

Ҳамид ИСМОИЛ

Манасчи Сапарбек Қасмамбетга бағишладим

МАНАСЧИ

Учинчи мучалидан чиқаётган туни Бекеш озғирдими – бир туш кўрди. Тушида той-акаси ё амакиси Байсалнинг яйловидаги ўтовига кириб борганмиш. Той-акаси мээлей ё кўлқоп қоплаган билагада Тумор отли бургутни, бошқа кўлида эса сутми-қатик тўла косасини тутиб ўтирган эмиш. Серқахр Тумор авайсизроқ Бекешни кўрганиданми тинчини йўқотиб, овдирармиш, сўнг пат-пат қанот қоқиб, Бекеш эндигина кириб келган эшикка ўзини ура, ташқари учиб кетармиш. Чўчиганидан юзи оқаринқи Бекеш той-акасига салом бериб, бетма-бет ўтиради. Шунда той-акаси унга кўлидаги косани узатиб “Ич!” - дейди. Тошу адир босиб чанқаган Бекеш косани қақрайган лабига босиб сипқарса, коса ичидаги оқ нарса – на суту, на қатик. Туз деса – шўри йўк, қор деса – эримайди, кум деса – юмшоқ. Болалигида пионерлар лагерида “гулвата” деган оқимсиқ лой чайнаган Бекеш уни шунга ўхшатди. Ана энди ичай деса – ичига кетмайди, кавшай деса – тишига ётмайди. Бошоломонликда довираб ўтирса, бургуткўз Байсал Бекешнинг кўзига тикрайиб: “Тамши!” деб буюрармиш. Бекеш тамшина-тамшина ушбу моддани ютади, қорни оғиринликқа тўлади. Кўлидаги товушёзари-ю кўнглидаги интервью тилаги унутулиб, алжайган оғзи очилиб, нима қиларини билмай қотади.

Шу дам атрофда шовқин кўтарилади. Шундай шовқинки, ўрда-ўрда отчанликлар, ерни бошига кўтариб, босиб келаётгандек. Бекеш алақталаб тўрт ёнига қарайди. Ўйлаки, бургут кетидан учган шамол ўтовга қайтади, изғирин билан

бирга қор учқунларидек туман-туман - аскар десанг, аскар эмас, отлиқ десанг, отлиқ эмас - Бекешнинг муз бўлган юрагини ёриб, аллақандай куч кириб келадики, қаршида ўтирган алп Байсалнинг қошу соколи бир зумда оқариб, бир зумда у ҳам қорбўрону бурганакка айланиб, ўтов-пўтови билан дунёни қоплаган оқ қуянда ғув этиб, йўқ бўлиб кетади...

Музтерда уйғонди ўшанда Бекеш. Адирлаб шишган кўзларини ишқалади. Умрида эсламаган Тангрига топинди. Тўрт ёнига аланглади. Шип-шийдам, қурулай деворларини кўрди-ю, озгина тинчиди, босилди.

* * *

Эрталаб сийрак соқолини қиртишлайман деб, кўзгуга қараса - юзи чаноқ устига тортилган терига айланиб қолибди. Бурундан шундаймиди ё бошқаларникидек бетлари-ю жағларида унча-мунча эт ҳам бормиди?! Самовий келгиндиларни мана шундай қилиб кўз олдига келтиришарди, у ҳам шуларнинг биттасига айланибдими? Улғайиши сайин ота томонидан қолган қирғиз ирси қурчиб, тожик онасининг изи йўқолиб боряптими? Суюққина соқолини олиб, кечаги кўрқинч ила кўрган тушидан ўзини авайлаб турса, кимдир эшик қоқди. Бекеш юзини кирланганроқ сочиққа артар-артмас эшикни очса, эшик бўсағасида устига қора чопон кийган хатчи. Кўлида бир парча шошилиш хат. “Кўл қўй!” - деб узатади. Бекеш кўл қўйиб, хатни олди-ю, ўқиса, анави қора кўлка ортиқча хўшлашмай, зинадан пастга тушиб кетяпти. “Байсал той-аканг ўтиб қолди. Кел!” - деган хат. Қора қузғун хатчи кетига анқайиб очилган эшик орасида қип-яланғоч елкасида кирланган сочиғи билан дир-дир титрарди эти суягига қапишган Бекеш...

* * *

Ўша куни маҳаллий радио бўлган ишхонасига бориб, Бекеш ишидан муддатсиз халослик сўради. Бошлиғи олдинига

кистатди, кейин атоқли манасчи Байсалнинг ўлимини эшитиб, югурдақларини архивга чоптирди, бир пайтлар Бекешнинг ўзи ёзган сўйлашувни топтирди, шундан сўнггина Бекешнинг қоғозига қўл кўйди. Бекеш ҳам бундан фойдаланиб, эсидан чиқиб кетган суҳбатлардан ўзига ҳам нусха кўчирди-да, жуҳуд ўртоғи Яшкадан бир оз пул қарз олиб, йўлга чикди.

Бекешнинг бу қурама шаҳарга келганига анча бўлган. Аскардан қайтиб, ўқишга кирган, ўқишни битириб, мана шу радиодаги ишга боғланган. Қозиги шу ерда қоқилган экан, қирғизлар айтмиш, “Оғам кимни олса, янгам ўша” дея, шу шаҳар тузини ялади, ўтини қамшади. Элни ўрганди, юртга танилди.

Мана энди ойқор остида сўққа бошини телпаги-ю кенг ёқасига беркитиб, шаҳар одамларининг тинимсиз оқими ичида автобус бекати томон кескин борар экан, бир ёнидан: “Ай-и-и! Бекеш-байке!” деган қувонч, бир – қаршисидан: “Бекеш, сенсанми?” деган тергаш, бир – пийма кийгандек юмшоқ юмалаган уловдан: “Ой-бой, кўрдингми?” деган айриқча овоз...

Бироқ Бекешнинг кўнгли қоронғи. “Қари қизга тонг отмас” деганларидек у бир олис тоғлардаги овулини эслайди, бир ўша овулда қазо топган той-акасини, бир овули-ю Байсал той-акаси ўтган тунда киришган тушини ёдга олади. Бу тўпон қорда тоққа автобус юрармикан? Яхшиямки, Яшкадан қарз олди, автобус юрмаса енгил улов ёллар...

Бекешнинг туғилиб ўсган овули Чекбел - Чўнғ Олой билан Помир туташган бир дарада – икки давлат чегаралашган тоғлар орасида. Бутун турғунларнинг ярми қирғиз, ярми тожик. Бу ярим-ёртилик Бекешнинг оиласига ҳам ёриб кирган. Ота томон туғишганлари - олой қирғизлари, она тараф хешу табори - помирлик тожиклар. Балки-да тақ ушбу чалалик кетидан ўз овулида на қирғиз, на тожик бўлишга майли бўлмай, Бекеш ўзига ёт бу олғир шаҳарда қолиб кетгандир. Рост, Бекешнинг онаси - қизғиш соч Зарина - унинг болалигида ўлиб кетган,

бундан Бекеш кўпроқ эжесининг қўлида-ю, отаси қайта уйланганидан сўнг эжесига қараб қолган. Отаси ҳам ўлгач, нақд Байсал той-акасининг қаровида улғайган. Мана энди, санаки, отасини ерга бергани келяпти қор оралаб, шаҳарлик бўлиб кетган Бекеш. Шу тўғрида эмасмиди унинг тунги туши?! Ё бошқа маъноси бормиди бу тушнинг?!

* * *

Тоққа автобус бўлмади. Ярим йўлга борадиган юк машинасига илашиб, Бекеш кабинага учинчи йўловчи бўлиб тиқилди. Шаҳардан чиққач, адирлар бошланар экан, қор босган йулга аллақачон қоронғи тушиб бўлган, агарда ғилдиракларга айқашган занжирларни демаса, буларни тийғанок йўлда ушлайдиган куч йўқ, буни билган чаламаст ҳайдовчи ҳам ўзини алахситгандек, йўловчиларни тинимсиз гапга тутар, унинг биқинидаги йўловчи ҳам ажилдоқлардан экан, ҳеч кимга гап бермас, бироқ буниси ҳам Бекешга қўл келарди. У айланбош бу келжиракнинг оқинди гапи остида ўз той-оғасини эслар, унинг айтимили келбати-ю суҳбатини кўз олдига келтириб ўтирарди.

Юк улови биринчи довондан ошиб бўлгач ва кўпам қия кетмаган пастга енгил сиза бошлагач, ҳайдовчининг ҳам қулоғи мановининг ажи-бижисига тўлди чоғи, “Байке, сиздан ҳам гап уқайлик!” - деб Бекешга бурилди. Бекеш ўз ўйларида кўнгилсиз узилди. “Нимани ҳам сўйлай?” - деган эдики, кўкқисдан ҳайдовчи-ю ёнидаги анови йўловчи ҳам бир оғиздан: “Минг чечак!” деб юборса бўладими. Бекеш кутилмаганда қарсиллаб кулиб юборди. Гап шундаки, Бекеш шаҳардаги радиосида “Минг чечак” деган эшиттиришни яқин ўн йил олиб борарди. Икки оғиз сўзидан танишибди-да бу тушмагурлар. “Чекбелга кетяпман. Байсал той-оғам ўтиб қолибди” - деб чин юракдан бўшатди ичини Бекеш. “Аийй!” - деб қўлларини юзига суришти бари.

Учур ўтмай анови гапчани: “Чўнг манасчи Байсалми?” деб, билағонлигини қайта қориштирди. Сўнг жавобини ҳам кутмасдан: ”Манас айтмай қўйган дейишади, нега?” – дея, Бекешни оғалаб, сўраб қолди у. Мана шу саволдан қочарди доимо Бекеш. Бироқ не бўлди-ю, юк улови ғийқиллаб, бирданига йўлида қийшай бошлади-ю, орқа чаноғидаги ортинчоқлар тақир-туқур этиб, машина – бир ғилдираги йўл чекасидаги анқада таққа тўхтади...

* * *

Юк машинасининг тўхтагани-да бир гап, тузукки ағдарилмади. Хумори кўз очимда тарқаган ҳайдовчи-ю чўчиган йўловчилар – булар қатори анови бажир-бужур гапиргани ҳам бир ёқадан ёппасига ерга тушиб кетишди. Машинанинг мотори ўчирилганидан тўрт атроф тунд жимжитлик, фақат ёғаётган паға қорнинг юзга текканидан шарпаси эшитилар, на осмонда юлдуз, на ерда биронта чироқ – кўм-кўк қоронғилик. Бир зумга бари донг қотишди, сўнг ҳайдовчи қўлидаги хитой фонарини ёқиб, чуқурга ботган ғилдиракни текширди. Ҳартугул тешилмабди. Мучаларини ёзиб, буларнинг бари фонар кетидан эргашиб, машина гирдини айланиб чиқишди. Бари жойида. “Итарамиз!” - деди алжироқ, ҳайдовчи кўнди ва кабинасига шўнғиди. “Бир-икки-уч!”га олиб итаришди. Машина чаноғи чайқалди, лекин ғилдирак қорни лой қилиб сачратди-ю, теранлашган ўрнидан чиқа олмади.

Ҳайдовчи қайта ерга тушди. “Арча босамиз!” - деди. Лекин болтасини қидириш баҳонасида озикаси боғланган тугунчасига йўлиқиб: “Кеч бўлди, томоқ қилиб олайлик!” – деб, барини машина чироғи остига чорлади. Бошқалари ҳам кабинадаги халта-хуржунларидан кими бўғирсоқ, кими чучук, кими шиша чиқаришди. Бекеш тоғ хавосидан кўкрагини тўлдириб нафас олар, кун деярли ўтган эса-да у на очикқан, на сувсаган эди.

Ундан кейин, туйқус бу йўлга у пулдан айрича ҳеч нарса олмаган, кўнгил учун машина зинасидаги болтачани қўлига олиб: “Сизлар еб-ичиб турунглар, мен арча қирқиб келаман”, - деб гап солди. Бошқалар унамади: “Юз-юз қилайлик, иш бўлаверади!” - дейишди. Чорасиз, Бекеш барига бориб қўшилди.

Чирокнинг икки ётоқ устунидан бўлак тун қоронғилигида айрича тот бор. Ёндаги тоғларнинг ўчинки кўлкалари, астарини ерга тўккан паға булутлар, бировнинг шовқини етмас тинчлик... Ҳайдовчи Бекешга ароғу, газига ёғли чучукдан тутар экан, Бекеш аллақандай унутганликда иккисини ҳам ютиб юборганини пайқамади, ўтаги қизишиб, сўлаги ширинлашганида эла азадорлигини қайта эслади. Шунда мойлиққа ёғ қўлини артар-артмасдан у ўз-ўзига омин қилди-да, болтани олганча, ўзини қору қоронғига урди.

* * *

Йўлнинг бир тарафи тубсиз жар – пастдаги бедов сойнинг шақирлаши ҳам қору муз остида қолиб, шитир-шитирга айланган, бошқа томони эса қиялаб тепага кетган тоғ: кўзларингни зўрласанг - қоронғидан кўкишга эврилган қор оралаб янада қорароқ доғлар йўлиққандек. Шулардан бирини мўлжалга олиб, шаҳар туфлисига қор тўлдирганича, кўтарила бошлади Бекеш. Ароқ ичидаги қонига етдими, у на пайпоқларига кириб борган қорни сезар, на сирпанчиқ тоғутошдан пастга думалашидан ҳайқарди. Ахир у қор остидан салгина қорайиб турган нуктага етди-ю, қониқиб, унинг қинғир арчача эканини туйди. Қийшиқ танасидан ушлаб ёнига ўтирди, эсини ростлади.

Қизик, гир айланган қонига қўшилиб, фикрлари ҳам теваракланарди. “Умр ҳам мана шу йўлдек, – деб ўйларди беҳосдан у. – Текисгина кетиб бораётганида, тап этиб узилади-ю, кимсан, қаердасан, нечуксан – билиб бўлмайди...” Байсал оғаси айтмиш, “Оғзи ошга текканда, тумшуғи тошга тегди...”

Бекеш той-оғасини эслади-ю, сесканиб кетди. Тезроқ бориши керак. У эгик арча танасини бир кўли билан ушлаб, иккинчи кўлидаги болтаси билан бута тагига урди. Дарахт қорларини тўка бир силкинди-ю, болта унинг танасидан сапчиб, Бекешнинг тиззасига бориб тегди. Увиллаб сўкинди қоронғида Бекеш. Оғриғи бир оз босилгач, ўзини орқароқ олиб, яна арчага болта солди. Қайишдек қаттиқ арча сўнгаки болтани кетга ирғитди. Бекешнинг ғижери келди. У энди болтани икки кўллаб ушлади-да, керила туриб, уни тўғрисиغا эмас, сўнгакка қиялаб солди. Болта энди арча танасига ботди. Бекеш ҳам, кетмон чопгандек, болтани елкасидан олиб келиб, яна арчанинг очилган ярасига сўқди. Яна урди, яна солди!..

Совуқда қотган бу кўримсиз арчанинг ич-ичидаги сувлариданми ҳиди таралди. Бекешнинг боши айланди. Тоғу тош орасидан ўтиб, шамолни шамол демай, қору ёмғирга чидаб, селу кўчкларни бошидан кечирган бу қинғир-қийшиқ тўп бор кучича ерига, жонига ёпишар, бундан Бекешнинг кўллари пуфак-пуфак қавариб кетди, бироқ чўрланган кўлларида ҳам ортиғи – арчанинг акс қаршилиги Бекешнинг мастона қизишган кўнглида жўшқину тизгинсиз туйғулар уйғотар ва у буларга соз сўз топа олмасди...

* * *

Арчани ғилдиракка бостириб, янчдириб, булар текис йўлга қайта чиқишди ва тун ярмида мўлжалланган шаҳарчага етиб боришди. Тоғ қирғизларининг тантилиги бор, ҳайдовчи тўсатдан Бекешни ардоқлаб, “Мен сизни овулингизга ўзим элтиб қўяман! Ўзим ҳам овулчилаб келаман” - деб юқларини уч жойда бўшатди-ю тунга қараб, Бекеш билан тенг-тўш бўлиб, овул томон ўнқир-чўнқир йўлга чиқди. Тун юриб, сахар юриб, булар Чекбелга соат ўн бирларда етиб боришди.

Бекеш Байсал оғасини қирғизча қилиб уч кун сақлашадими,

ё той-оғанинг оиласи муллалардан бўлгани учун исломчасига илдам, кун ботгунига қадар кўмиб юборишдими деб ўйлаб борар, бироқ той-оғасининг ҳовлисига кириб бориши биланок уни бошқа кўрмаслигини тушунди. Қирғизчасига тоғу яйловлардан қариндош-уруғ келишини уч кунгача кутиб, ўлик сақлашганида, бўсаға олдида таёқлар тўп-тўп турарди. Келганлар таёққа таяниб, ўкиришларини қилишарди.

Бекеш уйга кириб борар экан, бир ёндан таёқлар йўклигини кўрса, бошқа томондан уй ичидан янгаси Робиғанинг тиловат қилаётгани кулоғига чалинди. Демак уни кутмасдан кўмиб юборишибди-да. Бекешнинг кўнгли гина-ю ўкинчга тўлиб борарди, у бўсағада ўкиришини ҳам унутиб, ичкари кириб борди. Машинани кўчада қолдирган ҳайдовчи ҳам унга эргашди. Хонада бойбича Робиға-ю, у билан бирга жўнакай дастурхон атрофида учта қирғизу иккита тожик кампир ўтиришарди.

Бойбичаси Бекешни кўра солиб, қўлидаги китобини шоша-пиша ёпди-ю, қисқа омин қилиб, ўрнидан турди-да, йиғига тушди.

*Аяпагымда чыным ай,
Айдай сулуу сынын ай,
Ааламда бирге журдурбай,
Ажыратты Қудай ай... ай-вай-вай.*

*Қапшытта бургут қагынса,
Қайчыси бардыр анын да.
Акырет сапар сен тарттын,
Эми ким қалар менин жанымда.*

* * *

Бу йиғини эшитган Бекеш бойбичасини бағрига босар экан, кўққисдан ўзи ҳам ирлаб юборди:

Атакем атыни берген минсин деб,

*Атакем буркутун берген салсын деп,
Арман ай! Атакем козу откен сон,
Атаке, эми бир атка така жоқ.
Арман ай! Атакем козу откен сон,
Атаке, эми буркутка бақа жоқ.*

Қаердан келди бу кутилмаган сўзлар?! Бекеш кўзидан сирқираган ёшларини Робиға янгасининг қорагул рўмолига артар ва кутилмаганда бу сўзлар унинг ичидан потраб чиққанидан тонг бўларди. Йиғи-сиғидан кейин кампирлар буларга тўрдан жой беришди-ю, Бекеш яқинда ўрганган Фотиҳаю Қулхуваллоҳни ўқиди. Бари омин қилишди.

“Бу шаҳардаги ўғлимиз” - деб таништирди ҳаммага Бекешни Робиға-бойбича, кейин ҳайдовчига ўсмоқлаб қаради. “Бу менинг йўлдошим... (шунча йўл бирга юришибди-ю, отини сўрашга фурсат топмабди-я!)”, - деб, Бекеш айбсиниб ҳайдовчига қаради. “Жўмарт” - деди ҳайдовчи орадан ўнғайсизликни кўтариб. “Ҳа, Жўмарт”, - деб такрорлади Бекеш. Бойбича булар тараф ушатишга нонлардан сурди. Ёнидаги ёшроқ тожик кампир пиёлаларга совиганроқ чой қуйиб узатди. Булар нон-чай қилишар экан, “Хўжайинимнинг энг суюкли ўғли” - деб бошлади гапини Робиға-бойбича.

“Байсал-ота эл олдида “Манас” айтаётганида Бекешим болалигида ухлаб қолган. Мен уни туртиб уйғотмоқчи бўлсам, хўжайиним имо қилиб, “Қўй, тегма!” - деган. Бу ухлаб ётаверган. “Манас” айтилиб, одамлар қўй сўйишганида, Байсал-отаси “ухлаб қолган боламга” деб, унга қўй биқинини кесиб берган. Аямай сийларди бу боласини...” - деб яна йиғлаб олди у. Бу ҳикояни илк бор эшитган Бекеш эса бир сесканиб олди. Йўқ, бу наҳорги соатда мойли қўй биқинини кўз олдида келтирганидан эмас, негадир кечаги туши “лоп” этиб эсига тушиб кетди...

* * *

Бекеш Байсал-отанинг боқма ўғли эса-да, унинг бошқа учта ўғлини ўзига ини ҳисобларди. Буларнинг бари бу теваракдан иш тополмай, Россияга кетишган. Байсал-отаю Робиға-бойбича Бекешнинг болдизларига-ю уларнинг қўлларидаги кичкинакайларга бош-қош бўлиб қолишганди. Шундан Бекеш овулга ўзи келмаса-да, ҳар ой почта орқали той-оғасига кўлидан келганича пул юбориб, иниларига шаҳардан иш топиб беролмагани айбини бир қадар ювиб турарди.

Байсал-ота бундан ўн йилларча бурун тўсатдан “Манас” айтишни тўхтатганидан кейин ота касби қилиб овчилигу муллалик билан кун кўрар, бироқ Бекешнинг қирғиз амакиваччаларидан бири Шаввол чет элларда исломни ўқиб келгач, Байсал-отанинг жўнгина кундалик муллалиги ҳам, ҳисобки, йўққа чиқди-ю теккина Тумор отли бургутига-ю Тўпон отли йўрғасига қарам бўлиб қолди...

“Уларга нима бўлади энди?” - деб ўйланди совиган чойини ҳўплаб Бекеш.

– Отам қандай ўтиб қолди? – деб сўради у бойбичасидан.

– Соппа-соғ эди. Кечаси негадир бургути тинчсизланиб, талпина бошлади. Ундан оти кишнади. Шулар уйғотиб юборишдими, “Чанқаб кетдим” - дедилар. Мен туриб, токчадаги бир коса айронни олиб берган эдим, оғзига олди-ю, негадир сени чақириб, дўп этиб болишга йиқилди. Айрони ҳам тўкилиб кетди... Ҳикояни оғирин бошлаган бойбича шу ерга етганда, яна чидолмади ва рўмолининг учини шишган қовоқларига тортиб яна уввослай бошлади:

*Ай асманда турбосо
Қарангыда эмне бар?
Байсал қайра келбесе*

Менга жерде эмне бар?

*Ой осмонда турмаса
Қоронгида нима бор?
Байсал қайта келмаса
Менга ерда нима бор?*

* * *

Азон сўйилган қўйнинг биқинини бойбича Бекешга олиб қўйган экан. Бекеш хайдовчи Жўмарт билан мозор бошига ўтиб, Байсал-отаю Бекешнинг ўз ота-онаси устида яна Фотиҳаю Қулхуваллоҳларни ўқиб келишгач, Робиға-янга ана шу биқинни шапалоқ-шапалоқ хамир устида Бекешнинг олдига қўйди.

Яна раҳматли Байсал-отадан гап очишди. “Сени қайта-қайта сўраётган эди шу кунлари” - деди бойбича Бекешга. “Анавилар узоқ, сен яқинроқ эдинг, келиб турсанг бўлармиди...” - деб ўкиниб қўйди у. “Овга олиб чиқмоқчи эди. Ҳозир тулкилар мезгили, бирга бургут солардинлар...” Бекеш юмшоқ гўшти чайнар экан, юраги жиз этди. “Тумор қаерда?” - деб сўради у бирдан панжасидаги гўшти товоққа қўйиб. “Кечадан бери бировни олдига қўймапти” - деб чап елкаси томон қўшни хонага имо қилди бойбича. “Томоқ ҳам емаяпти” - деб шикоятланди у.

Шунда Бекеш апл-тапил қўлини дастурхон чеккасига артди-да, омин қила солиб, бояги биқин кесимини олди-ю қўшни хона томон юрди. Қўшни хона овхона саналиб, унда Туморнинг бурчакдаги кўндоғидан бўлак овга неки керак бўлса, бари саранжомланган эди. Темир такадан тортиб, тери тизгинларгача, қайиш ўкчўнтаклардан то Иж-58 милтиғига қадар. Овулга ҳар келганида Бекеш Байсал-ота билан худди шу хонада соатлаб вақтини ўтказар, той-оғасининг нафақат ўз ўтмишидан

ҳикояларини, балки ўз қўли билан каноплардан тўр тўқишу, таёклардан камчига соп яшашларини кузатиб ўтирарди.

Бекеш эшикни оҳиста очиб овхонага кириб борди. Бурчакдаги кўндоққа қайиш боғ билан боғланган Тумор хурпайди, ўткир кўзларини эшикка қадади. Бекеш кушни полапонлигидан билар, буниси ҳам айрича ҳикоя. Шундан у ҳар сафаргидек салом ўрнида бургутнинг лақабини ширин овозда “Ту-ум! Ту-у-ум!” - деб айтди. Куш аччиғини йўқотгани йўқ, хурпайган қанотларини ижирғантирди, парма кўзини Бекешдан олиб, “Йўқ, йўқ!” – дегандек, бошини кескин бир ўнга, бир сўлга бура бошлади. Бир фикр Бекешга: “Гўштни унга ташла” - деди, лекин бошқаси: “Чўчитиб юборасан” - деб уни тўхтатди. У яна айбсингану оқсинлангандек: “Ту-у-ум! Ту-у-ум!” - деб майин товушини чўзди ва аста қўлидаги гўштни у томон узата бошлади. Шунда куш кўққисдан қанот қоқиб, Бекеш томон ташланди. Бекеш ҳам шаҳарларда юравериб юрагини йўқотиб бўлган эканми, гўштини куш томон ирғитганича, ўзини эшикка урди...

* * *

Бу бургутни қандай тутиб келишгани Бекешнинг эсида. Кўклам ёзга ўтаётган чоғ эди. Бекеш ишларидан бешиб, овулга “қимиз ичгани” келган, ўшанда Байсал-ота овчи жўралари билан отланиб, қотмаю майишқоқ Бекешни ҳам Тўпонга мингаштириб, яқин яйловдан ҳам нарироқдаги Асқарқоя томон юришди. Байсалтой-ота у ерда бурунроқ бургутлар инини пайқаган, жуфт бургутнинг учиб-кўнишидану қилиқ-йўриғидан инда полапонлар борлигини ҳам сезган. Чоғ тушлардан олдинроқ улар Асқарқоя тагига етиб боришгач, отларидан тушиб уларни қантаришди-да, кенгашишди. Байсал-ота тоғ ёнбағрига суналган бир қинғир арчани кўрсатди. Арчанинг

тепаси қоядаги бир ўйма қашатга етар, ана худди шу ўймада овчиларнинг ўткир кўзлари саватга ўхшаган ин кўрди.

Ин юқорисида эса икки қават уйчалик яна бир тош поғона қад кўтарарди, ана ўшанинг устига Байсал-ота-ю мерганлардан Жаниш ва Тополди чиқишадиган бўлишди. Чўкмўр эса отига сўйилган улоқни отқариб, кўлида боқма шунқори билан узокроқда бургутларни чалғитадиган бўлди. Қоянинг ён тарафидаги дарё томон бориб, у улоқни очиқ ерга ташлайди-ю ўзи панага ўтиб, шунқорини улоқ устида қолдиради. Учиб юрган бургутлар улоқни-ю шунқорни кўриб, ўзларини пастга ташлагач, у шунқорини хуштак билан чақириб олади-да, улоқни бургутларга талатади. Бу пайт эса Байсал-ота инга тушиб, қалин қаноп хуржунига полапонларни солади ва уни Жаниш билан Тополди тепага тортиб олишади.

Агарда чир-чатоқ чиқиб қолиб, бургутлар ини томон қайтишса, уларни икки ёндан Жипарбеку Саттор-тожик милтиқ отиб чўчитишади. Бургутлар буни ҳам тўғотишмаса, Жанишу Тополди билан Байсал-ота ҳам милтиқларини ишга солишади. Бекеш эса шу ерда отларга қараб турадиган бўлди. Бари ўз юмушига тушди.

Чўкмўр дара томон отини чоптирди, учта полвон милтиқларини орқаларига қўндаланг осиб, қоя-ю ин томон ўрмалашди. Байсал-ота эса милтиғи ёнида лангарга ўхшаган уч қулоч узунликдаги таёқни ҳам негадир боғлаб олди, Жипарбек билан Саттор-тожик ҳам милтиқларини қўлга олиб, қоянинг икки томонига яёв кетишди. Буларнинг барини кузатиб, Бекешу тошларга боғланган отлар қолишди.

Қуёш чап томонда икки қоя орасида қотган, бундан чўққилардаги қор кўзни қамаштирар, лекин анави учта одамнинг чумолидек ин томон ўрмалашди яққол кўринарди. Кенгашилгандек, булар ин тузилган поғонани ёнлаб ўтиб,

тепасидагига боришар ва у ерда писиб, жуфт бургутнинг овга чиқишини, қанча керак бўлса, шунча кутишга шайланишган эди.

Бироқ куёш тиғидан қизибми, ё теваарак-атрофда ғимир-ғимирни сезибми, бургутлар аввалига бири, кейин иккинчиси ҳам кўкка кўтарилишди. Қоядаги учала овчи жойларида қотишди. Бургутлар бирин-кетин ўз поғоналари устида сизиб-сизиб айланишди-да, ҳали олисроқда тоғ билан бир бўлиб тап-тақир қотган учта ботирга эмас, негадир отлару Бекеш кузатиб турган майдонча томон оға бошлашди. Бекеш ваҳималанди, ғулғулага тушди. Қўлида на милтиғи, на таёғи бор. Ёнларига кўз югуртирди, кўтариб бўлмас харсанг тошлардан бўлак ҳеч нарса йўқ. Бургутлар эса тобора у тараф яқинлашар, ҳозир хужумга тутишса нима қилишни билмай, Бекеш устидаги пўстинини ечди-да уни боши тепасида айлантириб-айлантириб қий-чуву қалдир-шалдир кўтарди. Бургутлар буларнинг тепасидан бир айланди-да, қийқириқдан безиди чамаси, яна кўкка кўтарилишди-ю, уфқни томоша қилиша бошлашди. Терлаб-пишиб кетган Бекеш уф тортди...

* * *

Бургутлар икки қора нуктага айланиб бўлгач, Чўкмўр қўйган ўлжани-ю ўлжа устида бўйлаб турган шунқорни кўришди чоғи, Асқарқояни ошиб, нариги тарафдаги дара томон учди ва ахир кўздан йўқолишди. Боягинда тиниб-тинчимас қумурскага ўхшаган уч овчи ана энди ўргимчакдек ин устидаги поғонага илдамлаб борар эди. Қарабсанки, улар кез-кези билан поғона устидаги майдончада тўпланишди. Бекеш кўзини узмасдан уларни кузатар, дук-дук урган юраги эса худди тоғ орқасига кетган бургутлардан огоҳ эди. Белидан арқоннинг бир учига боғланган Байсалтой-оғаси пастга чоғланди. Жаниш билан Тополди-полвон арқоннинг бошқа учини икки-уч бир тошга ўраб боғлашди-да, қолган ўрамларини қўлларига олишди.

“Бургут қайтса қайси қўл билан отишади?” - деб тўлқинланди Бекеш. “Балки бири ушлаб, бири отар, кейин тошга ҳам боғлашди-ку!” - деб тинчлантирди у ўзини ахир. Байсал-ота қоядаги тепкигу урчуқларга бир оёғини қўйиб, бир қўли билан ёпишиб, арқон ёрдамида пастга, ин томон туша бошлади. Ана ўшанда тушунди Бекеш бояги икки кулоч таёқнинг сирини. Бу таёқни Байсал белига кўнДапанг қилиб боғлаган ва таёқ унинг арқони айланиб кетмаслиги учун кезида бир учи билан, кезида бошқа учи билан қоянинг тик деворига урилиб, Байсални бир ҳолатда сақларди.

Ҳадемай Байсал икки қаватли оралиқни босиб, инга етди ва бир қўлида хуржун, бир қўлида энглик, индан оқиш бир нарса олди. “Полапон” деб таниди бургут кўз бўлиб турган Бекеш. Шу ерда Байсалтой-оғасининг Тўпони негадир кишнаб юборган эди, Бекешнинг ойқин юраги ёрилаёзди. “Бургутлар!” - деб ўйлади у ва кўзини индан узиб, кўкка қаради. Бироқ бир масофага ўқталган кўзлари бошқа масофага қараганиданми бирданига ёшланиб кетди. Бекеш қовоқларини ишқаб-ишқаб артди. Қани энди бирон нарса кўролса. Ин тепасидаги қоя поғонасига хочлангандек бир жусса оҳиста-оҳиста тепага қалқиб бормоқда, кейин у ҳам йўқ бўлади, қолгани эса мана шу ҳикояга айланган эсдалик. Ё-да шу эсдаликка айланган ҳикоя.

Жўраларига ўшанда йилқи сўйиб берган Байсал-ота Туморни мана шундай қилиб қўлга киритган эди.

* * *

Ота-онаси-ю оғриққан кардошидан зўраки ажратилганиданми, Тумор биринчи кунданок ўжарлигини, терслигини пешлаган. Бошқа қушга кўрсатмаган қўша-қўша ардоғини кўрсатди Туморга Байсал-ота, бунга ўша ёз қуш боқиш сирларини ўрганиш учун қолиб кетган Бекеш гувоҳ. Бироқ унинг қайсарлиги-ю қаршилиги ҳалигача қолмабди. Бекеш бу сафар ҳам ўша кунлардан қолган ҳийлага қўл урди. Айвонга

чиқиб, бойбичасидан сўйилган қўйнинг хом бир бўлагини олдида, ўша-ўша уч қулоч таёқнинг учига осилтириб, аста овхонага эшик очди.

Туморнинг қўндоққа қайиш боғ билан боғланганини кўрди. Тумор шаштидан қайтмай, хурпайганича қўндоқда ўтирарди. Пастда эса - Бекеш улоқтиргану, жирканиб ейилмаган биқин гўшти. Бекеш ўзини эшик панасига олиб, таёқ учига хом этни бургут томон авайлаб узатди. Ҳайбатли қушнинг патлари ҳамон тўзиган, улкан тирноқлари эса арсайиб, ҳужумга тайёр турарди. Олчадек-олчадек икки кўзи беркинишга уринган Бекешга қадалди. Уларда аллақандай арзу додони, оғринчни пайқагандек бўлди Бекеш.

“Дал-дал қилар қабонни бургутларнинг қироли” - деб эркатарди Туморни Байсал-ота. Кутмаган ердан Бекеш ҳам бошини эшик тирқишига суқа, шу сўзларни айта бошлади. Тумор ишонқирамади, у на чийқи этга қарар, на таниш ва ардоқли сўзларга юмшарди. Бекеш бу сўзларни қайта-қайта айтиб, таёқдаги этни бургут чангалига яқинлаштирди. Тумор қилт этмади. Шунда Бекеш энгашиб, таёқнинг бошқа учини деворнинг пастига тиради. Қуш қанотлари жунбушга келганидан Бекеш яна -ҳамлага шай - сапчиди, бироқ Тумор бу сафар тузукроқ қанотларини ростлаётган эди. Шунисига ҳам шукр қилди Бекеш ва “Қора барчин бургутнинг қанотлари далдағай...” – дея, уни қайта эркатата, эшикни ёпди...

* * *

Бу пайтга мактабларидан Бекешнинг жиянчалари қайтиб, болдизлари ҳам хоналаридан чиқиб келишди, ва уй шовқин-суронга тўлиб, Бекеш ҳам бургутдан чалғиди. Шу орада овулда бир қирғизми-тожик таниши борлигини ўрганган Жўмарт-ҳайдовчи ҳам хайр-маъзур қилиб, машинасини овулнинг нариги четига ҳайдаб кетди. Аксари қиз жиянлари орасида тўққиз яшар

Ўғил бола ҳам бор эдики, уни Бекеш айрича яхши кўрарди. Боланинг оти Сапар эса-да, Байсал-ота уни бекеклигиданоқ Дапан деб атаган, ва шу от унга қуйма бўлиб ёпишганди. Ана ўша Дапан ҳам той-оғасининг келганини эшитиб, овулниг нариги чеккасидаги ўз уйларига эмас, Байсал-отасининг хонадонига кириб келди.

Дапанни кўриб, Бекешнинг кўзлари қувнаб кетди. Байсал-отаси тикиб берган тулки тебетейда, мактаб формаси устига нимча-пўстин кийиб, аскар камар билан белини боғлаб, кирза этикда у чинакам тоғ боласи эди. Икки қип-қизил яноғи тарс ёрилгудек, писка билан қирқилгандек қувроқ кўзлари тифдек ўткир – кўлингда сураткашлик аппарати бўлса-ю уни шу туришида расмга туширсанг... Бижир-бижир гапини айтмайсанми, жийдазорда қуш сайраётгандек... “Отам айтди-да ... сиз келасиз деб... кўз юмиб қолди-да Байсал-отам... кўзи ёшланиб, ёруғ дунё билан тубдан хўшлашди... Унингизгни радиодан уқдим... “Эрнинг донғин олисдан уқ, ёнига келсанг бир киши...”

Бу боланинг оғзига Байсал-отанинг ўзи тупуриб кўйган, неки тотифи бўлса - барини шу болага юқтирган. Сўзларини бийрон-бийрон, боғда шамол эсгандек тўлқин-тўлқин айтади. Туморнинг кўнгли чўккани ҳақида эшита солиб, у Бекеш той-оғасини овхонага бошлади, ўзи тап тортмай тўғри бургут олдиға кириб борди-да, ҳали ҳам тумшук тегилмаган чий этни бир кўлиға олиб, иккинчи кўлиға энглик илди-ю, жўнгина: “Қаникей!” - деди. Тумор бир зум тусмолланди-да, бошини бошқа тараф ўгириб, бир қанот қоқишда Дапан билагига кўнди. Бола энгликдаги кўлини кўндоққа илди ва бошқа кўлидаги хом гўштни бургут тумшуғи томон узатиб “Ол-чи!” - деди. Қуш қийилиб, бошини эт томон бурди, кейин кўнгли дағи келмагандек бир чўкиди. Ўткир тумшуғидан этнинг қизғиш сели

оқди. Дапан уни этнинг ўзи билан артиб қўйди. Бекеш эшик тагида оғзи очилганича бола билан бургутни кузатиб турарди...

* * *

Бургутни тўйғазиб, Дапан шу ернинг ўзида жойнамоз ёзиб “Пешинимни ўқиб олай!” - деб намозини ўқиди. Бекеш нима қиларини билмай, анқайганича тураверди. Қачон ўрганибди бу бола намозни? Байсал-ота буни ҳам жойнамози билан бирга унга мерос қилиб қолдириб кетдимикан? Ичида қизғанчга, ўкинчга ўхшаган туйғу сизди шу дам Бекеш. Бироқ жиянини суйиб-сиймиқлаши сезгиси бундан-да юксакроқ эди.

Дапан намозини ўқиб бўлгач, жойнамозини йиғиштирди-да, ерда ётган биқин гўштини олиб, икки тарафидан пуфлади-ю оғзига солди: “Қурсоғим очиб кетди...” - деди у оғзини тўлдириб. Этни чайнаб ютди-да, яна “омин” қилиб бирданига:

*Кундан кунга кун ўтиб
Қурсоқни ёзар чоғ етиб,
Чўнг Таласининг кўйида
Кенг Кўл Ота бўйида
Қайнарнинг қаро кўзида,
Қоқ чинорнинг ўзида
Той семизни сўйдириб,
Сариқ қази, қийма ёл
Қия кесиб, куйдириб,
Ёши билан қариси,
Янги келган бариси
Этка оғиз очдилар...*

деб Манасдан айтиб кетди. Этга қорни тўймаган эса-да, уни ўз қиссаси билан тўйдирмоқчидек аластлади ва бирданига тўхтаб: “Той-оға, мен Қуръон ўқишга боришим керак!” - деб

узрланди. “Қаерга?” - деб сўради Бекеш. “Шаввол-оғамникага” - деб жавоб берди Дапан ва иккиси хонадан ташқари чиқиб боришди.

Дапан бола эмасми, тентакланиб, пастқамгина пахса деворга от мингандек ўрнашди. Бекеш ҳам фурсатдан фойдаланиб, тегажоқлик билан Дапаннинг жинини қўзитмоқчи бўлди-да: “Шаҳарда қирғизлар ё манасчисан, ё мусулмонсан, дейишади, сен қайси тарафдасан?” – деб сўради. Дапан бир зумга тutilмасдан: “Манас отамиз мусулмон бўлган-ку, у кимни енгса, барини мусулмонликка ўгирган. Шавруку Охун ботирларни мусулмон қилган Манас отамиз...” - деди-да, девордан сакраб, тебетейини тепага ота-ота, ҳовлидан ғойиб бўлди...

“Болани ёшидан, хотинни бошидан” деганлари шу бўлса керак, деб ўйлади завқ билан Бекеш.

Бурунлари Бекешнинг ўзи ҳам у-бу ерда Манас айтиб қолса-да, зинҳор-базинҳор ўзини манасчи ҳисобламас эди. Шунчаки, манасчилар оиласида ўсиб, у-бу саҳналарни ёддан ўрганиб, жўн эла, ўзича, ҳаваскор сифатида айтарди. Лекин, боягинада, жиянчаси ирлаганида, Бекешнинг ичидан ҳам Манас саҳналарини сўзлари худди қайнаб чиқаётгандек эди, у аваллари билмаган ё ёд олмаган саҳналар ҳам ўз-ўзидан унинг кўзи олдида гавдаланаётгандек эди. Табиийки, у аввалига бундан кўрқди, ҳозир эса бир ўзи ўтирар экан, жинни-пинни бўлиб қолмай, - деб ҳайиқди, лекин Дапан ўз дарсига кетиб, бу саҳналар қандай осонлик билан келган бўлса айна шу осонликда йўқ бўлди - тоғ эсинтиси эди-ю, йўқолди. . .

Ё анави тушдан кейин манасчи бўлиш унга ҳам юқдими?

Бу фикр Бекеш миясига илк бор келаётгани йўқ. Кечаги қоронғу йўлдан бошлаб ўйлаб боқса, ушбу туйғу қалин-қалин келаётибди. Байсал-отаси тирик бўлса экан, бу шилта-ю шубҳани бир ёқлик қилса, лекин энди кимдан сўрайди у? Ким

унга: Сен манасчи бўлибсан, ё сен шайтонга йўлиқибсан, - деб ростни ёлғондан ажратиб беради?

* * *

Кечаси билан йўл юриб, Бекеш чарчаган экан, кўзи беҳосдан илинаётганини кўрган бойбичаси унга келинчакларидан бирининг хонасида ўрин-тўшак қилиб берди-да “Бир оз мизғиб ол!” - деди. Бекеш шифтга тикилиб ётар экан, Дапан боягинда айтгану, жўрига унинг ўз ичидан қайнаб чиққан кўринишни эслади. Қаердан эди у? Манаснинг Қаникейга уйланиши саҳнасида миди? Бекеш бу саҳнани чин дилидан севарди, у негадир унга ўз онаси Заринани эслатарди. Рост-да Манас жўраси Олмаамбетни уйлантираман деганида, Ёқуб отаси Манаснинг ўзига - шаҳар юриб - қиз кидиради ва Самарқанду Бухоролардан тополмай, тожиклар юртида Кейин деган шаҳарчага етиб боради. У ерда қирғизлар хони Олим-мирзо деган одамни учратади.

Ана шу одам бу шаҳарда қизлар мадрасаси борлигини-ю унда сулув Сонийрабийга Темурхон қизи ўқишини айтади. Ёқуб-ота қизни кўриши билан лол қолиб, ахир ўзига келину Манасга хотин топганини англайди. Бу ҳикоя Бекешнинг уйкуга кетаётган онгида тўлқин-тўлқин шеър бўлиб оқар, у Манас айтяптими, ё ўзининг хаёти-ю Жақып исмли чўнғ отаси ўз сўзи бўйича “медресе тугул, медсестра” ўқишида Заринани кўриб қолиб, ўзига келину ўғли Бақитга хотин топганини эслаяптими – ҳеч фарқига бормасди.

Бекешнинг уйкуга кетган кўк кўзларида қизил соч гўзал – онаси Зарина гавдаланар, у оқ халатда, бошига оқ рўмол ўраб, шеър айтаётган ўғлига яқинлашар ва унга кўлидаги айронми, сутми, қуртобаними узатиб: “Ма, ичиб ол, унгача мен достонингни айтиб турай” – деб, бирданига қиссани фалак йўлида ўз тилида илиб кетарди:

*Биёмад яке марди гўё зи Чин,
Ки гул ў мусаввир набинад замин.
Бад-он чарбдасти расида ба ком,
Яке пурманиши мард Мони ба ном.
Ба суратгари гуфт пайгамбарам,
Зи диноварони жаҳон бартарам...*

Бекеш бу паҳмоқ сўзларнинг барини танир, лекин уларнинг отлари нималигини билмай, оқ суюқликни култ-култ ичаркан, шу билан бирга юм-юм йиғларди...

* * *

Бекешни бола йиғиси уйғотиб юборди. Кўзини очиб қараса, ёнида турган бешикдан ўлпоқ осилиб ётибди-ю, унинг устида қўлини қўлбоғ остидан бўшатиб олган чақалоқ жиянчаси қийқириб ётибди. Бекеш турасолиб, шишмоқ кўзларини ишқалаганича, бешикка яқинлашган ҳам эди, нон ёпаётган белдамчисида чақалоқнинг онаси – келинчаклардан бири шоша-пиша кириб келди. Шу баҳона бўлди, алланечук кераксизлигини сезган Бекеш ҳозиргина кўрган тушининг юки остидами, ҳовлидаги қумғондан ювинди-ю, келинчаги ўрнига тандир ўнгига кетаётган бойбичасига: “Мен бир тожик туғонларим олдига ўтиб келай-чи!” - деди-да, ташқари чикди.

Тарихан бу воҳада тожик қишлоқ бўлган, қирғизлар кўпроқ яйловларда юришган, бироқ Советлар даврида мактаб очилиб, касалхона-ю идоралар тузилиб, қирғизлар ҳам воҳадан ўтган номсиз сойнинг қоқир тарафида қўним топа бошлашган. Мана ҳозир, ҳали қоронғи тушмасдан, Бекеш сойнинг қирғиз қирғоғидан тожик соҳилига ўтиб борарди. Анави сув бойламтасида тожиклар олабуға балиқ ўстиришарди. Қишлоқ дейсизми, ё овулда юз хонадон борми-йўқми – совет даврининг охирларига келиб, булар ҳам қуда-андачилик кетида қориша

бошлашган, ана Бекешнинг ота томони сўл қирғоқда, она тарафи эса ўнгида. Лекин Иттифоқ ҳам парчаланиб, емирилишнинг нуқси бу кишлоғу овулга ҳам етган. Келиб-келиб, икки қўшни мамлакат чегарани мана шу отсиз сой бўйлаб чизишса бўладими! Калакали томони шуки, қирғиз қирғоғи тожиклар мамлакатига, тожик соҳили эса қирғиз юртига теккан. Дурустки, иккала ўлка ҳам тоғлар орасида йўқолиб ётган бу ёлғиз овулми қишлоққа қўли етмаганиданми ё ҳафсаласи заифлигиданми, бошқа жойлардагидек сой устига хитой девор куриб, атрофларини миналаб ташламаган, шундан мана ҳозир Бекеш беташвишу бепарво мамлакатдан мамлакатга ўтиб бормоқда.

Сув бўйидаги яйдоқда бош кўтарган янги масжидга қараб, маҳаллага кириб борар экан, Бекеш аввалига Нигина-холасиникигами, ё Саттор-тоғасиникигами киришини ўйлаб борарди. Бирида кечгача юз хил ноз-неъмату таомга тугиласан, бошқасида эса бунинг устига тонггача ғазалхонлик ҳам бор... Бекешнинг қирғиз қайсарлиги урчиб, яқинроқдаги Саттор-тоғасиникига урди...

* * *

Саттор-тоғаси оғилхонасида мол тагини тозалаётган экан, Бекеш-жиянини кўрасолиб, қўлларини чойгумдаги сувда апил-тапил ювди-ю, қийиғига артганича, Бекеш томон интилди. “Вой-вой, падараш Байсалро ҳам аз даст дода мондам. Вой-вой, Байсал-отангни ҳам бериб қўйдик!” - деб безлангандек бўлди у, ва Бекешни бағрига босди. Саттор-тоғанинг бола-чақаси бўлмаганидан, у бор меҳрини жиянларига, шу қатори уларнинг тўнғичи Бекешга қўйиб, шу туфайли бошқа тожик хешу табордан кўпроқ Бекешнинг қирғиз уруғларига яқин эди. Бояда унинг Байсал-ота билан бургут овлашда қатнашганини эсламаганмиди Бекеш. “Ўзимиз ерга бериб келдик уни! Жойи

жаннатда бўлсин!” - деди-ю тоғаси, шу ернинг ўзида чўккалаб, тиловат қила бошлади. Бекеш ҳам унинг ёнида тиз чўкди.

Тиловатни туширгач, Саттор-тоғаси Бекешни ичкари бошлади. Бола-чақали бошқа оилаларда эр хотинини катта қизи оти билан чақирар экан, Саттор-тоға бундан ҳам маҳрум, шунинг учун ичкарига қараб “Зайфа!” - деб хитоб этди. Ичкаридан Мутриба-янгаси чиқиб келди, ва Бекешни кўриб, зўр қувончда елкаларига қокди, пешонасидан ўпди ва чехрасидан табассуми аримай, дастурхон сола кетди. Мутриба-янгаси тоққа кўчган ўзбеклардан бўлиб, Бекешни кўрса, негадир ҳамиша она тилига ўтарди: “Айланай, қоқиндик, яхши қилибсиз, хуш келибсиз! Ўргилай ўзим, саломат, саломат... чарчамадингизми? Ҳозир, ҳозир дастурхонларни ёзиб берайин...” Дастурхонлар ҳам ёзилди, жиз-бизлар ҳам тезда етказилди, ошга гуруч ҳам солинди.

Бекеш эса Саттор-тоғаси билан бир шаҳардан, бир қишлоқдан гап юритишар, Саттор-тоғаси қишлоқнинг энди кўпам тинч эмаслигидан сўзларди. Араблардан ислом ўқиб келган Шавволнинг ҳаммани кофирга-ю муртадга чиқариши бир гап бўлса, бошқасида эса - бу ерда кора дори-ю афюн ташувчилар пайдо бўлганини, сўнгги пайтда афғонлар билан бир қаторда кўплаб хитойликлар кела бошлаганини айттарди. Бекеш эса шаҳарда ҳам миллатчилик кучайганини-ю, ҳамма фақат пул дардида бир-бирининг гўштини ейишга тайёрлигидан ачиниб-куюниб ҳикоя қиларди.

Бу ғалва гаплар орасида ош ҳам ейилди, чой ҳам ичилди. “Энди кўй, – деди Саттор-тоға, – яхши гаплардан қилайлик”. Шундай деб, у токчадан бир китобни қўлига олди. У китобни варақлар экан, Бекеш ҳам босиринки овозда Тумор машмашасини қисқача сўзлаб берди. Шунда Саттор-тоға “Мана!” деди-да ўқиб кетди:

*Боз он бошад, ки боз ояд ба шоҳ,
Бози кўр аст, он ки шуд гумкардароҳ.
Роҳро гум карду дар вайрон фитод,
Боз дар вайрон бари чўғдон фитод...*

Бекеш она тилини бекам билар, лекин шаҳарда юрганиданми талайгина таниш сўзларнинг маъноси ювилиб, у кўпроқ ҳикоятнинг ялпи бағитини кузатар, қолганида эса маснавийнинг оҳанги-ю суръатига маҳлиё бўлиб ўтирарди. Масал вайронадаги бойўғлилар орасига лочиннинг тушиб қолиши ҳақида эди. Лочин уларга ўзининг шоҳ кўлидан эканини айтса-да, бойўғлилар бунга ишонмас, “У бизнинг вайроналаримизга эгалик қилмоқчи” - деган шубҳа-шилтада уни қувиш пайида эдилар. Бекеш бу қиссани бир ўзига, бир Туморига, бир Байсал-отасига-ю Саттор-тоғасига ўлчар, бари ҳам унга лойик тушганидан ҳайрон, қиссанинг ҳиссасини, тияноғини зўр бериб англашга уринарди:

*Жинси мо чун нест жинси шоҳи мо,
“Мо”и мо шуд баҳри “мо”и ў фано.
Чун фано шуд “мо”и мо, ў монд фард,
Пеши пойи асби ў гардам чу гард...*

* * *

Айтмабдими Бекеш бу шеърхонлик тонггача чўзилади деб, чиндан ҳам аввалига Саттор-тоғаси Мавлоно Румийнинг ушбу масали мағзини чақиб берди, сўнг Бекеш-жияни кейинги жуфт тушини айтиб бергач, кўлига бошқа китобни олиб, Дониёл-пайғамбару Ибн Сирилардан таъвил келтириб, уларни йўйиб берди. Кетидан “Шоҳнома”дан бургуту бўронлар ҳақида байтлар ўкиди.

Ба гард андарун ҳамчу пари уқоб,

Ки шангарф борад бар ў офтоб!

Ва:

*Жаҳонро чу борон ба боистаги,
Равонро чу дониш ба шоистаги.*

Ахир эрта тонгда шеърлардан пишган Бекеш рози дилини тоғаси Сатторга айтди. “Байсал-отам, – деди у, – ўзи тўлатган манасчи паймонасини менга узатди, ичимда сўзлар қайнапти, айтадиганларим кўп. Не билай, ўзимдан ўзим чўчияпман. Нима қилсам экан?” - деб ўз шаку иккиланишини ифода этди. Саттортоғаси бир зумга ўйланди-да, бошма-бош жавоб бериш ўрнига яна китоб варақлаб, бу сафар шогирднинг ўз пири олдига келганидан ўқиб кетди. Бекешнинг тушунгани шу бўлдики, шогирд ўз пирининг ёш оқизиб ўтирганини кўриб, ўзи ҳам унга қўшилибди ва йиғлай бошлабди. Шунда кўзёшидан тийилган пир шогирдига қараб: “Йиғинг сабаби менга ноаён. У қанчалик сидқидил бўлмасин, фақат тақлиддир. Тақлид ёшлари эса булутдан зое ёққан ёмғирдек, улар ҳеч қачон юрак ичидан чиққан ёшга тенг эмас”, - деган экан.

Бироқ Бекешнинг бу масалга бош бергиси келмади. “Бу уйда бел бойлаб турган белим йўқ экан”, - деган ўйда у бир оз ўксинди, ўз шаку гумонларига барҳам топмади, лекин айни шу пайт хўрознинг илк қичқириғи билан Саттортоғаси Бекешни ўрин-кўрпа тўшалган, эшиги алоҳида хонага бошлади-да: “Бу хона бундан буён сеники” - деб уни ёлғиз қолдирди.

* * *

Бекеш беш қават кўрпача устида анчагача ухламай, “одам тўймас ўйга, бўри эса қўйга” деганларидек ўз фикрларига қоврилиб ётди. Манасчилик унга юққан бўлса, бунинг салмоғию юки нечоғлигини чамалади. Байсал-отаси билан анча бурун бўлиб ўтган бир ҳодиса эсига тушди. Радиога ишга эндигина

кирган пайтлари илк эс олишида овулга қайтар экан, у шаҳарда орттирган таниш-билиши орқали чехларнинг биллурдан ишланган чиройли лампасини тортиқ қилиб олиб келган эди. Бойбичасининг сўйинганини айтмайсизми: “Отинг яхши бўлса – йўлнинг йироғи, ўғлинг яхши бўлса – кўнгил чироғи!” – деб чинни чироғпоя устидаги бу биллур чироғни қаерга қўйишини билмай типирчилаб қолган эди. Ахир энг кўркам токчадан барча пиёла-чойнақларни олиб, ушбу ардоқ совғани шу токчага қўққайтиргану тинчиган ўшанда бойбичаси.

Эртасига Бекеш Байсал-отасининг манасчи суҳбатларини ёзиш олдидан ўз хонасида саволларини тайёрлаб ўтирар экан, кўлига муҳаррирлардан бири тутқазган китобчани олиб, манасчию бахшиларнинг фавқулудда қобилиятлари ҳақида ўқий бошлади. Китобчада айтилишича, булар арвоҳлар дунёси билан муносабат кура билар, ғайбдан хабардор бўлар, ўтмишу келажакларга руҳан бемалол сафар қилар, керак бўлганида - кимида бор бўлса - яда тошлари ёрдамида ҳавони ўзгартира олар, қоқ жазирама куни булут йиғиб ёмғир ёғдирар, қаҳратонда эса музларни эритиб юборишга ҳам қодир бўлар. Бекеш Байсал-отанинг бисотида яда тош борлигини биларди, лекин на ота у ҳақда сўзлаган, на Бекешнинг ўзи ҳеч қизиққан. Ана энди бу китобчадан кўрса, яда тошнинг кароматлари саноксиз экан. У энди тошнинг хосиятлари ва айниқса нури ҳақида ўқишга киришган эди, бирданига кўшни хонадан қарсиллаган товуш келди. Ўрнидан сапчиб, у хонага чиқиб борса, ер бутун бўлиб биллуру чинни парчалар чил-парчил ётибди. Хона эса бўм-бўш...

Бу ўйларда Бекеш бексинганидан эмас, балки чарчаганидан бўлса керак, эрталабки нонуштага ҳам уйғонгани йўқ, тушликни ҳам уйқуда ўтказиб юборди. Тушдан кейин жияни Дапан қидириб келиб, уни уйғотмаганида, у кечгача тушсиз уйқуда

ухлаб ётаверарди. Лекин Дапаннинг иши шошилиничу зарил эди. Той-оғасини уйғота солиб, у: “Юринг! Тумор ҳеч кимга кўнмай тўполон қияпти!” - деб ёшу мишиғини оқизарди.

Бекеш уни тушунар-тушунмас, шоша-пиша кийинди, юз-кўлини ювмаёк: “Ҳой, овқат емайсизми?!” - деган янгасининг сўзларига ҳам қарамай, тинимсиз бижирлаётган Дапан кетидан елди. Музлаган сув бойламтаси-ю сой устидаги кўприк томон тушиб бораётганда сирпаниб, икки-уч йиқилиб ҳам олди. Фақат Байсал-отасининг айрича турган хонадонига етариди тоғ отидек елишдан босикқа ўтди.

Уйга кириб боришса, бақчағайгина бойбичаси барча азадосларини кузатиб бўлиб, уйда тек ўзи боши қотган ҳолатда ўтирибди. “Шу кезгачайин тинчимасдан олай-дулай аластланиб ётибди” - деб арзланди у. “Сен кирдингми?” - деб сўради Бекеш Дапандан. “Ўва, бетимдан олмоқчи бўлиб ёпишди!” - деди юраги ушуган Дапан. Шунда Бекешнинг ақлига бир ойқин хийла келди, у бойбичасига: “Той-отамнинг кундалик кийимини берчи” - деди. Бойбича ҳам дарров тушунди ва кўшни хонадан эрининг нафақат пўстини этигини, лекин бошига тулки малақайини-ю, икки кўлига эса икки мээлей кўлқопини ҳам олиб чиқди.

Бекеш ётиғи билан буларни устига кийди. Бу кечак унга бир оз улугроқ, шундан оғирроқ туюлар, ундан хануз таниш ҳид – Байсалнинг бўйлари тараларди. Ажойиб бир ҳис сезди ўшанда Бекеш, бироқ буни ҳеч кимга пайқатмади. Малақай қулоқчинни қошу кўзига бостириб, пўстин ёқаси билан қолган юзини беркитди-да, “Бисмилло!” – деб, олди билан тугул, кети билан овхонага кириб борди. Кирди-ю қулоғига - сурдек довуш солиб, қанотларини хуркиратиб-шаркиратиб, овхонанинг бир чеккасидан бошқасига - қозикдек тирноқларини арсайтира шувиллаган Туморнинг ваҳший тўполони чалинди. “Ўлдим!” - деб ўйлади шу чоқ Бекеш, ва қалпоғу ёқага бурканган кўзларини

каттиқ юмди. Бургутнинг ўпка-юраги, қону жини тўлган эканми, у шарақлаб бир қўндоққа, бир деворга осилган эгарга урилиб-берилиб, бирданига қулочини ёзганича, эшик томон ташланганини Бекеш музлаган юраги билан сезди-ю, елкасига оғир тош сўқилиб, у қулай деганида, маҳкам тирноқлар пўстинни тешмай қисганини, ҳамда шув этган қанотлар шатир-шутур билан йиғилаётганини, ва бояги бедов қийқириқ энди норози, домангир ғарғарага айланганини карахт мияси-ю юраги билан англади...

*Бургутим, сенинг дардингга
Етмаганим пайқадим.
Келганинг энди қўлимга
Мен учун улуғ пойқадам...*

* * *

Бойбича Саттор-тожикнинг Бекеш учун хона ажратганини билгач, аразлаб ҳам олди: “Отанг уйи турганида қозонни қандай қилиб бошқа килмоқчисан?! Отанг бус-бути сенга қолган бўлса!” Ундан ҳам Тумору Тўпонни ўйлади биринчи кезде Бекеш, сўнг бойбичанинг ўз аразига қўшиб, сандиқдан чиқарган бир даста қоғози ҳам эсига тушди. “Отанг бус-бути сенга қолган бўлса!” – деди бойбичаси. Лекин на у яда тошни эсга олди, на Бекеш эслашга журъат этди. Ҳа, майли, отасининг бус-бутидан сиртқари отанинг еттиси, қирки бор. Бирор кор-хол қилиб, аввалига Саттор-тоғасининг кўнглини олиб турсин-чи, орада яда тош ҳам гап бўлар.

Уй совиб қолганидан ташқари чиқиб ўтин ёрди, чўян ўчоққа ўт қалади. Уйни иситди. Сал ўтмай Қуръон дарсларидан чиқиб, Дапан ҳам келиши керак, яна қувлик қилиб, бир оз тинчиган Туморни боқишлари керак. Унгача сойга кир ювгани кетган бойбичаси унга улашган қоғозларни ўқиб турсамикан?

У докага боғланаган дастани кўлига олди. Бир килодан ортик бўлса керак. Нима экан бу? Балки манасчининг кори-ҳолидир? Одам кўтара олмайдиган сирлар шу қоғозга топширилгандир? У анча кирланиб, сурлашган даста тугунларини хаяжонли бармоқлари билан ечди. Дока ичидан елим халта, елим халта ичидан қалин сариқ қоғоз халта, ва унинг ичидан рангини йўқотган қалин қоғоз папка чиқди. Папканинг ўнг бурчагида “Секретно” деб ёзилган бўлиб, тагида “Министерство Государственной безопасности СССР” деб босилган, кейин кўлда “Следственная часть по особо важным делам” деб ёзилган. Папка ўртасида эса улкан қора ҳарфларда Дело № босилган-у, рақамлар қора сиёҳ билан қалин қилиб ўчирилганди. Муқовада қолгани фақат Байсал-отанинг сал бошқачароқ ёзилган исми шарифи.

Юраклари пўкиллаб, Бекеш Дело чеккасидаги тасмани ёзди, ва Делони очиб, биринчи бетига қаради. Дело ичидаги қоғозлар рўйхати. У аллақандай талвасада қоғозларни варақлай бошлади. Кўлга олиш протоколи, кўлга олинганнинг анкетаси, тинтувга рухсатнома, сўроқлар протоколлари, яна аллақандай қоғозлар, сўнг жиноий иш бўйича терговни тугатиш қарори ва ҳукм қоғозлари. Қизиғи шуки, Дело ичидан Бекеш кутган ва балки биринчи кезда қидирган сирлар тугул, бету ёндан олинган расм ҳам чиққани йўқ. У яна бир бор Делони титкилаб чиқди – расм йўқ эди. Эҳтимол, Делодан ташқаридаги даста қоғозлар орасидадир деб, Делони бир чеккага кўйди у, ва пастдаги қоғозларни тита бошлади. Лотинча ёзувда “Миллий Туркистон” деган брошюраларга кўзи тушди. Саналаридан – уруш йиллариники, бир-иккита расм чиқди, лекин уларда бир совет формасида, бир бошқача – немис эканми формада аскарлар, аммо Бекеш қидиргани у ерда ҳам кўринмади...

Шу пайт ҳовлида бийлагану куйлаган Дапаннинг қувноқ овози эшитилди, ва Бекеш шошқалоқликда қоғозларни

йиғиштирди...

* * *

Дапан хонага кириб келганида, Бекеш қоғозларни қайта докага тугиб, тахмондаги кўрпалар орасига қўйиб бўлган эди. Бедов айғирокдек ўзи билан тоғ совуғини-ю дара елини олиб келган Дапан очиқ кўнглидаги янгиликдан бошлади: “Той-оға, домламга айтган эдим, у сиз билан кўришмоқчи”. “Ҳозирми?” - деб талмовсиради Бекеш. “Йўқ, истаган вақтингизда!” - “Эсингдами, биз Туморни яна боқишимиз керак, у тагин бир оз тинчсизлангандек...” Дапан бошини ийқаб қўйди. “Унгача эса бир иш бор” - деди Бекеш. “Мен шахардан аллақанча тасма олиб келдим, уларда ота гапирган. Шуларни уқамиз...” Дапан бунга ҳам бош ийқади.

Бекеш ўзининг осма чарм сумкасидан товушэзари-ю тасмаларни чамалаб-саралаб олди-да, булар иккиси кўмир солинган чўян ўчоққа яқинроқ ўтиришди, ва Бекеш ичига тасма солиб қўйилган товушэзар тугмасини босди. Товуш бир оз шитирлади, сўнг Бекешнинг: “Бир-икки...” - деган овози янгради. “Ёзьяптими?” - деб сўради у, ва товуш шу ерда ўчиб, яна шодроғи: “Ёзьяпти. Бошладик! Бўлмаса, Байсал-ота, болалигингиздан бошласангиз. Қандай оилада туғилгансиз, ёш йилларингиз қандай ўтган?” – деди.

Товуш яна шитирлагандек бўлди, сўнг Байсал-отанинг бўғикроқ, босинқи овози: “Сўйлайверайми?” - деб сўради ҳамда бир учурга йўталиб, бир томоқ қириб олди-да, ҳикоясини “Бисмилло”дан бошлади. “Қайси ерлик, қирғизларнинг қайси уруғидан десангиз, Чўнғ Олойлик бўри уруғиданмиз. “Бўри боласи ит бўлмайди”, деб етти отамиз мулла бўлган. “Бош кўтармай етимни мулла қилиб оламан” дейдилар Семетейда. Шунга ўхшаб мен ҳам болалигимда отамдан етим қолган эсамда – отам 1916 йили отишмада жон берган – мени ҳам Қўқонга

юбориб мадраса ўқитишди.” Шу ерда Дапан маънодор қилиб йўталиб кўйди. Бекеш ҳам жиянига қаради-ю кўзи олдида Байсалнинг етим-есир болалиги гавдаланди.

Байсал-ота болалиги ҳақида тобора завқланиб сўзлар, ўша пайт Қўқондан Чўнг Олойга қайтиш учун бозорларда отчан қирғиз пойлашу, у билан келишиб, у етган жойгача отга мингашиб, у ёқдан яна кимга дуо қилиб, кимга тумор ёзиб, ёз бўлса хўбу хўб-а, қишда айниқса йўлларда қолиб кетиб, оз деганда бирон ҳафта, йўқса ярим ойлаб йўл юриш азоблари ҳақида ҳам, чўпчакдаги саёҳат тўғрисида сўзлагандек тўлиб-тошиб сўзларди.

“Ёзларнинг бирида мен от арава қилиб, Қўқондан Қизил-Қияга, ундан Эски Новқатга етиб тушдим. У ерда Абут-қори деган чўнг мулла бўларди, у ҳам бизнинг уруғларимиздан эди, ўз-ўзимга: “Оға-туғон кимда йўқ, сийлашмаса ётча йўқ” дедим-да, у улўғни бир зиёрат қилиб, фотиҳасини олиб кетай дедим. Қори-отам ҳам тағ-туғимни суриштириб, қўй сўйди, уч кун ардоқ билан меҳмон қилдилар, ва йўлга чиқишим олдидан тагимга бир айғир от, йўлимга эса оқ фотиҳа бердилар.

Бу фотиҳанинг кучи эканми, дам демай Кўк Белга етиб бордим. У ерда бир яйловда булоқ бўйида отимни тошга боғлаб, ўзим киприк қоқиб оламан деб, кўк ўтга ётибману ухлаб қолибман. Тушимда узокдаги қор тоғлардан қалин сел келгандек, бир улкан бургут – оқ қорли тоғнинг тинари - шарақлаб учиб келармиш-да, қозикдек тирноқларини менга ботириб, довулдек осмонга кўтарармиш. Қулоқ-бурун кесгандек, тилим томоғимга ёпишган, юрагим қалтирайди, кўзларим эса ёш эмасми, барибир қизиксиниб, бу тинарга қарайди. Жуни қалин, қовоғи ёриқ, қашқабош, кўзлари сутдек оқ, тумшуғи эса юпқа. Қаерга олиб кетяпти у мени, деб ўйлайману, калимага кела бошлаган тилимда “Ла ҳавла!” - дейман.

Оқ музликлар ён бағридаги яйловга, бир оппоқ ўтовга

обориб тушурди. Ўтовда қирктача эркак, бари оппоқ кошу соқол, лекин кўзлари бургутникидек ўткир. Улар орасида оқ кийинган энг улуғи ўнгида бургут қўнди-да, чангалини бўшатди. Мен дўп этиб, кигизга қуладим. Улуғ отага салом бердим. У алигимни олмади-да, бошини ирғганича: “Сани Абут юбордими?” - деб сўради, ва кўлидаги косасини менга узатди. “Ич!” - деди у. “Қимиз эканми” - деб симирсам, шу қадар муз ичимликки, ўттиз икки тишим зирқираб кетди. Ўзимни зўрлаб ичдим. Қимизнинг музлатилгани эканми, ичимда эриб, ичимни ўтдек қизитиб, бир зумда кинқ этмай ухлатиб қўйди. Қанча ухладим – белгисиз, бироқ отим азбарои кишнаганидан уйғонсам, тепада оқ қор тоғнинг тинири кўркам танасини тоғ шамолига тўсиб, қоқ тепамада қуёшни беркитиб, қимир этмай осмонга қоқилган. Кўзимни очишим билан бир нарса қуш чангалидан узилди-да, ғув этиб, чап бермасам бошимни ёргудек, бетим босган майсага тушдию, шу заҳотиёқ Чўнг Олой томон сизиб кетган бургутдан кўзимни узиб ёнимга боқсам – ям-яшил юрак шаклидаги яда тош...”

* * *

Шу ерда тасма шиқ этиб тўхтаб қолди. Бекеш билан Дапан ҳам тотли тушдан сесканиб уйғонишгандек, манг қолишди. Бекеш Байсал-отанинг аёнли тушини бирма-бир қайта эслаб, ўзининг анавиндаги тушига чоғлар, ялпилаб олганда тушлар бир-бирига менгзар, бироқ отанинг туши кўламлироқ, ўзиники эса – солиштирганда бироз ночорроқ кўринар, шундан Бекеш ўз-ўзига: “Буюрмаган ошдан умид этма” – дегандек қўл силтади-ю, товушэзарни токчага қўйиб, Дапанга: “Туморни боқишимиз керак”, - деди. Туморни Байсал-ота кунига бир бор боққанини иккиси ҳам билишарди, аммо сўнгги икки кунда бургут деярли ҳеч нарса емагани учун емсови ё жиғилдони ҳам тўлмаганидан, уни албатта яна боқиш керак эди.

Бекеш ўтган галдаги ҳийласига бормоқчи бўлиб, қайта кўшни хонада Байсал-отанинг атайин сирт кийимига кийинди. Яна малақай қулоқчину тери пўстин ёқасига бурканди. Дапан бу пайт икки қадокқа етмас хом гўшт кесиб келди, ва шайланган Бекешнинг энглигига узатди. Бу кез Бекеш ичкарига чўчувсиз кириб борди, ва кетидаги эшикни қиялаб, уни жилчиқдан мўралаётган Дапан қарамоғига қолдирди.

Қуш энди ўзини босағонликда бурчакдан бурчакка урмас, бироқ барибир қўндоғи устида тинчсизланиб, сергакликда бўйин патларини бир оз хўрпайтириб ўтирарди. Буни Бекеш қулоқчину ёқа юнги орасидаги қилча тешикчадан кузатарди. У эт тутган қўлқопини қуш томон узатди-да, аста, овозини Байсал овозига ўхшатиб, босинқи: “Ту-ум”, - деб чақирди. Қуш бир зумга иккилангандек бўлди, аянчлироқ овозда бир “қий” этди, сўнг икки қанотини қоқиб, Бекеш билагига қўнди. Қанотларими, қанот елими Бекеш юзини беркитган юнглarga тегди. Бекеш билагига қўнган бир ботмонча оғирликни туйди, юраги сиймикка тўлди, “Ишонди менга Тумор!” - деб ўйлади у. Ҳозир бургут эт чўқийди-ю, Бекеш бошқа қўли билан унинг қанотини силайди-сийпалайди, қулоғига эрка сўзлар айтади.

Бургут ҳам тақ шу хаёлларни қилгандек, узунчоқ бошини кўтарди-да, кутилмаганда бир чўқишда Бекеш бошидаги малақайни юлиб ердаги хашак устига улоқтириб ташлади. Бекешнинг юраги ҳам унинг кетидан “шиқ” этиб, тушиб кетди. “Ўлдим!” - деди у бўш ичида. Бургутнинг қонга тўлган қизил кўзлари Бекешга қадалди. Бекешнинг бўйнидаги қон томири бет бериб, гуп-гуп ура бошлади. Ҳозир шу алдоқчи томирга темирдек тумшуғини ботиради-ю бу баҳайбат бургут, бари битади. Буни ўйладими Бекеш, ё қушнинг тикрайган кўзлари айтдими, у нечукдир “Оллоху Акбар...” - деб юборди. Қуш ўзининг шафқатсиз бошини яна бир кўтарди-да, бор кучу залвори билан қақшатгич тумшуғини этга ботирди...

* * *

Бекеш тинчиган овхонадан сув терлаб чиқди. Шоша-пиша эғнидан Байсал-ота кийимларини ерга ташлар экан, унинг бояда туйган қип-яланғочлик туйғуси ўсса ўсар, бироқ камаймасди. Яна ичини бижиллаган курт еб ётарди – ана, куш ҳам унинг иддаолари ясалма-ёлғонлигини, ўзи эса кўкрагини ўрга ҳайдаган кишилигини фош қилиб тургандек... Дурустки, шу дам Дапан юрагини чоғлаб, овхонага кириб кетди, қия эшикдан унинг Тумор билан гаплашаётгани эшитилар, у афтидан, бир энгашиб, отасининг ердаги малақай-қулоқчинини кўтариб, унга ёпишган хас-хашакни қоқиб ташлар, бир Туморга яқинлашиб, унинг тўлган жиғилдони устидаги ялтирай бошлаган парларини силар, ва бу кувликда Тумор бошига тери тўмаға қалпокча кийдириб, қоронғида қолган куш оёғига қайта бўшаб кетган чарм боғни тугар эди.

Бекеш буларнинг барини элас-элас туяр экан, кийим-бошини алмаштиришга улгурди, бироқ бургут ўнгидаги тап-тақир яланғочлиги ҳисидан айрилгани йўқ. “Эҳ, тентак инсон, бургутни алдамоқчи бўлдингми?!” - деб ўйларди у, кечиккан ўтинчда қовурғаси қайишиб. “Ё ўзингни алдамоқчи бўлдингми?!” - деб сўради қўққисдан Туморнинг тилсиз овози. “Байсал кийимини кийиб, Байсал бўлдим деб ўйладингми?!” Бекешнинг боши тегаранди.

Шу пайт овхона эшигини маҳкам ёпиб, хонага Дапан чиқиб келди. “Таниди сизни Тумор!” - деди у бут-бўйдан. “Менга ҳам юрак очди”, - деб қўшиб қўйди у қаноатланиб. Сўнг эса: “Отадан эшитайлик!” - деб қолди у, бирдан орадаги ўнғайсизликни пайқагандек. Бекеш ҳам худди шуни ўйлаб тургандек, товушёзарини олди-да, халтасидаги тасмалардан бирини илғаб, уни товушёзарига солди. Байсал-отанинг бўғиқ овози янгради. “Йўқ”, – деди Бекеш ва товушёзар тугмасини

босиб, яна тасмани илдамлатди. Бир-икки уринишда у тилаган ерига етди шекилли, тугмачани қўйиб юборди.

“Туморнинг донғи ялпи юртга кетган, уни бир қашқирга, бир тулкига соламан, тек Қалча деган овчи бургутимни камситгани камситган. “Бу бургут қариса чичқончил бўлади” - деб гап тарқатади. Гижиримга тегди у, у билан эл олдида басма-бас бойладим. Туморнинг бошига тўмаға босиб, Чўкмўр уни адир кетига олиб борадиган бўлди, мен эса эл орасида барча қатори ўтирдим. Чўкмўр қайтиб келгач, бирпасда Тумор ҳам сакраб-сапчиб, йўрмалаб, боши қир йўлда пайдо бўлди. Унга-бунга уриниб, тўпга ҳам яқинлашди, бировга хурди, бировини тепди, сўнгида қилиқ-қиймилимданми, ҳидимдан таниб, эл орасида тиззамга сакради...

*Қувонтирдинг бу одамни
Ёввошлигинг бошқача.
Ўтирдинг, аланг қилмасдан
Тўмаганг олиб ташласам...*

* * *

Эртасига ўқиш йўқлигидан Дапан Бекеш той-оғасини домласи Мулла Шавволникига бошлади. Шаввол Бекешнинг ёшроқ амакиваччаларидан эди, рост, Бекеш шаҳарга кўчиб кетганидан, уни яхши билмас, ёлғиз у-бу гапларда Шавволнинг ота-бобо касбини қилиб, Покистонми, аллақайси араб ўлкаларида муллаликка ўқиб келганини биларди.

Буларнинг уйи тепаликда, тоғ ёқасидаги сўнги адирнинг ёнбағрига қурилган экан. Пахса деворлари ярмида қолиб кетган дарвозасиз бошқа қирғиз уйлари олдида бу мухташам иморат мана-ман дегандек, яшил тунка томи-ю кўкка бўялган ромлари билан пастдагиларга кўкрайиб, менсимасдан бўй кўтариб тургандек эди. Дапан бу уйга серкатнов эмасми, кўниккан тарзда

дарвоза тагидан қаторасига уч маротаба: “Шаввол-байке, Шаввол-байке, Шаввол-байке!” - деб бақирди-да, эшик тагида бош эгиб турди. Бирпасдан кейин эшик орқасидан ясама йўтал эшитилди ва темир дарвоза ичидаги эшик ғийқиллаб очилди.

Дапан кетида Бекешни кўриб, Шаввол тавозе билан: “Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракатуху”, - деди. Бундай қаададан бир оз ийманган Бекеш: “Яхшимисиз?” - деб кўлини эшик томон узатди. Шаввол домла унинг очик панжасини бармоқ учида қисиб кўйди. Шаввол кўп бўлса ўттиз ёшлардаги сийрак сокол, қалин бурун, тор кўз бир йигитча эди, лекин қилиқ-йўриғидан олтмиш яшар чолнинг ҳиди уфурарди.

У кекирайган бўй билан кетидан эшикни очик қолдириб, буларни ичкари бошлади. Унинг устидаги чийдухоба тўни-ю малақай тарзида бахмал дўппига ўралган калта салласи аста лўкиллаб борарди. Уйга киришди, Шавволнинг ўзи тўрга чикди-да, келгиндиларга рўпарасидан жой кўрсатди. Ўтиришгач, у кесик кўзларини юмганича, арабча дуо ўқиди ва олдидаги нонни ушатди. Шу дам буларнинг кетидаги эшик қиялади, Шаввол Дапанга имо қилди. Бекешнинг кўзлари турган Дапанга илашиб, у кўз қирида эшик қиясига чойнак узатган аёл кўлини кўриб қолди. Дапан “бисмилло” дея, чойнакдаги чойни қайтариб, аввалига яримлаб кўйди, сўнг иккинчисини домласига узатди ва ниҳоят учинчисини Бекешга тутқазди.

“Тақводан бормилар?” - деб сўради бошқача турда Шаввол. Бекеш сўзларини эшитган эса-да, маъносини тушунмади. “Кечириб кўясиз...” - деб ўтинди у. “Намоз ўқийдиларми?” - деб соддалаштирди Шаввол. “Йўқ”, - дея юкни бўйнига олди Бекеш. Кейин оқлансингандек, “Биз мусулмончиликни оталаримиздан, қолаверса, Манасдан сингдирганмиз...” - деди ва ўринсизроқ кўшиб кўйди: “Фотиҳа” билан “Кулҳуваллоҳ”ни ёддан биламан...” Шавволнинг кулгидан аранг тийилгани мойли юзида яққол эди.

“Манасингизнинг тургани бидъату... (кейин Бекешга яқинроқ қилиб) сандироқ”, - деди. Бекеш ўтирган ўрнида сапчиб кетди. Дапан унинг кўрпачага таянган қўлини босмаганида, туриб мезбон билан ёқалашиб кетармиди. “Ал явмал акмалту лакум дийнакум ва атмамату алайкум неъматини ва розияту лакумул ислама дийнан”, яъни: “Бугун динларингни тўлиқлаштирдим, тагин неъматимни битирдим. Шундаёқ сенларга ислом динини шушлаб унатдим”. Шаввол бу сўзларни йўйиб кетди.

Кейин бугунги кунда дунё мусулмонлари кофирларга қарши жиҳод қилишар экан, мусулмон бўлатуриб, чеккада туриб бўлмаслиги ҳақида жазави билан гапирди... Бироқ аллақандан терслик-тўғонлик Бекеш ичини туғёнга тўлдирган эдики, у гердаган бу ёш боланинг керилган сўзларига қулоқ осмасдан, тезроқ чойини хўплаб, бу ердан чиқиб кетишга интиларди... Йўк, сўзлари тўғримас бўлганидан эмас, ўпкаси шошган бу бўз боланинг тепалаб келиб, ақл айтишидан безиган эди Бекеш.

“Манасинг тентироғу сандироқ”, - деб ғудурлаб борарди у овулнинг нариги қирғоғига Саттор-тоғасига қирланган кўнглини тўкиш учун. “Дапанданам шундай чиранчоғу ҳавога тўла одам ясайсанми?” - деб ўзича тўнғилларди у, ва бедов бебокликда: “Бериб бўпман сенга уни!” - деб аямай қизғанарди. Тийғанокда бир неча бор йиқилиб, алтанг-далтанглигини-ю лат еган мучаларининг оғриғини Шавволга тўнкаб, у ахир Саттор-тоғасиникига кириб борди. Қиш-зимистон эмасми, Саттор-тоғаси молу оғилхонасига қараб, уйда экан, у: “Янганг манти қилаётувди, сени кутиб қолдик!” - дея Бекешни дарров ичкарига бошлади.

Бекеш қирғизлигиданми, сир тутолмай паққос ичини ағдарди-қўйди. Саттор-тоға вазминлик билан барини олдиндан билгандек, тинглаб олди-да, одатдагидек қўлига қалин китоблардан бирини олди.

*Як канизак як харе бар худ фиганд,
Аз вуфури шахвату фарти газанд, -*

деб бошлади у. Бу сафар чидамсизроқ, қилчиллаган Бекешни кийнамай, у ўзи ҳар тўрт сатрда тўхтаб, ўқиганларини қирғизчага ўгириб турди. Эканки, бир канизак шахватини қондириш учун эшак билан сикишиб юрар, лекин унинг хийласи бор экан – эшакнинг сикига қовоқ кийдириб, ўз андомига фақат яримини киритар экан. Буни сир тутса-да, бир куни эшик тешигидан унинг бекаси кўриб қолибди, қараса канизак эшак остида.

Саттор-тоға ўзига ёққан сатрларни қайта-қайта форсча ўқиб, Бекеш билан ўз лаззатини бўлишгандек эди:

*Чун тафаҳхус кард аз ҳоли ишак,
Дид хуфта зери хар он наргисак...*

Бека ҳасадда ўзича ўйлабди: “Буниси мумкин экан, нега мен ҳам бундай қилмай?” Шунда у канизагини қидиргандек бўлиб: “Ҳой, сен, нечта хонани супурдинг?” - деб бақириб-чақирибди. Канизак бекасининг овозини эшита солиб, фасод олатларини беркитибди, ва бекаси олдига супургисини кўтарганича, юзи туруш, кўзлари нам, лаблари пирпираб, маъсумона чиқибди:

*Рў туруш карду ду дида пур зи нам,
Лаб фуру молид, яъне: соимам...*

Эшак эса сикини осилтириб, эшик тешигидан кўриниб турибди. Шунда бекаси канизагини узоқроқдаги фалончи бировникига бориб, бундай-бундай хабаримни етказасан, дея жўнатиб юборибди-ю, ўзи бояда эшак олдида канизакни кўрган курсиси томон шахвату ҳирсада суқланиб шошилибди. Ана эшак

ҳам эшакмасми, бу хотин андомига сикини то мояги қадар киритибди, токи хотин ўлибди.

*По бароварду хар андар вай синўхт,
Оташе аз кери хар дар вай фуруҳт.
Хар муҳаззат гашта дар хотун фишурд
То ба хоя, дар замон хотун бимурд.*

Ичлари-ю жигарлари ёрилибди, курси бир томон, хотин бир томон йиқилибди, хона қонга тўлибди. Шу ерда Саттор-тоға қаҳ-қаҳ кулиб, бир сатрни уч-тўрт марта ўқиди:

Ту шаҳиде дидайи аз кери хар?

“Сен эшак сикидан шаҳид бўлган кимсани кўрганмисан?” – дейди Мавлоно”, - деб, у қайта-қайта кўрсаткич бармоғини шифт томон ниқтади. “Ҳозирги динпарастларга бу сўзнинг ўзини айтадиган бўлсангоқ, сени сазойи қилишади”. Сўнг у ривоятни давом эттирди.

Канизак қайтиб, қараса ана шунақа аҳвол. У мурдага қараб: “Эй хотин, устодсиз йўл тутдинг, жоҳилликда ўлдинг. Мендан бетамом илмни ўғирлаб, ҳеч нарсага эриша олмадинг!” - дебди. “Эй, аҳмоқ хотин, сенга устод ўзининг нақшини кўрсатган экан, сен зоҳирини, яъни сиртини кўргансану, боши эса сендан ниҳон, яъни берк қолибди”, - дебди у.

*Кер диди ҳамчу шаҳду чун ҳабис
Он кадуро чун надиди – эй, харис!*

“Сикни кўрибсану, қовокни кўрмадингми?” - деб хитоб этибди канизак. “Мавлоно Румий бу ривоятга хулоса қилиб айтадиларки, биз тўти кушлардек тақлидчимиз, майначимиз, маъно-моҳиятни кўрмай, тек юзаки, сиртқи кўринишни

ўзимизча оламиз. Ана сен айтаётган бу кўршапалак динпарастлар ҳам ўша хотиндек, сикни кўради-ю, қовоғини кўришмайди. Мавлоно шунақалар учун бу масални атайин очиқ-сочиқ қилиб ёзган. Зоҳирини кўрган таквохўрларга кўйиб берсанг, Мавлонони ҳам, астағфирилло, бу ривояти учун муртадга чиқаришса ажаб эмас...”

* * *

Мутриба-янгаси буғлаган мантиларни шу каби суҳбатлар устида еб, Бекеш Саттор-тоғасининг уйдан кўтаринки руҳда чиқиб борди. Рост, “шиғ” этиб кўнглидан Саттор-тоғасининг: “Биз тўти қушлардек тақлидчимиз, майначимиз” – деган ғулғулалари сўзлари учиб ўтди-ю, бироқ Бекеш ўз-ўзига: “Билчиллама!” – деди-да, яна рўйихушликка зўракилаб қайтди. Боя Дапанни домласиникида дарси учун қолдирмаганмиди, орада анча вақт ўтиб бўлди. Дапан ҳам бўшаган бўлса керак, уни олай-да, бир манаслашайлик, деган терс ўйда Бекеш Дапанлар уйи томон юра бошлади. Бу сафар қишлоғу овул орасидаги катта кўприкдан эмас, тоққа кетган томонда, тепароқдаги осма кўприкдан қирғиз тарафига ўтиб борди.

Дапанларнинг пахса уйи овулнинг тоғ томонида, мулла Шавволнинг хонадонидан қоқ тескари тарафда эди. Дапаннинг отаси Буқар Сибирда хитойлар билан уришиб, ўлиб кетганидан кейин унинг онаси Сайраке икки боласини есир қилмай дея, ўзининг ёшроқ қайнисига тегиб олган эди. Оти нима эди унинг? Бекеш қанча тиришмасин, Дапаннинг ўғай отаси номини ҳеч эслай олмади. Бу йигитча ҳақида бирон тузукроқ гап эшитмаганди, шундан бўлса керак, Дапан кўпроқ Байсал-отанинг уйида чўнғ отасига эрмак бўлиб, ўралашиб юрарди.

Шу ўйларда Бекеш Дапанларнинг уйига борарди. Узоқдан айвонда ўтириб бир нарса қилаётган қайнисини кўрди. Оти нимади унинг, дея сўнги кўнгли урнишда ҳам эслолмади-да,

“Салом!” - деб айвонга кириб борди. Йигитча Бекешни адашган одам деб билдими, ўрnidан силжимади. Бекеш қараса, қайни қорақуврайнинг баргу бутокларини икки кафти билан ишқаб, чангчасидан наша тайёрлаш билан банд. Бекеш иримига, “Яхшимисан? Нима киялпсан?” - деб сўраса ҳам, унинг парвойи фалак.

Бекеш унга яқинлашди, безатки босган ёш бола бетига қараб, аллақачон кайф остида эканини туйди. Қўлини елкасига қўйган эди, қайни уни ахир пайқади ва салом йўқ, алик йўқ, “Йўқчилик белдан босди...” - деди-ю, кутилмаганда хўнграй бошлади. Бекеш уни на юпатишини, на тўхтатишини билмай ҳангу манг бўлиб қолди. Қайнининг ўзи бирдан йиғисини узиб, Бекеш оёғи остидаги қорақуврай поясига ишора қилди-да, “Бери қил!” - деб буюрди.

“Дапан қани? Сайраке қани?!” - деб бўкирди бўйсунуш ўрнига Бекеш. “Қувдим”, - деди жўнгина қайни. Кейин кутилмаганда: “Жўмарт деган ҳайдовчингни юборган экансан, шунингга уқалаб-ушоқлаб ётибман”, - деди. Унинг бу сўзлари қанчалик кутилмаган бўлса, Бекешнинг жавоби ҳам тап-тақир паққос бўлди: у бор қулочича қайнисининг очилган тумшугига солди-ю, орқасига қарамай, ташқари чиқиб кетди.

* * *

Дапан ҳам, унинг онаси Сайраке ҳам ўзининг ҳалиям эмизикли боласи билан аллақачон Байсал-ота уйига келиб бўлишган экан. Бекеш буларнинг тутунига борганини билдиргани йўқ, булар онаси Робигани кўргани келишибди-да дегандек, ҳамма қатори кечки томоққа қўшилди. Қовурдоқни еб, сут чойларни ичиб, гапларни қилиб, тоқчадан тахта қути олинди-да, булар “тўққиз қумалоқ” ўйнашга тушишди. Ёшқари бари тортишиб-тортишиб ўйнашди. Бироқ ҳеч ким Дапаннинг ўғай отасидан ёрилмади. Улар Бекеш-тойоғасининг

кўнглини оғритишдан ийманишдими, Бекеш эса уларнинг кўнглини авайладими – сир бой беришгани йўк.

Кеч кирди. Ўйин битди. Бекеш билан Дапан одатдагидек Тумордан хабар олишмоқчи бўлишди. Бекеш эгнидаги кийимда овхона эшигидан кириб борган эди, қуш ҳуркиб хуружланди. Бекеш чекинди. “Ота кийимини кийинг!” - деди зукко бола. Бекеш ич-ичидан иккиланса-да, эринмасдан Байсал-отанинг либосини устига кийди, бироқ юзини ёпгани йўк. Аста овхонага кирди. Тумор ишонқирамаган кўзда унга бир қаради-да, Бекеш ёнида бошини эшик тешигига суққан Дапанни ҳам кўриб, ўтирган ерида қанотини бир силкитди-ю, хушлаш овозини чиқарди. Иккиси киришди. Боқишди. Овхонани тозалашди. Зўр қаноатда ташқари чиқиб, Бекеш хонасига ўтишди. “Отамдан уқайлик!” - деди Дапан. Бекеш унинг гапини қайтаргани йўк, бола йўлини тутиб, таваккалига халтасидан бир тасмани олди-да, товушёзар ичига солди.

Байсал-отанинг хирарок, дўрилдоқ овози ўртага турди:

*Қиқулуқлаб ун чиқса,
Қушдан бошқа уни бор,
Қуйруқ боши ярқиллар,
Оққушдан оппоқ жуни бор...*

Бекеш дарров бот эла буниси Манаснинг отаси Ёқубнинг Манас туғилиши олдидан кўрган туши эканини англади. Дапан унинг фикрини уқдими, “Ёқуб отанинг туши!” - деб юборди. Бу тушда фарзанд кўрмай қариган қирғиз хони Ёқуб бир баҳайбат қуш кўради. Кўзлари наштар, тирноқлари ханжар. Боғи эса кумушда ювилган ипакдан. Ёқуб уни ўбдон боқибди, кумушдан боғлар тақибди.

Осмондаги қанотли

*Ҳайбатидан учолмай,
Ерда юрган оёқли
Жилиб чиқиб қочолмай,
Анга қўндоқ жойладим.
(Олача бўйин оқ шунқор
Анга қўшиб боғладим.)
Билдим хушлик бўларин
Бироқ қачон бўларин
Билмай шўрим қайнади...*

Бекешу Дапан Ёқубхон билану Байсал-оталари билан бирга туш кўраётгандек ва худди бир манасчи, бир Тумордек қуш шаклига киргудек, ёндан-ёнга тебраниб, ургулаб-мудраб ўтиришарди...

* * *

Байсал-ота Манаснинг туғилиши-ю унинг болалиги ҳақида айтиб берди. Манас шўх бола бўлиб ўсганидан, ота-онаси уни бир оз тартибга солиш учун қўйчивон Ошпурга топшириб келишган ерида тасма узилди. Бекеш кеч бўлганини баҳона қилдими, ё халтасидан дoston давомини қидириб кавлангиси келмадими, товушэзарни ўчирди. Бироқ Дапаннинг чарақлаган кўзларидан унинг ҳали-бери ётмаслиги ойдек аниқ эди. “Эртага бозор-ку!” - деб ялинди бола. “Бўлмаса у ёғини сен айт!” - деб синади Бекеш. “Майлингиз!” - деб жавоб берди тайёргина Дапан, ва чоллардек вазминлашиб, қош-қовоғини қор қилиб, дostonга киришди.

*Чакчелекей чаң болуп,
Башы көзү кан болуп,
Чоғчалакай жон бўлиб,
Боши кўзи қон бўлиб,*

*Ўқириги тош ёриб,
Қийқириги бош ёриб
Қалмоқ кетти йўлина.
Кўй бошчиси Ошпур бой
Тенага чиқиб қараса,
Қирқ болани хоҳласа,
Кўкдан тутун бўлинар,
Кўп кўзини чўғолтиб,
Кўк ёл Манас қоплон
Қириб солган кўринар.*

Бекеш Дапаннинг тўхтовсиз ҳикоясига тонг қолиб маҳлиё ўтирарди. Байсал-отадан ўргандими у, ё ўзига аён қилиб, кўкдан оқяптими бу сўзлару бу сахналар? Ахир ота Манасни элга айтмай кўйгани Дапаннинг ёши билан тенг эмасми? Ё яширин, сирли равишда Дапанга эртагу чўпчак ўрнида айтиб юрганмидийкан? Ана, сезяпти-ку Бекеш, Дапан Манаснинг Ошпур кўйларини тоғ яйловларида боқиб юришига Байсал-отанинг болалиги ҳикояларидан ҳам чатиб кетяпти... Буни эшитиб Бекеш ҳам завқлана бошлади, унинг ичида ҳам сўзлару сахналар қайнай бошлади. “Қани, куни бугун ўзимни бир синайчи!” – деган хаёлда миясига куч келтириб, у ўзини ростлади.

Бўлмаса бундай қиламиз деган чечимга келди Бекеш: “Мана шу ерда сен тўхта, Дапан, охирини мен айтай...” Дапан ҳам дарров тушунди чамаси, той-оғаси билан бой боғлагандек, унга кўз қадади-ю қулоқ осди. Бекеш ҳам аллақандай ички хаяжону безовталиқда дostonни Дапан узган жойидан улаб кетди.

Манас аввалига Ошпурга қулоқ солиб, кўйини боқади (шу ерда Бекеш атайинми, иримигами Манасни Дапаннинг ўзига ўхшатиб, бир оз тезак ҳам тердириб кетди). Лекин бошқа чўпон болалардан жўра орттириб, уларга кўзи сўйиб, зиёфатлар бера бошлайди. (Дапаннинг жўраси кўп бўлса-да, у умрида кўй

сўймаган эди, шундан кўзлари ёниб, ҳикоядан узилмасди.) Буни билган Ошпур бунақада подам кўпайиш ўрнига эриб-тўзиб кетади деган кўркувда Ёқубга бориб: “Ўғлингни қайтариб ол, тизгинимдан чиқиб кетди!” - деб арзу дод қилади. Кўнгли зил тушган Ёқуб бориб, ўғлини олиб келаётса, йўлларидан тўққизта қалмоқ чиқиб келади. (Бекеш Достонни бир оқимда олиб борар экан, бу ерига ҳам Дапанни қистириб кетсамми, деб ўйлади-ю, осон йўл тополмай билган ҳикоясида давом этаверди.)

Билишса, бу қалмоқлар Ёқубнинг отбоқари Иймонни уриб, Ёқубнинг тўққизта самандар отига миниб, ўз йўлларига қайтишаётган экан. Ўз отларини таниган Манас укурукини чиқариб, қалмоқларга ташланибди. Бирини уриб, бирини эгаридан тортиб, бошқасини отига депсатиб, бирини тумтарақай қилиб қочирибди. (Шу ерда Ёқуб ўз ўғлига: “Нега бундай қилиб қўйдинг?! Энди бунинг касофати қандай бўлади, биласанми? Тинчгина ётган илоннинг бошини янчиб, устимизга қалмоқлар ўрдасининг аждарҳосини келтирадиган бўлдинг” - деган саҳнани Байсал-ота билан Дапан суҳбатига қиёсламоқчи бўлиб, Дапанга қараса, у болишга суянганича ширин ухлаб ётибди...)

Бекеш ҳам бояги тинчсизланишми боис, кўпириб-шопириб айтган достонидан худди бўм-бўш қоқинга чиқиб қолгандек, тойган итдек бурушди-ю, на севинишини, на ўксинишини билмай, Дапан ёнига ёнбошлади...

* * *

Эрталаб Бекешни Дапаннинг умидсиз, арғасиз ўқириши уйғотиб юборди. “Келди! Келди!” - деб йиғларди у жони борича. “Ким?” - деб сапчиб турди ўрнидан Бекеш, ва Дапаннинг ҳувиллаган эшик томон кўрсатган кўлига қараб, Байсал-отанинг пўстинини елкасига ташлади-ю, ховлига чиқиб борди. Ҳовлида қий-чув, бош-оломон: ўнтага яқин одам орасида анови ҳаромза қайни ўз хотини Сайракени қамчи билан савалар, у эса “Қора

бошингни егур!” - деб чинкирганича, ҳовлини гир айланарди.

Бекеш жон-жаҳди билан қичқирди. Унинг овозига чалғиган қайни Бекешни кўра солиб, қамчисини хотини томон аччиғида отди-да: “Ана у!” - дея анови юзларини ниқоблаган шерикларига имо қилди, ва у бош, буларнинг бари олдиларига бўрибосар ит солиб, Бекеш томон ёпирилишди. Бузғунчилар қўлларида таёғу темирларни кўрди Бекеш. Тушида бўляптими бу, ё ўнгида? Ит ҳурар, бироқ итдан аввал қайни бетма-бет яқинлашиб, Бекешнинг юзига мушт туширди.

Бу ночор йигитчанинг зарби ҳам кучсиз эса-да, мушт Бекешнинг қирра бурнига тушганиданми, оёқ остидаги янги ёққан қорга қип-қизил қон томди. Шунда Бекеш ўзига келди. У қайнининг башарасига айлантриб солди, қайни дўп этиб, орқасидаги ит устига қулади. Ит оёғи босилдими у инграганича ёнга сакради. Талотўп бошланди. Ҳозир булар таёқлар билан уриб кетишади, деб ўйларди чакмоқ тезлигида Бекеш, ё ўлиш, ё ўлдириш, битгасини думалатиб, таёғини олишим керак, шунда... шунда кутилмаганда Бекеш орқадан зарба еди. Бироқ бу зарба уни йиқитмади, балки елкасидан маҳкам тутиб, тик қўйди. Бу Тумор – овхонадан учиб, унинг елкасига кўнган эди. Кетидан эса Дапаннинг овози: “Ол уни! Ол уни!” - деб чинқирди.

Ниқоблилар жойида қотди. Ит бургутни кўра солиб, думини кўтига қисганича, ғинғший бошлади. Қайни ерга бетлаб ётган жойидан қалқиб, қалпоқсиз бошини чангаллаганича, олди-кетига қарамай тумтарақай қочди. Қиш овхонасида ўтиравериб, Тумор ҳам зерикиб кетган эканми, кўз-тумшуғини оппоқ сахарга созлади чамаси, тирноқларини қалин пўстинга бир ботириб, тепага сакради-да, икки-уч қанот қоқиб, осмонга кўтарилди-ю, осмондан узилган юлдуздек ановиларнинг бўрибосар ити устига тушди. Қозикдек тирноқлари итнинг юнгли бўйнига ботди, ва ит “хиқ”лаганича, қорга қулади. Туморнинг чўкмичдек тумшуғи бир урди, шунда ит оппоқ қорга қизил қонини тўкиб, жонидан

айрилди.

Буни кўрганданми, ё анови бошлиқларининг қочишиданми, қолган тўққизтаси ҳам жон иссиғида ниқобларини юлиб, чурқай бошлаганларида, отхонадан арқонини узиб, Тўпон ҳам ҳовлига чиқиб келди-ю, буйруқ кутмасдан қочганлар кетидан ташланди, ва қароқчилардан бир-иккисини босиб кетди...

* * *

Бекешнинг қонаган бурни бўлжайиб қолган эса-да, у анови боши-териси бузуқ қайнининг бўшанг муштидан оғримасди, негадир кўпроқ Бекешнинг кўнгли синган эди. У аввалига итнинг ичак-чавоғини чўкилаган Туморни “Бўла! Бўла!” - деб чақирди. Қуш ундовни эшитиб, тумшуғида қони билан Бекешнинг елкасига учди. Тўпон эса аллақачон хув анови ердаги будургача бўкбурунларни ҳайдаб олислашганди. Шунда овози борича “Тўпон! Тўпон!” - деб ҳайқирган Бекеш ногаҳон кўнгли недан чўкканини англаб етди.

Келганига ўн кун бўлибди, қуш билан овора бўлди, Дапану Саттор-тоғаси билан, ҳатто буткул бўйдан суймаган анови чаласоқол мулла Шавволнинг олдига ҳам ўтиб келди. Тек Тўпондан ҳол сўрамабди. Юзларига қон югурди уятдан. “Эрнинг оти эрга тенг” - демасмиди ҳар икки сўзида Байсал-ота. Унга Бекеш ҳам жўр бўлиб: “От бу эрнинг қаноти” - деб қўшиб қўймасмиди! Нега Тўпон эсига тушмади, ахир Тўпонни силаб-еталаб, овхонага кирса, Тумор ҳам қилиқларидан биронтасини қилмас эди. Мана бу ғалва-ю уруш керакмиди Тўпонни эсга олиш учун? Шахарда юриб, қирғизликдан анча чиқиб кетибди у. Бўртай-шўртай қирғизга айланиб бўлибди.

Ана, Тўпон ҳам унинг чорловини тўғотиб, ҳовлига йўрғалаб кириб келди. Туморнинг Бекеш елкасида, Дапаннинг унинг кетида турганини кўриб, бир пишқириб қўйди-ю, уларнинг биргалашмасига яқинлашди. Бекеш елкасидаги бургутни

хуркитмай, аста Тўпон томон илдамлади, ва чап ёнидан келиб, ёлига кўлини узатди. Панжалари билан тараб, силаб-сийпай бошлади. От унга чап кўзи билан қараб, бошини эгди, оёқларини ўйнатиб, олчиланди.

“Ярашдикми? Ярашдикми, Тўпон?” - деб намланган кўзини отнинг силиқ терисига ишқади Бекеш. Кўнгли эриганиданми, Тумор ҳам тумшуғини ўз патларига арта бошлаб, кўзларини олиб қочди. Дапан ҳам онаси томон кириб кетди, Тўпон ҳам ярашни қабул қилгандек бир кишнаб қўйди...

* * *

Булар яраш-яраш бўлишса-да, қишлоқ эртасига жунбушга келди. Қайни ёллаган тожик бўзбош болалари “қирғиз бўрибосари итимизни ўлдирди” деб масжидга тўпланишибди. Бу сафар кими милтиқ, кими кетмон ҳам кўтариб, важоҳатлари ёмонмиш. Уларни мулла Шаввол базўр ушлаб қолганмиш. Мана энди у Бекеш ўнгида шуларни бўзариқ юз билан айтиб турибди. Уни Бекеш олдига элчи қилиб юборишибди. Бироқ мулла Шаввол бу ерга келаётса, тожикларнинг масжид олдида йиғилганининг мишмиши қирғиз овулига ҳам тарқаб бўлганмиш, ва беш-олтита боши бузуқ ёш-яланг энди қирғизларни ҳам оёққа турғазиб юборганмиш.

“Энди нима қиламиз?” - деб маслаҳат солди Бекешга кечагина билмагани ёлғиз бит бўлган Шаввол. Аввалига Бекеш боқибёғамликда: “Тўкилса – қирғизнинг бўзаси-да” қабилида ўйлади, бироқ Шавволнинг овозида бу бўқпайлар ҳеч кимга бўй бермай, битнинг аламини сиркадан олиб, ғалаён кўтарса, бус-бутун қишлоғу овул бир бўлиб ёнади, деган ҳавотирни сезгач, сесканди.

“Сиз бу ердан кетинг!” - деб ўтинди мулла Шаввол, гўё, “Сен келдингу еримизнинг тинчи бузилди” деган оҳангда. Бошқа пайт Бекеш бу каби гапга бурсимай-нетмай балки кулоқ осарди,

лекин бу гал Гумору Тўпон, Дапану Сайракелар тақдирини ўйлаб, бирданига: “Мен уларга итларининг хунини пул қилиб берсам-чи?!” - деб қолди. Мулла Шаввол олдинига эсанкиради, кейин қишлоқда тек ишсизлар қолганини-ю, атрофда қаҳратон қиш эканини эслаб, “Қанча?!” - деди. Бекеш ичкарига кириб Байсал-отанинг йигирмаси-ю қирқи учун йикқан, ҳамда қарз олган пулини олиб чиқди.

“Кўтир итнинг оти Бўрибосар!” - деб шилдинг билан пулни топширди у. Бунча пулни олган мулла Шаввол майда-майда тапиллатиб, кечаги қочган-тўзганлар олдига йўл олди.

* * *

Кечроқ Саттор-тоға Бекеш олдига келиб, бўлиб ўтган воқеадан гап қилди. Мулла Шаввол Бекешларникига келганида анови қаланғи-қасанғилар: “Юр, изини совутмай, кетидан борамиз, итнинг ўчини бургутидан оламиз”, - деб бир-бирини роса қайрашибди. Уйи яқин итнинг қуйруғи узун эмасми, бироқ сойнинг нариги томонида шайланган қирғизларни кўриб, бир оз писишибди. Шу пайт можаро ҳақида эшитган Саттор-тоға ҳам масжид олдига чиқиб борибди, ёшларнинг кимини сўқиб, кимига насиҳат ўқибди.

“Сен учун тайёрлаб қўйган бир ривоятим бор эди, уларга увол қилишга тўғри келди...” - деди афсус билан Саттор-тоға. Бироқ Бекешнинг бош ийқитганини пайқаб, унга асралган ривоятини айтиб кетди.

*Моргире рафт сўйи кўҳсор,
То бигирад ў ба афсунҳои мор...*

“Илон овловчи тоғ томон бориб, илон ушламоқчи бўлибди. Ўша пайт тоғда оқ бўрон, ҳамма ёкка қор ёккан экан. Қараса, бир камгак ичида ўлик аждарҳо ётган эмиш. Бир одамларни

хайрон қолдирай, деб аждарни арқон билан боғлаб, қор устида Бағдод томон судраб кетибди. “Бошига иш тушса, этикда сув кечар” дейишмайдими, қора тер босиб, бу аждарни Бағдодга етказибди. Ҳамма хайратда ёқасини ушлаган. Ана бошланибди томоша! Келган ҳам келибди, келмаган ҳам...

Эртасига қуёш туриб, қорларни эрита бошлабди. Анови аждарҳо ҳам қуёш тафтидан эриб, тирила бошлабди. Бари, игна ютган итдек, ҳар томонга қочишибди. Илонгар эса “Нима қилиб қўйдим?” - деб бошини чангаллаган экан, уйғонган аждар биринчи бўлиб уни ютибди...

*Сад ҳазорон халқ з-аждарҳои ў
Дар ҳазимат кушта шуд аз рои ў.*

“Мана шундай дедим анави отангни гўриларига, иним!” - деб ўз ривоятини битирди Саттор-тоға. Кейин, илвираб, мулла Шаввол ҳам келиб қолди. “Хун пулингни тарқатиб, зўрға босди-босди қилдик. Энди сен, ука, уйингдан чикмай тур, мен ўзим сендан хабар олиб турай” - деб Саттор-тоға изига қайтди.

* * *

“Саттор-тоғанинг таги йирик”, - деб ўйларди ўзича Бекеш. Анови ичи торлар баҳонасида унга сақлаган ривоятини айтиб кетди. Ким учун эди бу ривоят?! Бекешга: “Қўй, буларнинг бирорига тегма, аждарҳони уйғотиб юборасан”, - деганими бу? Ё бу ривоятни ушбу ғалвадан илгарироқ ҳозирлаб қўйган эса, туновидаги Манас ҳақидаги гапларига илги қилиб кетдими уни: “Биласанми, елкангга нималарни ортяпсан?” - деганимикан буниси? Яна Бекешнинг ичи каловланди, худди аллақандай оғирлик унинг қурсоғига қўйилиб, ерга тортаётгандек. Ҳомиладор аёллар шундай бўлса керак деб ўйлади у туйқусдан. Унинг ҳомиласи нимага экан? Манасгами ё пуч ёнғоқками?!

Бит ичагига қон қуяди Саттор-тоғаси. Шундан Байсал-ота уни уйдаям, овдаям ўз бағрида тутарди. Шундан бўлса керак, анови бўқ еган итбоқарлар ҳам милтиқ-сиртиқларини бу ерга кўтариб кириб келишмагандир. Майли, кўчага қорасини кўрсатмаса кўрсатмасин Бекеш, борадиган жойи ҳам йўқ. Дапан бўлса - ёнида, Тумору Тўпон ҳам омон. “Босган изим ортимда қолсин, сенларнинг олдингга борсам!” - деб аччиғланди у қайни-ю, у ёллаган нашахўрларга.

Дапан кечаги тўполонлардан кейин ҳануз ухлаб ётарди. Бекеш уни уйғотмади. Ўзи, иссиқроқ кийиниб, отхонага борди. Тўпоннинг ёлларини тароқ билан таради, ёнларини-ю сонларини қашлади. Тағларини тозалади. Охурига сули солиб берди. Узоқ гаплашди. Қишлоғу овул ҳақида ўйлаганларини ичида қолдирмай айтди. “Кўклам келсин, баримиз яйловга чиқиб кетамиз”, - деб аҳдлашди. Тўпон ҳам, кулоқ илиб, барини тинглади. “Мен ҳам эгам Байсалдек ёшимни яшаб, ичаримни ичдим!” - демоқчи бўлди, бироқ ёлғиз бўй бўлиб қолган Бекешнинг кўнглини синдирмай дея, уни бир искаб, бошини охурга сукди. Бекешнинг кўзига негадир ёш қалқди, у ени билан ёшини имарди-да, Тўпоннинг бўйнига дўстона қоқиб, ташқари чикди.

* * *

“Мени урушга олишганида энди ўн саккизга тўлган эдим”, - деб бошлади Байсалнинг овози. “Шаҳарда вагонга солишди-ю, бир жума деганда бир тўқайда туширишди. Кимки овул-қишлоқлардан пода қилиб йиғилган экан, қани биронтаси ўрисчани билса. “Билмаган оғу ичади” деб кунимизни – маҳшар, емагимизни – заҳар қилиб юрдик. Али деса, бали деймиз, ўрислар бизни уришади, сўкишади, биласан-ку. ётган еримиз ертўла, зах, намгарчилик, кечаси одамларнинг иссиғи билан теварагимиздаги муз, қорлар эрийди. Туйнукдан сув оқиб, ётган

еримиз билк-билк сувга тўлади. Совуқдан тўнгиб, ухлай олмаймиз, баримиз ўху-ўху йўталамиз, теримизни яра босган. “Оға-туғон кимда йўқ, сийлашмаса, ётча йўқ!” – бир-биримизнинг этимизни ея бошладик. “Озмайман деган йигитти қоронғи тун оздиради” – бир кун қўлларимизга милтиқ берди-ю: “Давай, за Исталин!” - деб тунда танкаларга қарши қўйишди.

Милтиқ тутган мерган кўп, тирик кўрган жонзотни барини отдик, бироқ танкаларни ўқ билан тўхтатиб бўларканми?! “Айрон ичган қутилди, челак ялаган тутилди” деб, ўлмаганимизни асирга олишди. “Оқ ит, қора ит – барибир ит” эмасми, ўрисни қандай уқмаган бўлсак, немисни ҳам тап-тақир тушунмадик. Ҳайдагани – қўзили қўй, ишқириғи тош ёради, деб баримизни молни қўтонга ҳайдагандек, лагер деган жойга тикди. Кунига бир кез томоқ беради. Қозонда буғдой қайнатиб, киши бошига бир чўмич солади. Бир кесим арпа кумоч. “Очганнинг онги юрмайди” деб ўликмизми, тирикмизми – билмаймиз.

Қанча вақт ўтди, қанча қора кўзлар ўлиб кетди, Худо билади. Бирда йигит яёв юради, бирда йигит туя минади. Бир куни лагеримизга қорақош, бужуруқ соч бир ўзбек келди-да, баримизни қатор териб: “Орангда туркистонлик мусулмон борми?” - деб сўради. Туркистон деганини англамасак ҳам, мусулмон деганини англадик. Пўлат пичоқ қинда ётмас экан, бизни сўраб келадиган кимса ҳам топилди. Вали Қаюмхон деган одам экан. “Қирғиз, қозоқ, ўзбек, туркман, тожигинг – бари туркистонликсан!” деди. Туркистонни кофир ўрисдан қутқариш учури келди“ деди. “Бўри боласи ит бўлмайди!” деди. Кейин эл олдида менга Манас айттирди. Яна қўлимизга милтиқ берди-ю, немис формасини кийдирди... Биз ҳам “Отинг чикмаса ер ўрта” дея, яна Манас отамиздек сўқишдан сўқишга кирдик”.

* * *

Бекеш бу тасмани Дапандан беркитиб, ўзи тинглади. Рост,

унинг қидиргани бошқа эди. Анавинда яда тошнию, манасчиларнинг фавкулудда хосиятларини эсламаганмиди. Байсал-ота ҳеч қачон ўзининг кароматларини кўз-кўз қилмаган эса-да, Бекеш орқаворотдан бир сафар отасининг яда тоши ёрдамида Чекбелга келаётган тоғ кўчкисини ўпирик жарга буриб юборганини ҳақидаю қамчиси билан бир келасов-овсарнинг жинини ҳайдаб чиқарганини эшитган эди. Ўшанда, суҳбатлар давомида булар ҳақида ҳам сўрагандек эди. Ана ўша жойларни ўзига бир чамалаш мақсадида қидираётган эди энди Бекеш.

Бироқ тасмада нимаики чиқмасин, бойбичаси айтмиш: “Ҳар бир сулув сўзга суқланиб” қулоқ осар эди. Илгари бунга эътибор бермаган экан, Байсал-ота урушга борганми, борган деб қабул қилган экан. Энди кўнгил солиб тингласа, урушни кўришу жабҳанинг иккала тарафида сўқишиш Байсал-отанинг Манас айтиш йўлларига ҳам анчайин таъсир этган экан. Бу тасма давомида Байсал-ота: “Уруш – урушда туриш йўк!” - деб ўзининг сўқишдан нечоғ кўнгли қолганини сўзларди. “Қуриган кўлда бақа - айғир” - деб, умрида уруш кўрмаган жўмоқчилар Манас айтишади, дерди у. “Ёлғиз кўрган тоғининг йироғи йўк!” “Кўрдим” дегани – кўп сўз, “кўрмадим” – дегани бир сўз...”

Шу ерда Байсал-ота ҳикоясини узиб, Манаснинг биринчи жангини – хитойлик подшоҳ Несқорага қарши урушини айтиб кетди.

*Олисга сафар йўл олиб
Отланиб қолди Несқора...*

Несқоранинг олти шайтони унга ақл ўргатиб, Манасни болалигидан гумдон қилишни ўқитишади. Несқора олти минг аскар билан Олтой томон йўлга чиқади. У йўлда уруш-талаш қилиб борар экан, Манас олдига бир нуроний чол келиб, Несқоранинг шайтонларини шу қадар йирокқа юборибдики,

улар борса-келмас бўлиб кетишибди. Ана энди шайтонсиз қолган Несқора Олтойга етибди, ўн тўрт яшар Манаснинг тўрт юзталиқ қўшини Несқоранинг олти мингига қарши чиқибди. Ана жангу жадал, қирпичок бошланибди.

*Манас икки янчиб, уч сайиб,
Ўзангидан пут тойиб,
“Омон бўлгин элим” деб,
“Яраланди белим” деб,
Азоб ҳайдаб бу ерга
“Шунинг учун келдим” деб,
жанг қилибди.*

Бекеш Байсал-отанинг ҳикоясини тинглар ва айни пайтда унинг “Дело”си тагидаги расмларнинг бирида Байсалга ўхшаган ёш йигит немис формасида-ю от устида Туркистон туғини кўтариб турганини кўрди-да, кўп нарсаларни бирданига аён сифатида тушунгандек бўлди...

* * *

Дапан намозшомга бориб уйғонганида, Бекеш қоғозу тасмаларни йиғиштириб-санжоблаб, бойбичаси билан худойилар кенгашини қилиб ўтирарди. Дапан мусулмончасига олиб, токи ҳовлида бети-қўлини ювиб келмагунча, оғзидан буларга ун чиқарган йўқ. Ювингач, салом берди, иржайди ва буларнинг гапида ёриқ топиб, “Тушимда отамни кўрдим!” - деди. Бойбича худойию ошлар ҳақидаги гапни узиб, зўр қизиқиш билан “Нималарни кўрдинг?” - деб сўради.

“Отам аямай ёш эмиш, – сўзларини бўлиб-бўлиб тушини бошлади Дапан. – Қийин урушда от миниб юрган эмиш. Оти – тулпор, устига йўлбарс уртук ёптирган, Қуръон ёзувли эгар тўкитиб, қундуз кўрпача торттириб, қичирлатиб, иргитиб, иссиқлатиб, ўйнатиб, оқ илондай сўйлатиб (“Дапан туш

айтаяптими, ё ўнгида туш кўра бошладими?” - деб ўйлади бирданига Бекеш), оғизлигини чайнатиб, кўзларини жайнатиб, отам устида ўтирибди. Сўкиш тугаб битибди. Ўша уруш майдонда ётиб қолибди кўп ўлик. Ўша уруш ичида армони йўқ отишиб, аянишмай солишиб, ажали етган ўлишиб, қизил қонни тўкишиб, неча тулпор от ўлиб, азамат аскар зот ўлиб, булар орасида тек отам от суриб юрганмиш. Кўққисдан отдан сакраб, тулпоримни булар учун қурбонликка чалай деб, ўз қонимни ичмасам, тулпор қонин ичай деб, қонни ютиб, қонай деб, тулпорни бўйнидан оларда, ерга узунлаб соларда, каллани қўйдек кесарда, туйқусдан осмон ёрилиб, осмондан полвон керилиб, пастга тушиб келармиш. Отамни қўлидан тутиб, кўкка бошлаб кетармиш...”

“Яхши туш кўрибсан! - деди бойбича ва қўлини “омин”га ёзди. - Отангнинг арвоҳини Манас отамизнинг ўзи қаровига олиб, тўғри йўлдан еталасин!” - деб омин қилди. “Отанг, – деди бойбича бу сафар Бекешга, – уруш кезида нариги ёқда юганида, отли аскар бўлиб, қуршовга тушган экан. Ўрмонда буларнинг бештаси йигирма кун томоқсиз қолиб кетишган. Отанг отини сўйиб, бошқаларни боқаман деганида, оти талпиниб, қочиб, қоқилиб, бир ўрага қулаган. Қарашса, бу ўра ўрисми-немисдан қолиб кетган томоқ искалади экан...”

Кейин секинроқ қилиб, Бекешнинг қулоғига: “Дапан шуни эшитган эди” - деб қўя қолди

* * *

Бекеш бойбичасининг уруш маҳалидаги ҳикоясини ҳам яхши биларди, Байсал-йигитни урушга олиб кетишганида, Робиға бўй тортиб қолган аълочи қиз эди. Булар мактабдан бир-бири билан аҳдлашган, аҳдлашув воқеаси ҳам ажаб бўлган. Тоғ овулу қишлоқларидан ўғилу қизларни йиғиб, бир интернат-мактаб очишган, ана ўша интернат ётоқхонаси қизлар учун бўлак,

болалар учун бўлган бўлган. Бироқ ёшлик эмасми, қизлар ётоқхонасини қоровуллаб ўтирадиган юлмасоқол чол нуқул мудраб, бўй кўтариб келган бўз йигитлар бошини сола, қизлар ётоғига сизишар, ва хоналарда беркиниб, кими жўмоқ, кими ир айтиб, қизларнинг кўнглини овлашарди. Байсал ҳам, мадрасалар ёпилиб, шу интернатга қарам бўлиб қолган пайти эмасми, завқу шавқ билан Манасдан айтар, бундан эса тоғ қизларининг кўнгиллари сарёғдек эриб, ҳар бири ўзини бир Қаникей, бир Ойчиноқ биларди.

Бир куни Байсал-йигит “қолган ишнинг сони йўқ” дея, жамалак соч қизларни овутиб ўтирса, эшик бирданига очилади-ю, қизлар шол қотишади. Эшикдан жиккаккина қиз кириб келиб, “Бу нимаси ўзи?! Қандай бошоломон?!” - деб кўзини Байсалга қадайдди. Байсал, айтганимиздек, қизлардан ҳечам қисилмаган, бироқ бу жажжи қизнинг салмоқлаётган кўзларига қараб, ўзини йўқотиб кўяди, ва бошини ҳам солиб, қолган қизларнинг “Старостамиз ёмон...” деган шивирлари остида хонадан чиқиб боради. Унинг кетидан эргашган “староста” қиз: “Сиз қайси группадансиз?!” - деб сўрайди. Байсал ҳам айбини бўйига олгандек, группасини айтади. Мудроқ қоровул ўнгидан ташқари чиқишгач эса, қизча овозини сағал юмшатиб: “Манасчи экансиз, клубда концертингизни қилайлик, барча эшитсин”, - дейди.

Ана ўша концертни уюштириш мезгилида булар бир-бирига кўнгили кўйишади...

* * *

“Эна, сен уруш тўғрисида жўмоқ айт-чи!” - деб энасига осилди маллавоё Дапан. “Э, кўй-чи!” - деб кўл силтади бойбича, лекин қисик кўзларини ёзиб: “Қай бирини сўйлай?” - деб сўрансинди. “Сени ўғирлашмоқчи бўлишганини!” - деб қистади набираси. Бекеш бу ҳикояни ҳеч қачон эшитмаганди, шундан ихлосланиб кўз-қулоқ бўлди. “Отанг урушга кетганида, кўнглим

аямай салқин тортиб қолди” - деб бошлади ҳикоясини бойбича. Унинг солинқи қовоқлари янада вазминлашди, у салкам кўзини юмиб, эсдаликлари оғушига чўмди. “Ёмғир савалаган отқулоқдай шалвираб қолганман. Фақир киши панада дейишади, бир ерга чиқмайман, бировни кўрмайман. Уйда бир сигиримиз бор, шуни боқаман, токи у бизни боқади. Э-э, уруш ўта эла ёмон бўлган! Урушдан бурун кўйлак сон-сон бўлиб йиртилса, энди оч-яланғоч қолдик. Кийганимиз – бўз, еганимиз – зоғора.

Ашунда қўшни овулда бир туғонимиз “бошқарма” бўлибди деб эшитдик. Онам қартайган, юролмайди, сигирни ҳам унга ташлолмайман, ўтовга ширдоқ солиб ётишдан бўлагига ярамайди. Ахир онамни селпак бир ёш боланинг қаровига ташладим-да, сигирнинг арқонини кўлимга тутиб, бор бисотим билан йўлга чиқдим. Тоғ-адир ошдим, сой кечдим, кун қизиқ, сигир иккимиз салқайиб юриб боряпмиз. Бор умидим “бошқарма” бўлган туғонимиз онам хурматини қилиб, икки хуржун талқон берса бўлгани.

Сайёқ билан зағизғонга увол деган нарса йўқ, кун ботиб кеч тушганида, районга кириб бордик. Сўраб-суруштириб, оғзи мойга етган туғонимиз уйини ҳам топдим. Сабаб деган дори кўзни умочдек очади эмасми, селсайёқланиб уйига сигирим билан кириб боравердим. Уйда “бошқарма” туғоннинг ўзи йўқ, чўлоқланиб урушга бормаган ўғли кутиб олди. Оти Дамирми, Даёрми экан, менга қараб аямай сукланди. Ўзи қарағайга сийган итдек бутланиб қолган, саланглаб бир бу ёнимдан ўтади, бир бошқа ёнимдан. Онанг қани, десам, ўлган, дейди. Отам билан иккимиз ёлғиз, дейди. Бизга қарайдиган ғамхўр бўлсайди, деб иржаяди.

Отасини ишдан кутиб, бекорчиликда ўтирмадим. Сигиримни қозиққа боғлаб, уйларини саранжомладим, кигизларини қоқдим. Бақа сийса – кўлга сеп, деб анови оқсоқ йигитнинг очқароқ кўзидан қочиб юрдим. Ахир отаси келганида, арзи додимни

айтдим. Отасининг “бошқарма” бўлганиданми, бурнидан пича семирган экан, тукча танимади бизни. “Уруш барчага тенг оғир”, - деб сиёсат қилди. “Ҳаромтамоқликка йўл йўқ!” - деди. Бироқ уйлари покизаланганини кўрибми, ё менинг сезимим кетаёзганиданми, бирданига эриб: “Майли, сен бугун ётиб қол, эртанга кўрармиз”, - деб ваъдапанди.

Кечаси билан ўзим учуну сигирим учун сергакликда ухламай чиқдим. Эртасига сахарда “бошқарма” менга бир хуржун маккажўхори тутқазди-да: “Буни кўйлагинг тагидан белинга боғла, кўрган бўйида бор экан, дейди”, - деб, ўзи яна ишига чиқиб кетди.

Мен ҳам сигиримнинг арқонини кўлимга олиб, белимдаги юким билан кўчага чиқдим. Юкли бўлиш ўшанчалик қийин эканми, деб аранг-аранг шалпайиб, райондан чиқиб борганман. Биринчи адир ёнбошидаёқ сигиримни ўтлатиб, ўзим тиззамга тушиб бўлган халтани ечиб, орқамга оламан деб турган пайтимда, орқамдан дўпир-дўпир от чопиб келаётганини сездим. Эндигина кўнглим ёзилиб, овозимнинг борича ирламоқчи бўлиб турган пайтим...

Сезгичлигим айтувди-я, от устида сочлари сақсағайган Дамирми, Даёрми, Динорми учиб келарди. Босган изига пичоқ солиб келарди. Оти ҳам бўриқиб қолибди чамаси, бурун тановларининг пишқиргани шу ердан кўриниб турарди. “Ҳей, қочиб-тўзган бўз келин!” – деб, от устида олчиланди у. Чўлоқлар ийманчоқ бўлади десам, қаёқда! Кўксини бўрсайтириб, сайилга чиққан ўрда қизни ўлжа хотин қиламан, деган сиёқда. “Сеними!” - деб ўйладим ўшанда мен. “Сенга қилмасам!”

“Мен сени олиб қочиб кетгани келдим!” - деди у от устидан. Кейин: “Мен сени суйдим!” - деб кўшиб қўйди. Онг-сезимим қайнади, кўзимда Байсал-полвоним турди. “Эр тўшагига сиядиган мен бўлдимми?!” - деб айтдим ичимда. Бироқ

сиртимда ўзимни гўлликка солдим. Сочлари селкиллаган, миниб туриб отини излаётган бу анқовчалишни аҳмоқ қилай дедим. “Олиб қоч, – дедим, – бироқ бисотимдаги сигирим билан!” - дедим. “Мана арқони. Аввал бўйнига сол, кейин отингга боғла, мени отқар!” - дедим. Бу сезиксиз одам лаққа тушди тўримга. Отидан тушиб, қамчи-ю юганни менга тутқазди-да, қўлимдан арқонни олиб, нарироқда ўтлаб юрган сигир томон оқсоқланди. Мен эса халтам билан от устига сапчидиму қамчи уриб, отни серкилтириб қочдим. Овулга чоғ тушда етиб бордим. Онамни ёнимга отқариб, яйловга чиқиб кетдик.

Ўшанда йўқотганимиз сигир бўлди-ю, топганимиз от. От устида эса яна икки хуржун талқон бор экан. Анови, ўлигингга ит сийгур, чўлоқ шу икки хуржун талқонга мени Байсалимдан сотиб олмоқчи экан...”

* * *

“Ўй-бўй, сенларга жўмоғу жумбоқ суйлайман деб ўтириб қолдим”, - дея бойбича этакларини йиғиштириб, келинчаклари билан эртанги еттисига бўғирсоқ пиширгани чиқиб кетгач, Бекешу Дапан бир оз кез жимиб ўтиришди. Бекеш ўйлаб бокса, унга чўпчагу ривоятларни – Манас дохил – кўпроқ Байсал той-оғаси эмас, бойбичаси айтган экан. У Дапандан сўради: “Сайраке сенга жўмоқ айтадимми?” - “Нукул!” - деб жавоб берди ўйламасдан туриб Дапан. “Кел, бўлмаса, Манас айтишайлик” - деб ич-ичидан Дапанни эмас, ўзини қайта-қайта синамоқчидек, сунушлади Бекеш. “Қаникейдан”, - деб негадир қўшиб қўйди у ва Дапанга тикилди. Дапан “Бисмилло!” – деб, томоғини қириб олди-да, худди кутиб тургандек, Бекеш эндигина ўйлаб турган жойдан бошлаб кетди.

*Ўй, Темирхон ботирим,
Сўзима қулоқ солингиз.*

*Отадан қолган арслонни
Куёв қилиб олингиз...*

Отаси Ёқуб Манасни Қаникейга унаштириб келгач, қалинни қалин қилиб, Манаснинг ўзи Бухорога ўттиз минг қўй, уч минг от тортиқ этиб, қирқ минг аскари билан боради. Бу тумонотни кўрган Темирхон Бухорони мол босиб кетади, дея молга жой топади-ю, қудаларни шаҳар чеккасида ўтовларда қолдиради. Бунга Манаснинг қаҳри келади. Тунда у ёнига Ҳожибойни олиб, саройга ўз қайлиғи олдига кириб боради. Сонийробиға йигитни кўриб, дарров унга ошиқ бўлади, бироқ сир бой бермайди. Қайтага дўқ уриб: “Сен нега шариатни бузиб, кечаси ётоғимга кириб келдинг?!” - деб ўшқиради. “Мен Манасман, сени олиб кетгани келдим!” - деб йигит қизни кучоқлай деса, қиз сапчиб: “Мен Манас деб ўз итимни атайман!” - дейди. Ёмон изза бўлади ўшанда Манас. Қизни урмоқчи бўлади, лекин қиз ён бериб, қиличи билан Манаснинг кафтини тилади. Шунда Манас уни тепиб, хушсиз қолдиради-да, саройдан чиқиб кетади...

Шу ерда Бекеш томоғини қириб дostonга қўшилди. Йўқ, қоқилмади-суқулмади, жўрттага шошилмай, равон айтиб кетди:

*Орадан араз ўтди эла,
Ул Қаникей қулуним
Саксон навқар қиз олиб,
Сайилга чиқиб кетди эла...*

Манас эса ғазабда “аччиқни аччиқ босади” дея, Бухорони ер билан яксон қилмоқчи бўлади. “Бухорони оқ йилқининг чанги урсин!” – деб, кўшинини чангал учун тизади. Бунини кўрган Темирхон қўрққанидан икки куну икки кеча ҳеч кимни ўз олдига киритмай, оч-наҳор ётиб қолади. (Шу жойида Бекеш хонни “бошқарма”га ўхшатмоқчи бўлди-ю, онда “қўй” деди.) Яна ишга

аёл – унинг хотини Оқмомо тушиб, қизини чақиртириб жекиради: “Сени деб булар Бухорони таги билан бузиб-талқалайди!”

Шунда Сонийробиға онаси билан видолашиб, от устида ёлғиз ўзи Манас кўшинларининг тумоноти ўнгига оқ ёйлиғини булғалаб-силкиб чиқади, қаҳрга тўла аскар, боғ тортилган томирдаги қондек, тўхтайди...

Бекеш ҳам шу ерда тўхтадию, ўзи билмай узун дарёни кесиб ўтган сузувчидек, на орқага қарашга мажоли, на давом этишга қуввати қолиб, тўйиб-тўйиб нафас олди...

* * *

Бу сахнани қўшни хонада Сайраке эшитган эканми, эртасига Байсал-отанинг етгисига писиб-элпақланган ўз эрини, яраш-яраш қилиб, бошлаб келибди. Эркак меҳмонларни кутиб олаётган Бекеш ўзини кўрмаганга солиб, бир нарсага алахсигандай бўлди. Қараса, жайдари бола Дапан ҳам сакалак сочи билан ёйинқи бетини телпагига бурқаб, худди совуқдан асрангандек, ўгай отасидан беркинган. Шаксиз, у ҳозир Манасдаги Кўкатойнинг ошини эслаб турган бўлса керак.

*Байсал-ота ошига
Ошув ошиб, тош босиб,
Анталанглаб, пек шошиб,
Войвойлаган чув солиб,
Тулпордан танлаб от олиб,
Кўк ипақдан тўн кийиб,
Ола тулпор от миниб,
Эллар келди йўл бўлиб,
Кўз етмаган кўл бўлиб...*

Кимга чин дилидан севинди Бекеш, қизилсоқол маҳалласини бошлаб келган Саттор-тоғасига. Булар айрим бўлиб, кечроқ келишганигами, Бекеш ҳам жойбаракачиликда она томонини бўлак хонага киритиб, ўзи ҳам буларга эрчиб, тоғаси ёнида ўтирди-да, кўнгли пича жойланди. Саттор-тоға қироатига олиб, Қуръон ўқиди, бари омин қилишди.

“Эҳ, журугумду жазгантып, курчумду алдын карылык!” – қирғизча сўзлаб, уф тортди Саттор-тоға. “Юрагимни ёзгинтиб, курчимни олдинг, қарилик” - деб қайтарди у ўкинув ила. Томоқ тортилди. Норину бўғирсоқ ейилди, ширчойлар ичилди. Орадан дастурхон кўтарилди. “Баримиз – бир халқмиз”, - деб тожикчага ўтиб, таништирди ҳаммани Бекешга тоғаси. “Баримиз Байсалотани қарийб пиримиз билардик, шунга хотирларини шод қилиб, бир Оллоҳ зикрини қилсак!” Бекеш бош ирғади. Саттор-тоға айланалаб ўтирганлар ўртасига кўчди, ва “бисмилло” деб Фотиҳадан бошлади. Кейин қош-қовоғи ёзилинки, кўзлари нимёпиқ ҳолатда шеърга киришди:

*Бишнав аз най чун ҳикоят мекунад,
Аз жудоиҳо шикоят мекунад.
К-аз найистон то маро бубридаанд,
Дар нафирам марду зан нолидаанд.*

*Тингла найдин, чун ҳикоят айлагай,
Айрилиқлардан шикоят айлагай,
Мен қамиш эрдим, кесиб келтирдилар,
Нола чекдим, эл ҳама оҳ урдилар.*

Саттор-тоға овозини кўтариб, шеър куйлар экан, бошқалар бир-бирининг қўли чамбарчас, шеър вазнига бош қоқиб, чайқалиб, “Оллоҳ! Оллоҳ!” - деб ўтиришарди. Шеър овози авжига чиқиб боргани сайин, буларнинг ҳаракатлари ҳам

тезлашар, буларга қўшилган Бекеш ҳам оҳангнинг кучидану ҳалқанинг силкинишидан тобора аластланиб борар, энди унинг сиртини кузатишга на кучи, на истаги қолиб, ҳалқа оқимида ўзи билмас муҳитларга оқиб борарди.

Ё болалигида аёллар ҳовлида бир ҳовуч юнгни савалаб ўтиришганида, бир тутами тоғ эсинтисида учиб кетса, бойбичаси: “Келин-қиз юнг учирса, шамолнинг кўрки яйдоқда”, - деб қўйишини эслаб, эпкин учурган юнгдек енгил ҳис этдими у ўзини ўша он...

* * *

Меҳмонлар ҳам тарқади. Бекеш билан Дапан отини-ю бургутини боқишди, эркалатишди. Кейин бари уй тўла бўлиб, бирикиб ўтиришди. Бекешнинг бириси кун унга тилукмас ёв бўлган куёви билан бетма-бет ўтириши пича жойсиз туюлса-да, орада ўтирган Сайраке бир унисига, бир бунисига қараб, тинмасдан сайраб, иккисини яраштирмоқчидек эди.

“Чакалоқлигида Дапанни тўрт ёшигача эмчагимдан узмаганман, – деб ҳангома кетидан ҳангомасини улар эди у. – Ўшанда Чекбелга америкаликлар келиб, хотинларга туғиш-туғмасликни ўргатишди. Эринг сувсийдик бўлса, болалик бўлишнинг бўлак йўли бор!” - деб (шу ерда Сайраке ялт этиб, ўзининг шумшайган эрига кўз отиб қўйди) ясама уруғ жўнида дарс беришди, ора-чура инглизча тилга ҳам ўқитиб, ҳарф ўргатишди. Мен барча дарсга Дапанним билан бораман, тиззамда ястаниб, эмчагимни эмиб ётади.

Бир куни ўрганган ҳарфларимизни қайта эслаб турган эдик, Керилинг деган ўқитувчимиз тароққа ўхшаган ҳарфни кўрсатиб: “Бу нима?” - деб сўраб қолди. Қани энди эсимга тушса. Дапаннинг эса алағай чўнғ кўзи ҳарфга тушақолиб, у “чўлп” этиб, эмчагимдан узилди-да: “Дабил ю!” - десанг-чи она!” - деса бўладими. Керилингнинг оғзи сабзи солган ўрадек очилиб

қолди”.

Шу ерда ҳамма қатори чакчайган Дапан ҳам мирс этиб кулиб қўйди.

Сайраке эса хангомаси билан орадаги тангликни жабдуқсизлантиргандек, яна бир хангомасига яйдоқ бўлиб отланару, сўзларини ўртада чоптирарди.

“Ўша йили эрим Сибирда ўлган, Дапан эса энди мактабга чиқиши керак. Селкиган сочларини қирқиб, эмгагидан икки кокил ўрдим. Бири - отанг, бири - онангга, дедим. Илгаригисига йиғлади, кейин дўппи кийиб кўникди. Буниси – бери ёғи, нариги ёғига борганда, мактабда болалар дўпписини юлиб, тўп қилишмоқчи бўлса, дўппи тагидан икки кокил чиқиб келса бўладими. Ана, Дапаннинг жинига тегиб: “Қизил бетли, хипча бел!” – деб, уни киз қилиб, сочларидан тортишибди-силтабди. Кўзёшини кўл этиб қайтган ўшанда мактабдан Дапан. Ўғай эримни (Сайра яна ялт этиб тўрда сўқсайиб ўтирган эрига қараб қўйди) мактабга жўнатдим. У ҳам қон тўк деса, жин тўкиб, билмаган болаларни дўппослабди, билмагани ҳам билиб, Дапан бир ойгача мактабга бормаган”.

“Тўғри сўз туғонга ёқмайди”, - деган нақлни ўз эрининг туршайган юзига қараб англади, шекилли, Сайра, келиштирувчи оҳангда хангомасини охирлади. “Эрим шунда иккала кокилини қирқиб, тукча қолдирмай, ўзи Дапанни мактабга қайта элтиб қўйган.” Кейин ҳаммани пуч сўз билан чайқагандек: “Ёйқин ётиб, бир куни жойланиб, томоқ ичмадик”, - дея яна дастурхонга энгашди...

* * *

Кечаси сайроқи онаси билан ўғай отаси бир маънода бу хонадон билан ҳам яраш-яраш бўлиб, ўз уйларига кетишганида, Дапан Бекеш той-оғаси билан танчага оёғини тикиб ўтирар экан: “Отам мени “Манас” айтишдан тияр эди, қўймасди”, - деб

қолди. “Билиб қолса, отам аямай қаттиқ эди”, - деб қошқовоғини Байсал-отадек тугди у. “Унда “Манас”ни сенга ким ўргатди?” - деб хайрон бўлди Бекеш. “Жўмоқ қилиб, онам айтган”, - деди Дапан. Ундай деса, Манасу Семетейлардан бу саҳналарни Бекеш ҳам қисман эл олдида Байсал-отадан эшитган эса-да, бутунлайн ҳикоясини чўпчагу эртак қилиб, бойбичасидан ўрганган эмасми?

Буларни ўйлар экан Бекеш, Дапан: “Сўқир куйинг бўлса, ўшани черт-чи”, - дегандек, бошқа бир хангомасини қилиб кетди. “Бир куни бузоғимни боқиб юриб, Манасдан Чувов билан Олмабетнинг чатоғини айтиб, сезимимни йўқотибман, қарасам ўтлаган бузоғим йўқ. Бари ёқ тинч, яйдоқ, чўп бошини силкитган ел-да йўқ! Беҳ-беҳ, деб бақирдим, маъраб ҳам қўймайди.” Бекеш унинг гапларига кулоқ солар экан, энди англагандек, боланинг бурро-бурро сўзларида бир Сайракенинг, бир бойбичасининг оҳангларини туярди.

“Ҳозир эла айтиб турган куйим этимга синмай, аямай аччиғландим, қоқиниб-силкиниб у ёққа югурдим, бу ёққа югурдим. Қарасам, олисроқда сўлки бир эшакка икки боғ ўтинни ортолмасдан, бир чол - бирини икки қилолмай, битини сирка қилолмай - турибди. Бориб салом бердим. Бел бериб, ўтинини эшагига отқаришдим. “Сўқирнинг тилагани икки кўз” эди, деб чўзилинқи юз бу чол оппоқ чўққи соқолини чайқаб, менга омин қилди. Сўзини менга ўлчаб айтди деб ўйлабман: “Бузоғимни йўқотиб қўйдим, – дедим. – Шуни истаб юрибман”.

“Қувғум кириб ғира-шира тушди, энди болам, сандирақлама, жин уриб кетмасин, яхшиси юр мен билан”, - деб, тоғ ёқалаб кетган ёлғиз эшаклик сўқма йўлга бошлади. Мен отамдан кўрққанимдан эла, илашиб кетавердим. Кетимизда овулнинг чўзаланган чанги қолди. Чолнинг уйи бир чулув қоянинг сайғоку тойғоқ босқичидаги ўнқирда жойлашган экан. Кўзим билан кўрмасам, кўз олдимга келтиролмасдим. Ўнқир ғордаги

уйга кириб бордик. Ўчоқда ўт ёқиб, уйда кампир ўтирарди. “Хотиним сўқир, жоним тинч”, - деб кўзини қисиб қўйди чол, хотинига эса: “Кампир, меҳмон келди! Кутиб ол!” - деди. Кампири ҳам чиндан мени меҳмондек искаб-кучиб қаршилади.

“Меҳмонга жонлик сўймасак бўлмайди”, - деб чол эшагини юксизлантириб, қозикқа боғлар-боғламасдан, бурчакдаги учта ориқроқ эчкисидан бирини танлади. Ўлар эчки қўйчининг таёғига суйканади эмасми, роса маъради бу бечора. Бироқ чол уни ташқарида буғизлаб келди. Терисини сўйди, этини кампирига топширди, кампири этни қозонга солди. Буларнинг бари айро-айро бўлса-да, менинг ғамим йўқотган бузоғимда эмасми, кўнглим бирорига бурилмасди... Қўйга келган ёт эчкидек ёввош ўтирардим.

Эчкининг эти узоқ қайнамайдими, чолу кампир: “Кимсан, кимнинг сийдиги-ю, кимнинг уруғисан?” - деб суриштира кетишди. “Байсал-отанинг невараси, Сайракенинг ўғлиман”, - дедим. Отамни эслаганимда тол чивиғидай сўлқилладим чоғи, буни кўрибми, ё отамнинг номиданми, чол дўппичан бошини чайқаб: “Ўй-бўй!” - деб қўйди. Бундан эгим ичимга сиғмай: “Мен Манас ҳам айтаман!” - деб мактандим. “Айт, бўлмаса!” - деди чол. Бояда дала-адирда айтаётган еримдан уладим:

*Оқболтанинг Чувоғи
Олмаббетнинг кетидан
Жўнай қолди бу доғи.
Жаҳлин кўриб Чувоғнинг
Жойин билди Олмаббет.
Эргашиб юрганин,
Эл булунтиб сурганин
Энди билди Олмаббет ...*

Бу сахнани Бекеш айниқса яхши кўрар, чунки унда Бекеш

кўнглининг энг нозик торларини ўйнатиб юборадиган гаплар бор эди. Манас ўзининг Чин пойтахти Бейчинга “Улуғ юриш”ини қилиш олдидан ўзининг энг яқин дўсти, ўзи хитой шахзодаларидан бўлатуриб, исломни қабул қилганидан кейин қирғизлар томонига ўтган ботир Олмаамбетни чолғинчиликка юборди. У Бейчинга кетган бешта йўлдан энг хавфсизини билиб келиши керак. Бунга қирғиз шахзодаларидан бири Чувоқнинг қизғанчи келади: “Мен Манас хизматида ўн уч ёшимдан бери бўлсаму, бир неча бор уни жангларда ўлимдан қутқарсам-да, у келгинди хитойни мендан юқори кўйди!” – деб, Олмаамбетнинг кетидан қувлаб етади. Орада айтишув-тортишув бошланади. Чувоқ у деса, Олмаамбет бу дейди. Чувоқ қирғизлигини урғулайди, Олмаамбет хитой бўлатуриб, баридан воз кечиб, қирғизларга хизмат қилганини пеш қилади. Булар орасидаги чатоқни эшитиб қолган Манас Оққуласида учиб келади, ва бир-бирига қилич кўтарган ботир орасига туриб: “Мен - ёнимда Олмаамбет бўлса, дунёни қўлга киритаман, деб ўйлагандим. Мен - ёнимда Чувоқ бўлса, ўн саккиз минг оламга етаман, деб ўйлагандим. Бироқ, афтидан, иккинги мени алдаб, кўшинимни чил-парчин қилмоқчи бўлибсизлар, икки шер десам, икки куёндек “Улуғ юриш”дан қочмоқчисизлар!” – дейди. Буларнинг сиркаси эса сув кўтармайди. Шунда Манас бир қўли билан Олмаамбетнинг Сараласини, бошқа қўли билан Чувоқнинг Кўктакасини юганидан ушлаб, силкитиб ташлабди. “Энди мен орачи бўлмайман сенларга!” - дея:

*Ўнг ёғида Олмамни
Ўннга силкиб юборди,
Сўл ёғида Чувоқни
Сўлга силкиб юборди...*

“Шу ерда чол мени тўхтатди-да, “бу ёғини мен айтай” деб

улаб кетди:

*Оқболтанинг Чувоғи
Синиқиб бетин бурди энди.
Улуғ қирон Олмам ҳам
Уят бўлиб турди энди...*

Манаснинг сўзлари-ю қаҳри буларни сескантиргач, илгарисига Чувоқ Олмамбетдан кечирим сўраб бошини сунади, унга жавобан Олмамбет ҳам Чувоққа бўйсунуб, ўз отини унга тутқазади. Иккиси-да бориб, Манасга бош эгишади...

Чол бу чатокни айтиб бўлиб: “Мен-да Манасчиман. Отанг билса керак. Шапақ-манасчи”, - деб бошини қуйи солди. Эрталаб ўнқирларидан чиқиб келсам, бузоғим бўсағада бўйин эгиб турибди...”

* * *

“Бургут солган қирғизга сўналаб ёққан қор қизик”, - дерди Байсал-ота. Кечаси билан паға-паға юмшоқ қор ёғиб чиқди. Гапдан чарчаган Дапан Бекеш той-оғасининг қўйнида пиш-пиш ухлаб ётар экан, тонг қароқчиси энди кўринганида, кўкқисдан уйғонган Бекеш Дапан қулоғига: “Овга чиқмаймизми?” - деб қолди. Дапан ҳам сапчиб турди. “Су-с-с! Уйдагиларни уйғотиб юборма”, - деб пичирлади Бекеш. Кўзи ҳали тўлиқ очилмаган Дапан оғир-босиқликда: “Қари қизга тонг отмайди”, - деб қўйди.

Булар аста кийинишди, Бекеш овхонадан жўшган Туморни олиб чиқди, Дапан отхонада уни ушлаб турди, Бекеш эса Тўпонни жабдуқлади. Бояда булутлар сўкилиб, улардан қандай қор ёғаётган эса, энди тонг ҳам сўкилиб, чиқиш тарафида юлдузлар суюла бошлади. Бекеш Дапану Тумор билан учовлон отга мингашиб, Кўкбел томон йўл олишди. Тўпон узоқроқ

қантарилганиданми, ё тевааракдаги совуқданми, йўлни кийратиб сўқирди, туёғининг сўкмоғи тошдан ўт чиқаргудек эди, лекин ер пахмоқ қорга бурканганидан, унинг босиб бориши ҳам тундиروق эшитиларди.

Бекеш Туморнинг бошига қайиш қалпоқ кийгизган, шундан Тумор йўл манзарасидан беҳабар, от тақир-тупурида Бекеш елкасида мудраб борарди. Унинг мудроғини Бекеш билан Дапаннинг кирди-чикди гаплари койитмасди. Сўқиру оқсоқ йўлдан булар Асқарқояни айланиб, кенгроқ воҳага чиқишди. Мана шу ерда ўз пайти Чўқмур Туморнинг ота-онасини алдаб тутиб турганди. Тумор бундан сезикланмаса кераг-ўв!

Сўл елка тарафда кун аввалига кўкариб, кейин пишаётган мевадек сарғайди ва булар Кўкбелга етиб боришганида, қизариб-бўзариб бўлди. Бутун воҳани қоплаган оппоқ қору унинг устига тушаётган қуёш нури кўзни қамаштирар, узокда иккита сўпоқ қуйруқ қарға қағақлаб, Туморнинг мудроғини бузгандек бўлди, шунда Бекеш отини тўхтатиб: “Оқар сувда ором йўқ, еримизга етдик”, - деди, ва тоғ белидан пастдаги ёнбошу яйдоқни кузата бошлади. “Қарға борми, тулки чиқади” деб эслади у овчилар нақлини. Дапан ҳам қуёшдан қовоғини буркалтириб, юзини шумшайтириб, қўлини чодирлаб, воҳага узок тикилди. Сиркачалик нарса кўринмасди. Қизиган от совий бошладими, тоқатсизланиб, туёқ уриб қўйди.

Булар яна бир оз тоғ бели бўйлаб от йўрғалатишди. “Сўйлатчи қизил тилингни”, - деб Бекеш орқасида мингашган Дапанга суйкалиб қўйди. Дапан оғзини тўлдириб, эндигина сўзга яраша сўз айтмоқчи эди, бироқ бирданига сув сепгандай босилди-да: “Қашқир! Қашқир!” - деб шивирлади. Бекеш ҳам пастда қорайиб турган юлғунзор кетидан сўлпирок, суяги йирик, эти кам чия бўрининг чиқиб, булар томон ҳеч нарсадан беҳабар йўрға-йўрға юришини кўриб қолди.

“Ажали етиб куни битса, кимни сўрмас қора ер...” – деб,

ўзининг овчилик завқини сўзлар билан йўғради Бекеш. Қўлбадани бу завқдан титрай бошладими, ўзининг қайиш дубулғасида ҳеч нарсани кўрмаса-да, Тумор ўтирган ерида бирданига қаноти билан икки бор савалади. Қашқир қорда йириклашиб бораркан, унинг танасида қону сели йўқлиги аён бўлиб борар, ким билсин, ўлат-пўлатга йўлиққан бўлса ҳам ҳеч гап эмас. Бу хаёл бир учурга Бекеш миясини ёрди-ю, йўқ бўлди.

Булар шоша-пиша отдан тушишди, орада бир чақиримдан озроқ масофа қолганида, Бекеш Тумор кўзидан қайиш қалпоқчани ечди-ю, қашқир тараф югуриб: “Ол! Ол! Ҳайда! Ҳайда!” – дея, бургут боғини ечиб, чарм энглигидан пастга – воҳага улоқтирди. Қуш дарҳол ўлжасини кўриб, совуқ осмонга улкан қанотларини ёзди, кўксини ҳавога тўлдириб, уч-тўрт қанот қоқишда қашқир устига етиб борди, бироқ қашқир ҳам бургутни кўрасолиб, туйқусдан изига қайтди. Тумор узок учмаганиданми, ё кўкси совуқ ҳавога тўлганиданми - негадир қор устига кўнди-да, юлғунзорга қочаётган қашқир томон сўлғин қараб кўйди. Бекешу Дапан тоғ белидан қанча ҳайқиришмасин, бургут бўш-бўрпанг қор устидан учолмай, ўз қанотларига ўзи чуваланарди.

Бекешнинг кўнгли ёмон сўкилди. У Дапанни от билан тепада қолдириб, ўзи тизза қадар қорга ботиб, тумшуғи ер сузаётган Туморни олиб қайтгани пастга югурди.

* * *

“Ортда қолганда отинг, ўлимга кўзинг сузиб кўй”, - дейишади чоллар. Бекеш қорда чорасиз қанотини қоқаётган Туморини қутқараман деб, йўлида ўзи қор ўрасига тушиб кетса бўладими! Яхшиямки Дапану Тўпондан унча узоқлашмаган экан, Дапан отни бостириб, ўра устига етиб борди, кўлидаги Тумор боғини бир уч қилиб, той-оғасига ташлади, иккинчи учини отнинг ўлангига боғлаб, Бекешни ўрадан отга сув қилиб

торттирди.

Хайрият, Бекешнинг тўрт мучаси бут экан, булар энди авайлаб, от устида Тумор ёнига етишди, уни билакка олиб, “овда эт емасак-да, шўрва ичдик” дея яна тоғ белига чиқиб боришар экан, ўткир кўз Дапан узокда бир эмас, иккита тулкини кўриб қолди. “Азамат боласан!” - деб мактади уни ўзига қайтган Бекеш. “Лойқа сувдан эла қаймоқ оласан!” Бу жуфт тулки воҳанинг тепа тарафидан пастга – юлғунзор томон аланглаб-суланглаб тушиб борарди. Тулки айёр бўлади эмасми, бир югуриб қўяди, бир тош бўлиб, қотиб туради. Бекешнинг билагидаги оғир куш ҳам – бошига тери дубулғачаси кийилмаганми, ҳеч нарсани кўрмай, бояги ўсаллигидан кейин шўрвада ивигилган қайишдек юмшайиб қолган.

Битта қашқирни эплотмаган, иккита тулкига бас келармикан, деб ўйлайди Бекеш. “Бургут қариса чичқончил бўлади”, - дейишмайдими, Тумор ҳам қариб, сўқир тийинга арзимаё қолибдими? Бекешнинг бу фикрларини туйгандек, бургут бирдан сўлқиллаб, салбат-салакатини ёзади. “Оғай, сол!” - деб гижгижлайди уни, орқасидан қўлини тулкилар томон суниб, Дапан. “Ана, ол бўлмаса!” - дея Бекеш бургут қалпоғини юлади. Тумор бир қарашда иккала тулкини икки кўзига мўлжал қилиб олади-ю, жигилдонини ўйнатиб, бир силкинади. Бекеш бургут боғини ечиб: “Ол! Ол-а! Ҳайда! Ҳайда!” - деб Туморни ҳавога улоқтиради.

Бу кез бургут шошилмай, бой келинидай чўзилиб, ҳавога ястанади, икки қанотига суналиб сизади, ел кучи билан воҳага тушиб, бир зумга ерга тикилган икки тулки тепасида қотади-ю, тошдек бирининг устига тушади. Зуғумдан беҳабар тулки энг сўнгги он бошини кўкка кўтаради-да, бургутнинг чангалида чирпиллайди. Бошқаси эса кутилмаганда тумтарақай қочади.

Бекеш билан Дапан от солиб, бургут тутган тулки устига боришади. Бекеш отдан сакраб, жон талашида талпинган

тулкини пичоғи билан бўғизлайди, қони қорга қизил ариқ бўлиб оқиб бўлгач, ичак-чавоғини хунхор Туморга ўлжа қилиб беради, ичар суви қуриган тулкини эса Дапанга тутқазиб, буларнинг бари кеч кириб, кўча-қуйда эл оёғи суюлганда, овулига кириб келишади...

* * *

ИККИНЧИ ҚИСМ

Орадан бир қанча вақт ўтди, кўкламда тоғлар ёқасида лола-ю мамиргул унди, кейин қовун пишиб, ёз бўлди, бари ёқлар соз бўлди. Бекеш томтиғи кетгану энсани қотирган радиосидаги пуч ишидан бўшаб, овулда қолиб кетди. Дапан билан ов қилди, мол боқди, яда тош ғамини буткул унутиб, яйловларда энди ҳавасига баралла Манас айтиб юрди. Тумору Тўпон уни таниди, унга бўйсунди. Лекин эгнига ҳали-ҳануз Байсал-отанинг чопону пўстинини кийгани каби, кўнглида ҳам аллақандай эришлик ётардики, магар бу менинг ҳаётим эса деб, у ўз-ўзини тинимсиз сўроқларди. Гўё кимдир унинг ич-ичидан: “Қовун узганда йўлдош, бўза сузганда унутгансан”, - деб тургандек эди.

Ё Саттор-тоғасининг бириси кун Шайх Саъдийдан ўқиб берган ҳикояси ичидаги ғашни қурчитдим. Бир ёш йигит дунё айланиб, Румонинг бандаргоҳларидан бирига кириб келади-ю, нотаниш ерда ётарга жой топмай, дарвешларнинг такясига йўл олади. Дарвешлар уни илиқ қаршилаб, ўз пирларига олиб боришади. Пири-бузруквор ҳам гап орасида покизаликка ундаб, йигитчага намозхонани тозаласа, супурса, яхши бўларди, дейдилар. Йигит таъзим қилиб, ташқари чиқиб кетади. Бир соат ўтади, икки соат, кун ҳам бота бошлайди, лекин йигитдан дарак йўқ. Ишга бўйин эгмас ялқовлардан экан, деб ўйлашади такя дарвешлари.

Эртасига эрталаб бозор-ўчарга чиққан дарвешлардан бири йигитни ташқарида учратиб қолади ва койийди: “Сен ишёкмас, жоҳил экансан, солиқ эмас, токи беминнат хизмат - бу покиза йўл бошлигини билмадинг!” - дейди.

Йигит шу ерда йиғлаб юборибди, шайхга қарата: “Намозхонада ўзимдан ўзга на ахлат, на супуринди кўрдим, бу покизаликни бузмаслик учун ўзимни супуринди-ю ахлат мисол,

намозхонадан фориғ қилдим”, - деган экан.

Бекеш кўп ўйлади бу ривоят маъносини, ўзига ўлчади, Байсал-отасини пир ўрнига қўйиб боқди, бидъат эса-да, намозхонага манасчиликни қиёслади, бироқ бу фикрининг охирига етмади. Кечкурун эса ховлида ўроғини эртага ўт ўриш олдидан қайроқтошда қайраб ўтирар экан, юраги учиб кетган Дапан даладан чопиб келиб, оғзини тўлдирганича, бошидан эндигина кечган воқеани хапприқиб-хапприқиб гапирди.

Бузоғини боқиб, оралиқда сой бойламталарининг бирида қармоққа балиқ тутиб ўтирса, ёнида қизил кийган қисик кўз бир одам пайдо бўлибди-да, харсанг тоғтошда ўтириб: “Биласанми, балиқлар думи билан гаплашади”, - дер эмиш. Кейин кўзини қисиб қўйиб: “Ана, энди балиғингни тортгин-а, эшитасан!” - дермиш. Чиндан ҳам Дапан кўлидаги қармоқчўпи билтанг-билтанг қилиб титрармиш. Таёқ-паёғини ташлаб қочибди шунда Дапан...

“Бузоғинг қаерда қолди?” - деб сўраса Бекеш, Дапан юзини орқага бурмай, сой томон ишора қилди. “Қани, юр-чи, бирга борамиз”, - деса, Дапан сира кўнмайди. Шунда кўлида ўроғини тутган Бекеш сой бўйига тушиб борса – бузук ўтлабу сувлаб бўлиб, тинчгина бир харсанг тош остида ётибди, ёнида эса қармоқ чўпи. Қизил кийган одамдан эса асар ҳам йўқ.

* * *

Эртасига Бекеш одамлардан суриштириб билса, овулга қирққа яқин хитой қурувчиси келибди. Тожик ҳукумати билан келишув бўйича булар Асқартоғни тешиб, йўл қуришадиган экан. Бурунроқ айтмабмидик Чекбелнинг ўзига яраша антиқа хусусиятларини, бироқ Бекеш овулда узоқроқ яшар экан, ўзи билмаган нарсаларни кўпроқ кашф этарди. Дейлик, у сўнги пайтгача Дапаннинг тожикча мактабда ўқишини билмас эди. Билса, булар Тожикистон тарафида эмасми, бор ҳужжатлари ҳам

Тожикистонники бўлгани туфайли уни тожик қишлоқдаги қирғиз мактабига олишмаган экан.

Аслида бу бутун Чекбелга юкқан бало бўлиб, қирғиз болалари тожикча, тожик болалари эса қирғизча ўқишга мажбур экан. Бошқалар бунга кулишсами, ижирғанишса, Бекеш негадир ичида суюниб кўйди, демакки, болалар икки тилли бўлиб ўсишади, бироқ ўзига тегишли бир нарсада у ўзини кулишдан ҳам, ижирғинишдан ҳам тиёлмади. Радиодаги ишдан бўшаётганида, у бир-икки хужжат тўғирлаши керак бўлиб, Чекбелда бир эмас, иккита сельсовет борлигини, иккита ҳукумат иш юритганини очиклади. Қирғизистон маъмурияти тожик қишлоқда, тожик иш юритувчилари эса қирғиз овулида жойлашган экан. Участковый дейсизми, почтами, бошқами – бари шундай айқаш-уйқаш. Рост, сув иккала тарафга фақат Тожикистондан, электр эса Қирғизистондан келарди.

Чекбелнинг пойтахтлардан узокдалигими уни мана неча йилки шу аросатда сақлаб келар, бироқ энди манови қирқми-эллик хитойнинг Тожикистон томонидан келиб, Тожикистон томонига тоғ тешиб, йўл қуриши тарозининг палласини кескину кесин бир ёққа ағдариши тайин эди.

Буни бирданига туйган Бекеш қанчалик ўзини аросатда қолган Чекбелга ёт туймасин, барибир ич-ичидан жунбушга келди...

* * *

Чекбел халқи ҳам арининг титилган уясидек қўзиди, тинчини йўқотди. Бу саросима - Чекбелда ўз уйида юргандек, бемалол юриб-турган хитой қурувчиларининг пайдо бўлишидан чиқиб келдими, ё эндиликда йўл бир томонга очилиб, иккинчи томон йўлсиз қолишиданми – қандай бўлмасин элу халойиқ бир масжидда, бир бозорда, бир кўча-кўйда тинимсиз, гапга гап қўшиб, эрта-ю кеч ғувилларди.

Бекеш ҳам табиатан радиочи эмасми, ўз кўзи билан буларнинг турар-юрарини кўриб келди. Икки тоғ орасидаги қайқида, сойнинг икки бўйига учтадан вагончик келтирилган бўлиб, норинж кийим кийган хитойлар (шулардан бирини кўрганмикан Дапан анавинда?), вагончикларга кўрпа-ю қоқмаларини тўшаб, ташқарида осма ўчоқда чой қайнатишарди.

Булар биринчи кўринишиданок, Чекбел элидек вазмину керинки тугул, чумолилардек қалбаланглаб, типир-типирдалиги кўзга ташланарди. Кими эскироқ қоқжираб қолган столга мих қоқар, бошқаси ола қопнинг қоқинчоғи орасидан бир тутам сим топиб, уни радиосига улар, учинчиси ёзги елдай тоза чинни товоқларини қутидан олиб, жовонга тахлар, қисқаси, буларнинг ҳар бири ҳеч кимдан буйруқ кутмай, ўз иши билан банд эди. Қозони бошқанинг қайғуси бошқа. Бекеш буларни кузатиб турар экан, аллақаердан хитойликлар Манаснинг тиш қайрашган ашаддий душмани бўлгани эсига тушиб кетди.

*Ўз билганин бул хитой
Қилиб келармикан деб,
Чатоқ қилиб қўққисдан
Қириб кетармикан деб,
Бош кўтарган ботирни
Жойлаб кетармикан деб,
Кучсиз нўноқ шотирни
Боғлаб кетармикан деб,
Қора хитой келганда
Қалин юрт кўрқди югуриб,
Жондан умид ўгириб...*

Бироқ Бекешнинг кўзи кимга тушса, ўшаниси унга жавобан силлиқина кулимсираб, Бекешнинг сайғич кўнглини олишга уринарди. Худди буларнинг ҳар бири Бекешга ўз тилида:

“Қарчиғай кўнар ходага, думига бўйим садаға”, - деб тургандек эди...

* * *

Бекеш буларни кузатиб, узоқроқ туриб юбордими, ишидан узилмасдан буларнинг каттароғи ўзининг узгун тилида вагончикларнинг бирига бир нарсаларни бақирди-да, вагончикдан қийшанглаб, қирғиз деса қирғиз эмас, тожик деса тожик тугул, бироқ аниқки, хитой бўлмаган бир суйқум йигитча чиқиб келди. Унинг ҳам кўлида омбиру бир ўрам сим, у ҳам ишини кўлидан бой бермасдан, Бекешга яқинлашди-да бир оз ясама қирғизчада салом бериб, хўш хизмат, дегандек бўлди. Кейин ўзини таништиргандек, омбиру симини чап кўлига олди, ва ўнг кўлини узатиб: “Мимтимин”, - деди.

Бекеш аввалига унинг сўнги сўзини тушунмай, биринчи саволига жавоб бера қолди: “Жўн эла, қараб турибман”, кейин бу йигитга қайримсизроқ кўринмаслик учун: “Нима дедингиз?” - деб қайта сўради. “Менинг отим Мимтимин”, - деб қайтарди йигитча. “Мимтимин? - тонг қолиб сўради Бекеш. - Хитоймисиз?” - “Йўқ, биз уйғурлардан”, - деб ийманиброк жавобланди у. “Буларга таржимон”, - деб кўшиб қўйди у, орқасига ишора қилиб.

Бекешнинг акси тутди, бу уйғур йигитчага қайчи келиб: “Уйғурларнинг ҳам бундай оти бўладими? Ё бу хитойча отми?” - деб тергай бошлади. “Йўқ, – деди таржимон, – аслида отим Муҳаммад Амин, бироқ ёзилиши шундай.” Бекеш ўзини кулиб юборишдан зўрға тийиб қолди. Буниси Манасдаги Олмабетнинг тап-тақир тескариси-ку! Олмабет хитойлардан чиқиб, исломга кўнгил қўйгач, ота-онасидану эл-юртидан воз кечиб, қирғизлар тарафига ўтиб, Манаснинг энг яқин дўсти-ю сафдошига айланиб, Хитойга қарши жангу жадал қилиб юрса, бу йигитча мусулмон ота-онадан туғилиб, мусулмон отини

ўзгартириб, энди хитойлар хизматида югурдак бўлиб юрибди. Устида уйи, остида қозони йўқ камчак ўт сингари...

Ана бошлиғи ўзининг қопағон тилида чакирган эди, Бекешнинг ўнгида қоққан қозикдек турибди. Ҳозир бошлиғи ортга чакирса, сидирим елдек, юввошгина жойига қайтади. Чиндан ҳам, бошлиғи вагончик бўсағасида туриб, электр лампочкасини қинига бурар экан, бир нарсаларни кесик-юлуқ овозда айтган эди, Мимтимин ҳам Бекеш билан хўшлашмасдан, бошлиғига ҳисобот бераётгандек, кетига қайтиб кетди.

Бекеш яна бирпас бу тинимсиз азон-қозонга қараб турди-да, буларнинг одамга беписандлигидан ғижирланиб (биронтаси кўлидан ишини кўйиб: бир бош, тўрт муча одам экансан, бери кел-чи, деб айтгани йўқ), уйи томон қайрилди. “Қозончининг эрки бор, қайдан қулоқ чиқарса”, деб бекорга айтишмаган экан.

* * *

Бекеш бу қоқирдан тепага чиқиб кетаётса, уч-тўртта тенгкури билан Дапан мактабдан бу томон келишяпти. “Қаёққа кетаяпсизлар?” - деб суриштирди Бекеш. - “Хитойларни кўргани.” - “Ким айтди сизларга? Ё хабар елдан бурун Чекбелга таралиб бўлдимми?” - “Йўқ, акам айтди.” Дапан Бекеш той-оғасининг ҳайрон бўлганини кўриб: “Адолат акам!” - деб ўгай отасининг отини кўшиб кўйди. Ҳа, қайнининг оти Адолат эди-я, шундан бу от Бекешнинг эсида ҳеч турмас экан-да. Чалди-куйди бу чалақайимдан қанақа адолат бўлсин?! Турган-битгани бангилигу чақчайиш бўлса. “У қайдан билибди?” - деб сўради Бекеш. - “Хитойлар битта машинада келишган экан, бирини сизни олиб келган Жўмарт ҳайдаб келибди, шу уйимизга келган эди...” - “Яна акам билан сирлашишдимми?”

Дўстлари олдида бир оз тоқатсизлана бошлаган Дапан бош ирғади-да, улаб кўйди: “Жўмарт-мирза қирғизча билган бир хитой билан келган эди...” Шунда Бекеш болаларни ортик

ушлагани йўғ-у, лекин аста буларнинг кетидан яна қоқир томон илашди. У, вагончикларга яқинлашмасдан, тепарокдаги терак кетида ўзини панага олди. Мактаб болалари эса, томошага келгандек, хитойларнинг қоқ ўрдасига кириб бориб, бир-бирига алламбалоларни кўрсата, галдир-гулдир шовқинлашишарди.

Хитойлар бояда Бекешга қандай муносабатда бўлишган эса, ҳозир ҳам биронтаси қўлини ишдан тортмай, яна булар олдига Мимтиминни чиқариб юборишди. Энди Мимтиминнинг қўлида қайчи билан қоғоз бўлиб, уни кўрганида Дапан худди таниши томон ташлангандек хўшлашди. Бекеш буни кузатиб турар экан, бу айёр уйғур кеча Жўмарту Адолат билан ўзларининг яширин сўз бойлашганини пайқади. Мимтимин ҳам, оғзини болга чайқагандек, болаларга бир нарсалар дер, кейин буларни вагон бўсағасида қолдириб, ичкаридан ручкасиёк нарсаларни олиб чиқиб тарқатди. Чопчанг бу йигитчанинг хийла-қилиқлари кўп бўлса керак, деб ўйлади ўзича Бекеш. Топшириғи ҳам шу бўлса керак: “Боргин-да, эл орала, уч-тўрт ой чамала...”

* * *

Болалар “қайда-қайдалашиб” уйлари томон кетишганида, Бекеш ҳам панасидан чиқиб, чопонини ағдарасига ёпинди-да, хитойлар ўрдасидан сал беридаги кўприкдан кечиб, тожик қишлоққа, Саттор-тоғасиникига йўл олди. Уйда Саттор-тоғаси йўқ экан, билса, у маҳаллани тинчитгани чиқиб кетган экан. “Ҳозир келиб қолади”, - деди Бекешнинг янгаси Мутриба. “Чой қайнаб турибди”, - деб янгаси супага дастурхон ёзди, уч чақим новвот билан чой олиб келди. “Туршак солган эдик”, - деб эндигина қоқилана бошлаган ўрикдан тортди. Нон ушатди. “Хитойлар келибдими?” - деб Бекешни ёзиб ўтирди. - “Ҳа, – деди Бекеш, – ҳозиргина бориб кўриб келяпман.” - “Кўп эканми?”, - ҳайиққансимон суриштирди Мутриба-янга. - “Юз чамаси бор”, - деди Бекеш.

Унинг ўзи ҳозирда бу фавқулудда ҳолатга қай муносабатда бўлишини билмас, бир томондан ичида тушуниксиз қизғонч уйғонган, шаҳар бедарвозами деб, лекин бошқа ёндан аклини чатиштириб ўйлаб кўрса, Чекбел элининг ярми худди шу хитойларга ўхшаб, ўзга, ёт юртларда бирини икки қиламан деб юрибди эмасми?! Улар уйда бўлишса экан, тоғ тешишми, йўл қуриш қўлларидан келмасмиди? Мана энди хитойларга қарам бўлиб ўтиришибди.

Уни бу фикрларда тутгансимон, Мутриба-янгаси ҳам ўтга мой томизгандек: “Булар қурту кумурсқани ҳам ейишар эканми?” - деб қолди. Бу ёғини ўйламаган экан Бекеш, буларга ерлик эл сариқ қази, ёл бериб, қимизга чайқаб бол бериб, боқмайди-ку, хўбу хўб юк машинада шаҳардан буларга макаронми, қарам келтирилса-ю, булар советлардек кунига бир иссиқ томоққа кўнишса-кўникишса. Ким билсин?! Ё оч чорвадек оёқ остида топганини еб кетишаверармикан?!

Бу гаплар устида ҳовлига Саттор-тоға ҳам кириб келди. Қаваринки юзи бир оз қизарган, келасолиб Бекеш билан кучоқлашиб кўришди-да, қирғизчасига: “Қанды қудай урарда қатыни менен қабышат, қалқы менен чатышат” – “Хонни худо урганда - хотини билан қопишади, халқи билан чопишади”, - деб қолди. Бекеш кўпам тушунмай: “Тинчликми?” - дегандек, тоғасига қараган эди. Саттор-тоға кўлини силтаб: “Халқни ғалаёндан тинчлантириб юрибман”, - деди. “Ҳамма кетмон-ўроқ кўтариб хитойни еримиздан ҳайдаймиз деган туғёнда. Ҳей, одамлар, ўзингга қара, – дейман, – ҳар тому ҳар ҳовлидан биттаси Расей қилиб юрибсан-ку! Мусофир бўлмагунча мусулмон бўлмас! Ўзинг ўйла, сенинг хешу таборингни ҳам Расейдан уртўқмоқ қилиб ҳайдаса, бунисига қандай қарардинг!” Зўрға тинчитдим. Рост, энди кинларни хитойдан олиб, қирғизга ўқталишяпти. Нима эмиш: бу йўлдан ким фойда кўради – қирғизлар. Уларнинг Тожикистонга йўли очиқ бўлармиш...

Тожик ҳукуматининг қовурғаси бизга қайишмайди, дейди. Хулласи, қайғу йўғида қайғу бўлди ўғай қайнонанинг ўлгани...”

“Бир ривоят бор, – деб бир оз секинланди у, бир пиёла чой хўплаб. – Бир шаҳарчада шайх яшар экан. Ҳар куни у шаҳар чеккасидаги тепаликка чиқиб, пастда ётган шаҳарчасини кузатиб турар экан. Бир куни тепаликда ўй суриб турса, бир мусофир унга яқинлашибди. Саломлашибди. Кейин “Бу шаҳарнинг эли қандай? – деб сўрабди. – Мен турарга жой кидиряпман.” Шунда шайх унга қараб: “Сиз келаётган юртнинг одамлари қандай эди?” - деб сўрабди. “Ўғри-ю каззоб, ғоратқору сотқин, ўзидан бошқага иши йўқ, олчоғу суллоҳ, – дебди. – Шунинг учун ҳам мен у юртни тарк этдим.” Шайх унга зимдан боқиб: “Унда сиз йўлингизда давом этаверинг, – дебди. – Бу шаҳарнинг аҳолиси ҳам худди шундоқ...”

Мусофир бу сўзларни эшитиб йўлида давом этибди.

Бошқа куни шайх тепаликда ўйга толиб турса, бошқа бир мусофир уни кўриб, яқинлашаётган эмиш. Буниси ҳам: “Бу шаҳарнинг аҳолиси қанақа? Мен турарга жой излаяпман”, - дебди. Шайх ундан сўрабди: “Сиз яшаган юртнинг эли қандай эди?” Мусофир ўз элини роса мактабди: “Саҳий, меҳмондўст, бир-бирига ғамхўр, оқибатли, болажон халқ!” - дебди. Бу сўзларни эшитиб, шайх мийиғида кулиб кўйибди-да: “Шаҳарчамизга хуш келибсиз! Бизнинг эл ҳам худди шундай”, - деган экан...

* * *

Бекеш Саттор-тоғасининг ривоятларидан сўнг, гўё чайқаган кимиз тотгандек, бироз сархуш бўларди. “Бу ривоятларни ҳамма ҳам тушунавермайди”, - дерди Саттор-тоғаси ва қирғизча қилиб қўшиб қўярди: “Тойга оғир, отга чоғ”. Бекеш аста турмоқчи эди, бироқ янгасининг ош дамлаётгани баҳонасида тоғаси уни ушлаб қолди. “Кўнглим нотинч, – деди у жиянига. – Буларнинг охири

вой бўлмаса. Одамларнинг қони қуюқлашиб кетди. Ҳамма қора чорвага айланиб бўлди. Курагига сўз сиғмайди. Салга чирсиллаб, ола кўзини чалрайтиб, каттани катта демай, кичикни кичик билмай, барини четга қоқиб, оломон чопишга тайёр! Бизларда чол дегани бўларди, мўйсафиду пир дегани, сенларда манасчи-ю бахшилар. Бир парча тош устидаги сўз билан одам тугул, ёмғир ёғса - ёмғирни, бўрон турса - бўронни тўхтатишарди, энди қани булар?! Бирон нарса бўлгудек бўлса, кимга қулоқ илади овулинг?! Анави динни бузган чаламулланггами?! Ё, шаҳарда ишлаб келган деб, сенгами?! Ўзим кўзим билан кўриб турибман: ирғитган суяк бошига тегмайди-ю, у чавандириқ эса чигирткага қилич суғуради.”

Бекеш Саттор-тоғасига қулоқ солар экан, айти шу ташвишу тинчсизланишда тоғасининг олдига келганини ўйлади. Аллақандай сўзга илинмас гўлгула унинг кўнглини ҳам ғич-ғич эговларди. Бир парча тош ҳақида айтдимиз тоғаси? Шунда тагин яйловларда бир-икки “Манас” айтганини эслади у. “Улуғ юриш” ҳақидами, хитою қалмоқ билан у-бу уруш ҳақидами куйлар экан, ёш-яланг кўзларини чақнатиб, чапак чалиб юборар, бундан эса Бекеш гердайиш эмас, аксинча, ёмон ишга чалингандек, бир туйғу ҳис қилар, худди бу чапани чўпону йилқичи йигитлар ичида у ухлаб ётган миллатчилик сезимига тегиб, уни курчитиб юбораётгандек эди.

“Ахир ўзинг ўйлаб боқ! – деб қизишарди Саттор-тоға, – Буларингга “Шоҳнома”ни ўқийсанми, “Манас”ни айтасанми, нимани ҳамирдан қилдек суғуриб олишади – ўзларининг дунёга устунлигини. Худди дунёда булардан ўзга халқ бўлмагану, буларни эса маю бўзаси чакиб қўйгандек, ўз-ўзларига маст! Буларнинг бугунги ҳолига қарасанг - маймун йиғлайди, “қорни очиб қайишиб, юрибди Расейда майишиб”, бироқ қўйиб берсанг - бошқани чайнамай ютгудек...”

“Ҳе, буларингни ўйлайвериб, жигар-бағрим сел бўлиб кетди,

ука”, - деб арзланди Саттор-тоға. Бекешнинг ҳам худди шу ўйлардан қовурғалари зирқиллаб оғрирди. Нима қилса экан у?

* * *

Уйига қайтаётса, масжид олдида Шаввол-домла бир-иккита йигит билан гап бўлишиб туришибди. Бекеш буларга салом бериб, ўтиб кетаман деса, домла уни қўл силтаб чақириб олди. “Кўрдингизми? – деб сўради у. – Кофирлар Исломободимизни босиб кетди”. Кейин бир нарсаларни арабча айтиб, ўзи буни ўгириб берди. “Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳу васалламдан: “Энг яхши хижрат қайсидир?” - деб сўраганларида, у зот: “Кофирларни учратганда улар билан олишишдир!” - деб айтган эканлар. Бекеш бу сўзлардан чўчиб кетди. Шаввол-домла буни сизди чамаси, сийрак соқолини силаб: “Сизнинг “Манас”ингиз ҳам хитой-кофирларга жанг-жадал қилиб юрган шекилли?” - деб пичинг қилиб қўйди. Бекеш кутилмаганда тилини чайнаб, нима дейишини билмай қолди.

“Кофир ҳукумат йўл очаман деб, аслида, биз мусулмонларни тўғри йўлдан оздирмоқчи, наузубиллоҳ”, - деб узатди Шаввол бир сиқим соқолини сийлашда давом этиб. Бекеш шаҳарда юравериб, “ҳукумат-пукумат” деган нарсаларга сира ишончи қолмаган эса-да, негадир бу ерда бу сўзларни эшитиб, фитнанинг ўртасида қолгандек, бир чўчиб тушди. Буни ҳам сизди қув Шаввол. “Тишинг борида тош чайна, дейди элимиз”, - деб у исломдан қирғизчиликка ўтди. “Кун қокди отдек бўлиб эмас, Манас отамиздек буларга тик туришимиз керак!” – деб, Бекеш дохил манави мишиқи йигитларни келгиндиларга қарши қайраштирарди Шаввол-домла. “Ўрдасига ўт қўйиб ёқиб юборса бўлмайдими буларни?” - деб сўради бачалардан бири. Бу гапдан ўпкаси оғзига кўтарилган Бекешнинг кўзи қоронғилашди, қулоғи битди, у Шаввол-шаввознинг нима масала қилишини ҳам уққани йўғ-у, “Кофирларга жаҳаннам ўти”, - деётганини туйди

холос.

Бекеш ичида аллақандай қаршилиқ туяр, шаҳарда ислом ҳақида ўқиган юпка китобчалардан тинчлигу тотувлик ҳақидаги кўчирмаларни келтиргиси келар, бироқ қоқчанглаган домлага қарши турадиган сўз тополмай, атиги: “Мен борай-чи”, - деди-ю, чўпларга чалиниб, босолмай, уйи томон - чолғини қайрилган қирғийдай - йўл олди. Айтишмайдими: “Йўл излаганнинг йўли чалди-қуйди”, - деб...

* * *

Бекеш бир ҳолатда уйига кириб борса, у ерда Дапан ўз энасига бир нарсаларни қизишиб-қуйкиб айтиб ўтирибди. Дапанни-ю бойбичасини кўрганидан кўнгли ёришди Бекешнинг. Бориб, ёнларига ўтирди. Бойбича сузмадан қурт юмалатиб ўтирарди, Дапан эса билса, хитойларнинг ўрдасида кўрган-нетганларини берилиб сўзларди. “Хитойлар аямай қизиқ халқ экан. Биринчи кез борганимизда қалам-қоғоз сунишди, кейин тўп бўлиб борсак – экскурсия қилиб беришди. Ҳар вагончикда булар ўнта-ўнта ётишар экан. Ётоқлари икки қаватли, ҳар вагончида телевизор бор экан. Кимиси телевизорда хитойчасини кўриб ўтираркан, кимиси карта ўйнар экан. Бироқ ўйинлари сира бизникидака эмас. Қирғизчани ё тожикчани ҳеч кими билмас экан. Биттаси бор экан, қирғизчадаям, тожикчадаям чала-чарпи гаплашар экан. Ана шуниси барининг теграсида “оч бўлсанг – озиғингман, тўқ бўлсанг-қозиғингман” деб юрар экан.

Буларнинг ўзларининг қозончаси бор экан, япалоқ қозонига чўп ташлаб, устига сойимиздан тутилган бешта олабуға балиқни қобирчиғидан тозаламай ташлаб, жиз-биз қилди-қўйди. Бошқалари хом балиғам ейишар экан. Кўрдик... Дўхтири ҳам бор экан. Қайғурганига қайрилиб юрар экан. Аямай қизиқ экан. Биттасининг суягидан совуқ ўтган экан, бир илигига, бир

сўғинчоғига игна сайип-санчди.

Аямай қизиқ экан бу хитойлар. Бўлак вагончасида телевизордан куй чиқиб, қўнғиздек-қўнғиздек ҳарфми, тамғалар пайдо бўлар экан. Хитойлар эса бу тамғаларга қараб ирлашар экан”.

“Қараоке” дейди буни”, - деб тушунтирди Бекеш. “Қора ўпка? – деб тонг қолди Дапан. – Нега қора ўпка?” “Қора ўпка эмас, караоке, – деб бўғинма-бўғин равшанлантирди Бекеш. – Шундай дейилади, куйини кимдир чалади, ирини истаган айтади...” - “Хўкизи йўк ер суғорар экан-да”, - деб қикирлаб юборди айёр Дапан. “Уй, шайтон!” - деган бойбича-ю Бекеш иккиси пирсиллаб кулиб юборишди.

Шу ерда гапга бойбича қўшилди. “Уруш мезгилида, – деди у. – Чекбелга бир тўда немисни олиб келишди. Ўша хитойлар турган қоқир чалқоққа бир қўтон-қашов қуришди-да, қапа-папа қилмасдан, барини қора молдек унга хайдашди. Бошидан бизнинг баримиз: “Немис келди, немис келди!” - деб туталаниб ақлдан адашдик, қонимиз қочиб аччиқландик. Чин-да, ота-эрларимиз немис билан олишиб ўлиб ётса, буларни эса бизга немис деб тутиб келса, кекимизни улардан олмасдан кимдан олайлик, дедик.

Бироқ карасак, булариям нуқул чолу-кампир, аёлу кичкинакай болалар. Биронта отдай соғ йигити ё эркаги йўк. Чўчиб-қайсанглаб бизга қарашади. Бари жулдур-жулдур чопон-чалқитда, қоқириниб-тукуруниб бари оғриқ-сирқовли, кучлари қайтган. “Юрганимни ел билади, қўнганимни бел билади”, - деб етти қават ерга кириб кетгудек... Қовурғаларимиз қайишди уларга, қилич қовурғаларимизни қайпиб ўтгандек ачиндик уларга. Кекимизни ютдик, ўчимизни ўчирдик. Эртасига буларнинг талайи тоғ совуғидан ушуб-тўнганда билсак, бу немислар советга қарши урушган немислар тугул, Сари-тоғда яшаб юрган ўзимизнинг немислар экан...

Худой ўшанда бизни бир асради. Орамизда боши бузуклар: “Кечаси буларга мой сепиб, битдек ёқворамиз!” - дейишганди. “Кўр кашқани кўрганда, қобиқиб бошини чайқабди...” – деб, ўз бошини узоқ ўқинчада чайқаб кўйди бойбича... “Баримиз Одам отанинг болаларимиз ахир”, деб у яна қурт юмалатишга киришди.

* * *

Шунда Бекеш кўчада кўрган-билганларини сўзлаб берди. Бойбича қурт туғишдан тўхтади. Дапан эса кутилмаганда тутинди, йўталди ва бирданига Манас айта бошлади.

*Ёқуб иниси Кўзқоман
Олисда юрганида омон,
Кўкчакўз деган ўғли билан
Отланишибди Манас томон...*

Бекеш бу сахнадан ҳамиша кўрқарди. Уни аксар манасчилар айтмас, у ҳатто чоп этилган кўп жилдли Манасга ҳам кирмаган, бироқ Байсал-отанинг энг аччиқ, энг суюкли сахналаридан эди. Дапан ҳам энди ёш бола эмас, балки ошини ошаб, ёшини яшаган қакчанғи чолдек, одатдагидек ойқин эмас, нурсиз, чарчоқ овозда Манаснинг амакиси-ю унинг ўғли Манас олдига келгани-ю, Манаснинг афғон подшоҳи Тулкига юриш қилган пайти, буларни Қаникей кутиб олиб, ҳорғин оти ўрнида тулпор бериб, эски кийими ерига зар чопон кийгазиб, кутиб олганини айтарди.

Кўкчакўз эса Қаникейга ошиқ бўлиб, бунинг кетида Манасни йўқ қилишу ўзи унинг ўрнига хон бўлишни чамалай бошлайди. “Ичингдан чиққан ёв ёмон”, - деб уч-тўрт марта қистириб кетди жўмоғига Дапан. У Кўкчакўз фитнасини айтгани сайин элиб, ўз-ўзини унутиш даражасида йўқотиб борар, ўйлаки, аллақерда юз бераётган ҳодисага руҳи-жони учиб, ўша ердан овози бу ерга

келаётган эди.

Манас Тулкини енгиб келгач, Кўкчакўз зиёфат уюштириб, Манасга ва унинг қирқ жўрасига заҳарланган бўза сузиб беради. Қирқ жўранинг ўттиз тўққизи думалаб қолади, ёлғиз Бўзул дегани ароқ ўрнига қайин соғиб, қайин сувини, бўза ўрнига қоқиримини ичиб, соғ қолади. Манас ҳам ўз ўтовида маст-алас, ҳеч кўзини очолмайди. Шунда Кўкчакўз отаси Кўзқўмоннинг ёлворишларига қарамай, Манас олдига қилич кўтариб кирмоқчи бўлади, бошини қиличи билан қайсаламоқчи бўлади. Бироқ Бўзул Манас ёрдамига келиб, Манас Оққула оти устида ғойиб бўлади. Унинг кетидан қувлаган Кўкчакўз Манасга ўқ узади, Манас оти билан жарга қулайди.

Манас ўрнида ким бўлмасин, тил тортмасдан ўларди, лекин Манас тирик қолади. Кўкчакўз эса уни ўлди деб, ўзини хон қилади, Манас элини қон қилади. Қаникей олдига келиб: “Ғунажин кўзини сузса, бука ипини узади, – деб қирчаланғлайди. – Мен сенга уйланаман”, - дейди. Қаникей кўнмайди. Шунда Кўкчакўз Қаникею Манаснинг бошқа хотинларини кўчага ҳайдаб, бор бисотини тортиб олади.

*Манаслаб тинмай бақириб,
Қаникей юрди чақириб,
Хафа бўлиб, қайғуриб,
Бор-йўгидан айрилиб,
Ўқириги тўхтамай,
Ўрда-ўрдага келди эла,
Бошига тушганни кўрди эла...*

Шу ерда бойбича хўнграб йиғлаб юборди, унга қўшилиб Дапан ҳам овозини сим-сим йиғига бурқаб, Манас айтишдан тўхтади. Булар қўшилишиб, ўпкаларини тўлдириб йиғлашар экан, Бекеш ҳеч иккиланишсиз дostonни илиб кетди. У

Манаснинг ғор ичида аста тузалганини, қирк жўрасини йиғиб, ўз юртига қайтганини-ю ўзининг амакиваччаси Кўкчакўзга қахрини тўкканини, уни ер билан яксон қилганини худди ўзи кўриб тургандек куйлади...

* * *

Эртасига эрталаб Туморни эту дон билан боқиб, Тўпонга эса сули-ю чўп солиб, қишлоғу овул нима бўлди дея, Бекеш кўчага чиқиб борса, йўл бошида унинг Адолат қайни-ю яна уч-тўрт селсаёқ қаланғи бир тракторни тўхтатиб туришибди. Яқинроқ борса, улар афтидан тракторчи бўлган хитой йигитчани ўртага олиб, уни бир қирғизча, бир тожикча гапиртириб, калака қилишяпти. “Сой” де-чи!” - дейди бири. Хитой уялиб-қисилиб “чай деси” дейди. Буларнинг бари қотиб-қотиб кулади. “Наша микашам”, - бигўй”, - дейди бошқаси. Хитой йигит ийманиб-уялиб: “Насамикачамбики”, - деб пешонасини тириштиради. Яна бари қаҳқаҳа отишади.

Бекеш қараб турса, булар йигитчага чиндан ҳам наша чектиришадигандек. Булар майна қилаётган бу жўнакай йигитга раҳми келди Бекешнинг. Бир фикр унга: “Бу бузуқларга аралашма, яқиндагина бутун Чекбелни ғалаёнга кўмдирворай дединг-ку”, - деган фикр келди, бироқ очик кўнгил бу йигитнинг таянчсизлиги-ю далдасизлиги Бекешни ўртага бошлади.

“Ҳейлар! – деб кириб борди у қасанғилар орасига, – Бу йигитни кўйиб юбор, ишини қилсин!” Қайни Адолат Бекешни кўриб, ич-ичидан ғижирланса-да, ҳеч нарса дегани йўқ, бироқ унинг шерикларидан бири Бекешни танимас эканми: “Сен, қақилдоқ, кимсан ўзи?! Сен ўзинг ишингни қил-чи, аравангни торт!” - деб Бекешни туртиб ташлади. Бекешнинг юзига қон қалқди. Энди истиҳола қилиб ўтирмасдан, у йигитчанинг башарасига бир туширди, йигитча, “пўп” этиб, кўтига ўтириб қолди.

Оила тинчлиги яна бузилди. Бошқалари энди ёпишади деб, Бекеш ўзини шайласа, қайни Адолат бирданига қайрилиб, кета бошлади. Унинг кетидан яна бири эргашди, бироқ қолган иккита шерик чиндан ҳам Бекешга ташланишди. Шунда анави ийманчоқ хитой боланинг кўли “виз” этиб учиб, ташланганлардан бирини турган ерида, ўроқ чўпни ўргандек, қулатди, буни кўрган бошқаси эса: “Биттага иккитами?!” – дея, ўзини оқлаганича, Адолат кетидан эмас, бошқа томонга, қайрилмай, қочди.

Бекеш хитой йигитчага қараб, негадир қирғизчасига: “Хотин олмай қайин ол!” - деди. Йигит ҳам бети-бошини буруштириб: “Тин-тин-йил-май-кан-тин-ал!” - деса бўладими. Тоза кулишди буларнинг иккиси...

* * *

Билса, бу йигитчанинг унча-мунча русчаси бор экан. “Қаердан ўргандинг?” - деса, “Сибирда ишлаганман”, - дейди. “Русчанг бор экан, нега қийналиб анавилар билан қирғизча-ю тожикча гаплашдинг?” - деб сўраса Бекеш, у тишсизроқ оғзини очиб, анғшайиб кулади. “Тишингни ҳам Сибирда йўқотдингми?” - “Йўқ, Хитойда полис уриб синдирган”, - дейди. - “Нега? – деб ҳайрон бўлди Бекеш, – Хитойлар ўз одамани ҳам урадимми?” - “Урганда-чи, полис ўз одамани уришга чиқарилган-да!”

Кейин у тракторнинг у-бу мойини артатуриб, ўзининг чала-чулпа русчасида бир нарсаларни тушунтира бошлади, Бекеш уни тўғри тушундимиди-йўқми, бироқ англагани шу бўлдики, Лин-Жу деган бу йигитча “ноконунийлар”дан экан, яъни опаси устига туғилган бола экан. Хитойда якка бола сиёсати эмасми, устига устак туғилган бола ҳеч қаерда қайд этилмас экан: на туғруқхонада, на боғчада, на мактабда. Тирик бўлса-да, ҳисобга қирмай, туғилганиданок сонда йўқ “ўлик жон”га айланар экан.

“Кўпимиз бу ерда шунақаларданмиз”, - деди у, ва тракторига

чиқди. “Полис урганида ё қамаганида одам сонига кирмасак, бошқачасига йўқмиз! – деб у яна иржайди. – Шунинг учун Жунғодами, бу ердами, барибир, ҳеч ким бизни одам ўрнида кўрмайди...” Кейин яна ишига эсини йиғиб: “Мен ҳув ана ерда ишлайман”, - деди, ва энг яқин тоғнинг қуёш тушиб турган кунгай, чоғат ёнбағрини кўрсатди.

* * *

Бекеш овулдан Дапанларнинг уйи томон ўтиб борар экан, хитойларнинг иши қайнаб ётганини кўрди. Экскаваторлар сойдаги машина кўприги тепасига қараб ер қазир, бульдозерлар сочилган-титилган тошу тупроқни бир ерга тўплар, яна бошқа кичикроқ экскаваторлар ғозқатор турган улкан самосвалларга тош аралаш тупроқни ортар, ҳамма ёқ тоғ билмаган шовқин-суронда эди. Бундан сой суви ҳам лойқаланиб, асов отдек ўзини бир у томон, бир бу томон отиб, чайпаланиб, осмонга турган чув орасига ўзининг шувиллаган товушини қистиришга уринарди. Қани энди сойни эшитиб бўлса! “Ҳар кимнинг ўз юки ўзига чоғ”, - деб ўйлади Бекеш.

Майли-да, ер қадамлаб, мўл юриб, ярим овул йўл юриб, у ахир Адолат қайнисиникига кириб борди. Кўзи нимага тушди – пахса девор тагида турган таниш машинага. Чинликдан ҳам айвондаги супада Адолат билан бирга қўққайиб-қайқайиб, Жўмарт ўтирарди, унинг кетида яна бировнинг қорасини кўрди Бекеш. У айвонга яқинлашар экан, қулоғига Жўмартнинг овози чалинди: “Бу байтал биянинг бол қазиси – бундан яхшиси бўлмайди. Бошма-бош...”

У Адолатга целлофанга ўралган қазисимон бир нарсани узатди-ю, Адолатдан майдароқ бир нарсани олди. Шу пайт кўчага юзланиб ўтирган Адолат Бекешни кўрди ва, қайсар отдек, ўтирган ерида қажағайлаб, бош қоқди. Бари сергакланди ва бошларини Бекеш томон буришди. Биринчи бўлиб ўрнидан

Жўмарт сапчиди. Қўлидаги - Адолат бояда узатган нарсани - кўйнига сола, Бекеш томон ошиқди.

“Байке, қандайсиз?! Яхши юриб-турибсизми?” - деб хотинлардек ясама қийшалоқланди. Бекеш унинг кетидаги одамни кўрса – хитойларнинг таржимони Мимтимин. У ҳам кўрилма одобликда Бекешнинг бош-қошига келди, тавозе қилди, Бекеш жавоб берди. Ёлғиз Адолат-қайни ўтирган ўрнида ўтирар, Бекеш унга қараб, гажанглаган от сиёқини туйди, яқинроқ борсанг - тепки ейишинг ҳам турган гап...

Супанинг пастроғига ўтириб, омин қилди, ва буларнинг гапини бузмай дегандек, барига бир қарашда кўз ташлади. Манави иккиси кўзларини қочдириб, қайпалақланса-да, Адолат бутга, муллатошга ўхшаб, зинғайиб ўтирар, буниси эса Бекешнинг энсасини қотирар эди. “Ахир ўзинг хотиндан қозон талашган ипириски бўлсанг-у, бу ерда чираниб, бексираниб ўтиришингга бало борми?!”

Бироқ шу ерда Бекеш бир нарсани англаб етди, манави иккита калосов Адолатни хонсиралатган. “Тўқмоқ кучли бўлса, кигиз қозик ҳам ерга кирар”, - дейишмайдими, бу ерда эса бунинг теп-тескариси, “Агар қозик ерга кирса, кигиз тўқмоқ ҳам кучли кўринади”, - эмасми?! Бироқ нимада экан буларнинг Адолатга эланишининг сири? Нашами? Бангими? Афюнми?

* * *

Булар сир бой беришгани йўқ. Гапни шерикларининг иккаласи, хушомадлик ясаб, нуқул Бекешдан қилишди. Буларинг кийикнинг этини тош қозонда пишириб еган қувлардан экан, деб ўйлади ичида Бекеш ва гапни ўзларига бурди. Мимтиминга қараб: “Хитойларнинг бари ишлаганида, сизга дам экан-да”, - дея кесатқи қилди. Бироқ Мимтимин пичингни чин гап ўрнида қабул қилиб: “Тўғри айтасиз, машундай. Хитойлар иш қилганда биз уларга керак йўқ. Мана,

паранглашиб ўтирибмиз... Уйга қайтади, биз уларга керак...”

“Сен-чи? – деб Жўмартга юзланди Бекеш. – Машинангни панага олибсану!” - “Дўст айрилар, суяк қайрилар”, - деб Адолат байкемизнинг олдига келдик”, - дея, ўзидан ёш Адолатга ялтоқланди у. “Хитой бўлса кутиб турар, биз уларни кўлдай шўрва, тоғдай эт қилиб боқяпмиз-ку!” - “Уларга озиқа ташияпсанми?” - деб қизиқди Бекеш. - “Худо урган тожиклар буларнинг томоғиниям, ямоғиниям, жўмоғиниям ўйлашмайди, мана оғайнимиз Мимтимин билан бунинг ғамини еяпмиз”.

Бекеш буларнинг орасида нима гап бўлаётганини тушуна бошлади, лекин қайнисиникига келиши бошқа мўлжалда эди, шунинг учун у Адолатга юзини бурди-да: “Анави тракторчи хитой йигитни деб, яна овулу қишлоқни оёққа турғизиб юрмагин. Пачоққина бола экан, бир нарса бўлса шерикларинг мен билан ҳисоблашгани келишсин”, - деди-ю, жавобини кутмасдан, омин қилиб ўрнидан турди.

* * *

Чошгоҳларга уйига қайтиб борса, уни райондан келган вакил кутиб ўтирибди. “Тожиклар бизга айтмай, йўл қура бошлашибди, биз ҳам бир нарса қилишимиз керак. Ҳукуматдан қўнғироқ қилишди. Ялпи юртни йиғиб, пойга-мойгами, кураш-пурашми уюштиришимиз керак экан. Сени айтишди – илгари радиода ишлаган, бундай иш-чораларга уста дейишди. Ялпок тил билан айтайин, бунга ақчаям ажратишди.”

Бурунига: “Нима учун менга мунча ялпалоқлаб қолдинг?” - деб ўйлаган Бекешга “бошқарма”нинг сўнги сўзлари бир нав таъсир этди. Гап шундаки, ишидан ҳисоб-китоб қилиб келган пуллари ҳам бир ошга, бир худойига, бир Дапаннингга бошқа жиянчаларининг кийим-кечагига кетиб адош бўлди. Бу ердан радио учун у-бу нарса ёзиб, узатиб тураман деган мўлжали ҳам иш берганича йўқ – манави хитойлар келмағунича, Чекбелда

пичоққа илинадиган хабарнинг ўзи йўқ эди.

Энди хитойлар келиб, тоғ теша бошлаган эса-да, тожик томонига тешмоқда, яна қирғиз радиосининг бу ҳақда бонг уриши эришроқ. Шунинг учун буларнинг радиода тўқиган мақоли: “Бермасдан ёмон кўрингунча, бериб ёмон кўрин”, - эсига тушдими, у район вакилини кўпам қистатмасдан, Чекбелнинг тожик қишлоғи учун индини якшанба куни тўй-томоша – пойга-ю кураш, аркон тортишу Манас айтиш уюштиришга кўнди.

“Бироқ бир шартим бор, – деди у “бошқарма”га. – Бу байрамга Чекбелнинг қирғизларини ҳам, агар хоҳлашса – хитой қурувчиларини ҳам кўшамиз!” Дастлаб вакил бу фикрни ёмонситди, “Қарамоғимиз фақат тожик қишлоққа дохил”, - деди, бироқ кейин ўзи Бекеш таклифининг ортикчалиklarини кўрди чамаси: “Тожиклар билан курашда ёнбошимиз ерга теккан эмас!” – дея, Бекешга ялпи-ёйиқ байрам розилигини берди. “Ёмон айтмай, яхши йўқ”, - деди у, ва “Бошга тушганни кўз кўради”, - деб кўшиб кўйди.

Шу он уйга мактабдан чиққан Дапан ҳам кириб келди. У вакилга ялт этиб қаради-да, Бекеш иккисига қуюқ қилиб салом берди. Вакил унга эътибор ҳам бермай, иши битганидан кўнглини жамлаб, ўрнидан кўзгалди ва, Бекешга қарата: “Хизматни яхши қилай деб, қирқ жўрангни жамғаргин!” - деб Манасдан сатр айтди.

Бекеш кулиб кўйди, ва Дапанга ишора қилиб: “Қирқ жўра ишини мана бу йигитча билан иккимиз қиламиз”, - деди. Вакилнинг ишонқирамаслигини кўриб: “Бу йигитнинг ёнига жонидан кечган бормаса, бўлак киши боролмайди”, - деди. Вакил ҳам пичингни тушунди, Бекешнинг оҳангида: “Ёлини йўқ ёш бўлгунча, яшамай кўйганимиз тузук эла”, - деб, кўчага эски “Волга”си томон чиқиб кетди.

* * *

Ўша куннинг ўзидан бошлаб уйма-уй юришди Бекешу Дапан, одамларни байрамга чақиришди, Россияга кетмаган жон бор бўлсаки, барини пойгага ундашди, Саттор-тоғаси тожик қишлоқни хуфтон пайти огоҳлантирадиган бўлди. Ростдан ҳам Советлар емирилгандан сўнг Чекбелда на байрам, на шодлик бўлган экан, одамлар анча ичикиб қолишибди ўхшайди, якшанбани кутмасдан эртасигаёк, кимда йўрға бўлса йўрғасини, кимда айғир бўлса айғирини, кимда тўпос эса тўпосини миниб, кўча-кўйда чопишга тайёргарлик кўра бошлашди.

Шанба қилиб ишини эртароқ битирган хитойлар ҳам ўрдасига қамалмай, балки тешаётган тоғлари ёнбағрида туриб олиб, пастда бўлаётган тўполону чанг кўтаришни кузатиб туришарди. Мимтимин орқали уларга ҳам хабар етказилди. Бундан хабар топган Бекешнинг янги ошнаси, Лин-Жу ҳам ҳар ишга аралашиб, эртанги пойга ўтадиган йўлни Тўпони устида белгилаб юрган Бекешга ўзининг яна бир шериги билан бирга йўликиб, чала-путта русчасида: “Бизда ҳам бир чавандоз бор. У ҳам эртага пойгада қатнашса бўладими?” - дегандек гапни қилди, ва дўстига имолади. Бекеш бунисининг кўзида шу қадар ялинишу ўтиниш туйдики, суриштириб боқса, буниси Лин-Жунинг Ички Мўғилистонлик ошнаси экан. Кўринишидан нари учган қарғанинг унига ҳам ялт қараб, ҳамини ўзининг аллақаерда қолиб кетган асов отини эслагандек. Бироқ, айтишича, бу ерда оти йўқ. У, қарзга бўлса ҳам от олиб, эртага пойгада қотишмоқчи эмиш...

Бекеш жами томоша уюштирувчиси бўлгани туфайли, ойқинқи, пойгада қатнашиш нияти йўқ эди. Кўп бўлса - Семетейдан Қаникей пойғасини айтишни чамалаган эди. Тўпонни эса аввалига Дапанга бермоқчи эди, энди ўйлаб боқса, Дапанни ҳам ўз ёнида Манас айтиш учун тутгани тузук. Бир тарафдан қирғизнинг жўмардлиги-ю тантилиги бор эмасми:

“Мана сенга Тўпон отим, қандингни ур!” - дегиси келди, бошқа ёндан Байсал-отаси минган от эмасми, бир қарашда жўн от эмас, табаррук, шунинг учун ҳам қизғансинди. “Майли, қовурғам билан кенгашай-чи!” - деб ўзича вақт олди.

У ишини давом эттирмоқчи бўлиб, отига “Чўх!” - демоқчи эди, бироқ шу пайт мўғил йигитнинг кўзида чивиндек жони жўн эла Тўпон думининг қилига боғланиб қолганини кўриб: “Қани, манави дўстинг мингашсин-чи!” - деди. Буни Лин-Жудан эшитган бўз бола бурга сакрашда от орқасига яйдоқчасига мингашди-ю, Бекешнинг белидан маҳкам тутди. Орқасига суйкашган бу йигитнинг “дук-дук” урган юрагини Бекеш бутун бадани билан сизди.

* * *

Якшанба куни эрталабдан райондан турнақатор бўлиб катта-кичик машиналар келди. Бирида радиокарнай, бошқасида қирғизча ёзилган ҳавойи шиорлар, учинчисида йигирма кило гуруч дамланадиган дошқозону унга чоғ ўчоқ, тўртинчисида ош аслаҳаси-ю бола-чақага қанд-қурс. “Хуллас, сизларда йўл қуриляптими, бизларда байрам!” Бекеш буларнинг барини Саттор-тоғаси кенгаши остига топширди, ўзи эса радиочи эмасми, радиокарнайни кўлига олиб, бир қирғизчасига, бир тожикчасига байрам мазмуни-ю тартибини аллақачон кўча-ю адирларга чиқиб бўлган Чекбелга жарлади.

Ўзининг байрам қалпоқ-чопонини кийиб олган Дапан ҳам той-оғаси ёнида юриб, мазмуну тартибдаги ҳар бир кўринишга бир қирғизча, бир тожикча қилиб, шеър кўшиб қўярди. Дейлик, пойга эълон қилинганида у:

*Бугун булар чўнг пойга,
Бир курашиб кўрсанг-а!*

– дер, ё Бекеш той-оғаси кураш ҳақида жар солганида, Дапан

тожикчасига олиб:

*Шумо дер монеду, хуррам бувед,
Ба ромии сӯи варзиши худ шавед!*

– деб элу юртни майдонга ундарди. Чекбелдаги ғала-ғовуру шовкин-сурондан якшанба қилиб, узоқроқ ухлаймиз деган хитойлар ҳам уйғониб, трактору экскаваторлар устига яланг бадан чиқиб олиб, нималар бўлаётганини кузатишарди. Мимтиминми, Лин-Жуми буларга ҳам байрам хабарини етказишди чамаси, бир оз ўтгач улар ҳам ясаниб-тусаниб, қишлоғу овул билан илк танишгани кўча-ю адирларга чиқиб келишди.

Лин-Жунинг ўзи эса Уланху исмли мўғил дўсти билан Бекеш олдида кўлида иккиюз доллар: “От берасан!” - деб қистаб келишди. Пулни кўрган Бекеш ўйланди. Иккиюз доллари Чекбелда бир хонадоннинг икки ойлик турмушига етади. Бошқа шунча қилган меҳнатлари учун “бошқарма” унга бу пулнинг ярмини берадими-йўқми – “бошқарма”нинг ўзи-ю Худо билади. Бироқ барибир қисиккўз, бутугуй мўғилнинг ялт-ялт этган кўзларига қараб, ийманди ундан пул олишга Бекеш.

“Кун тепага бутачалик кўтарилган кезде йўрға солишни бошлаймиз, отимни фақат йўрғалатишга бераман, чунки оломон пойгада мана бу йигит от чоптиради!” – деб, ёнидаги Дапанни кўрсатди. Лин-Жу бир нарсаларни Уланхуга ўз тилида бижираб-бижираб тушунтирди. Уланхунинг қийғоч кўзлари мошдек очилиб, эндигина буркалиб турган қош-қовоғи ёзилди, юзи ёришди. У бошини силкиб, Лин-Жуга “Дуй! Дуй!” - деб турарди. Кейин чин дилидан кўлидаги иккиюз долларини Бекешга узатди. Бекеш безиб-кечиб, кўллари билан силтай бошлади: “Ундан олган ақчадан менинг буйрагим чикмайди”, - деб уқтирди у Лин-Жуга. Лин-Жу ҳам шу иборанинг русчасини тушунтирдими-йўқми, буйрагини ушлаганича Уланхуга бир

нарсаларни айтиб, тилини безаб кетди. Ахир булар бирор соатдан кейин эски қирғиз йўлининг бошида учрашишга келишиб ажрашишди.

Бекеш билан Дапан ўз ишларини давом эттиришди. Албатта, Чекбел эли ялписига қишлоғу овулда бўлса экан, бу каби байрамни улоқдан, кўпқаридан бошлаш керак бўларди, аммо полвонларнинг бари Россияга иш қидириб кетишган, бу ерда қолганлари эса бежой ночорлару мишиқи ёшлар. Шунинг учун ҳам Бекешнинг мўлжаллагани – аввалига буриш-туриш йўлда беш чақиримга йўрға солиш, сўнг қишлоғу овул орасида арқон тортиш, Манас айтишу, энг сўнгида оломон пойга қилиш.

Аслида, Чекбелда қолганларнинг аксари хотин-халажу ёш болалар. Уларга нима байрам қилиб, нима мусобақа уюштирса экан?

* * *

Соат ўн бирларга машиналарнинг ғата-ғати остида-ю радиокарнайнинг жарлари тагида ўттизга яқин от минган қари чолу ёш бола, булар орасида Тўпонга отқарилган мўғил йигити Уланху ҳам бор, районга кетган қирғиз йўли бошида жамланишди. Йўл бир ярим чақиримча адирлар орасидаги кўлотдан кетган бўлиб, иккала адирда аксар аёллар – бир тарафида ранг-баранг чиптама-ю кукутоп кийган қирғиз эжелар, бошқа тарафида алвон-алвон кашта курта-ю дўппиларга ясанган тожик бонулар бола-чақалари билан пастдаги томошани кузатиб туришарди.

Йўлни тўсиб турган усти очиқ машинада Бекеш райондан келган бир-икки вакил билан келишиб, дастлаб чавандозларга латта номерлар тарқатиб чиқишди, кейин эса карнайда чопиш қоидаларини жар солишди. “Отни фақат йўрғалатасан – бу бир! Бир километрда от оёғини ўн марта алмаштириши мумкин – бу икки! Ўн икки марта сакраган от ўйиндан чиқади – бу уч!

Бировнинг отини чалиш йўқ – бу тўрт! Икки километрдан кейин йўл иккига бўлинган, ўнг томондан йўрғалайсан – бу беш! Икки ярим километрдаги қайрилишда рўйхатга олинасан – бу олти! Биринчи келганга пойга – бўрдоқига боқилган кўчқор – бу етти! Йўл бўйлаб кузатувчилар қўйилган, қинғир-қийшиқлик йўқ, йўрғага тайёрмисанлар?!” Чавандозлар типирчилай бошлаган отларини кишнатиб, гулдуросига: “Ўва!” - дейишди. Бекеш кабинадаги ҳайдовчига ишора қилди-да, карнайига: “Машинани йўлдан олишимиз билан йўрға солиш бошланади!” – деди, ва машина, ванғиллаб, йўлни бўшатди.

Ана бошланди чопиш! Отлар анчадан бери пойгада қатнашмаганиданми, қайсиси бошқалардан ҳайқиқиб, қайсиси тўп-тўпдан илҳомланиб, бири бировидан илгарилаб, бири асовликда аланглаб, йўлда чанг кўтариб, ёйила бошлашди. Бекешу Дапаннинг кўзи Тўпонда. Тўпонни бошқа отлар орасида кўриша олмаса-да – Уланхуда. Аниқроғи Уланхунинг қовоқсимон мўғил қалпоғида. Қирғизларнинг оқ қалпоқлари орасида у яққол ажралиб турар, унинг қизил учи оқ қалпоқлар орасида йўқолиб борар экан, Бекешу Дапан Тўпон илдамлаётганини англашарди. “Қари от пайкал бузмас”, - дейишади, ўнқир-чўнқирлар орасида оёғини қаерга қўйишини яхши билади, тўрт теварак тоғу тошни ўрганиб бўлган Тўпон. Елишда балки айғиру ғунонларга тенг кучи қолмагандир, лекин йўрғада унинг олдига тушиш қийин...

Отлар кўздан ўча бошлади, шунда Бекеш билан Дапан юзларини адирларга буришди. Хув анави томонда келинчаклари билан бойбича турибди. Ўшаларга тикилишди иккиси. Кампиру ёшларнинг ўрнида турмай, бежонглаб қолишидан, Тўпоннинг олғалаётганини пайқашди. Буюрса-да буюрмаса-да, Тўпон буларни уялтирмайди! Дапан ҳам бола эмасми, бия десанг тоққа кетадиган туридан, чидамсизликдан чоқ тушда айтадиган Манасини ҳозирнинг ўзида айтиб кетса бўладими:

*Қорабайир, қозон от,
Қалбир ўпка, жез қанот,
Қамиш қулоқ, тўқ туёқ,
Тоза тулпор андан кўп.
Қорабайир чўрсилдоқ,
Чарчамаган тўрсилдоқ,
Буғулардаги андан кўп.
Тўрқадан уртук ёптирган,
Тўққиздан тумор тақтирган,
Арғумоқдан бир қанча.
Одамлар юради дегдашиб,
Отни бугун терлатиб,
Чопқиллаган кўпчилик...*

* * *

“Одамлар, одамлар, боғда битган бодомлар, эшитмадим деманглар: Тўпон йўрғада биринчи бўлиб келди, пойгани эса қирғиз ботири эмас, тожик паҳлавони тугул, хитойнинг мўғили Уланху олиб кетди! Бўрдоқига боқилган қўй унга тегди!” У кесик кўзларидан қатор-қатор ёш оқизиб, бу кўйни ҳам от эгасига эл олдида топширмоқчи бўлди, лекин ўзи пойга уюштирувчиси-ю ҳаками бўлган Бекеш без киши эмаски, халқ олдида ўзининг нохолислигини кўрсатиб турса, йўқ, биқи-чиқи гаплардан асраниб, у юрт олдида карнайига бундай деди: “Уланху бу совринликни кейинги оломон пойгага тикмоқчи. Оломон пойгани ким ютса, бузоқ устига совлик ўшаники!”

Уланху ҳам иссиққа-ю совуққа пишиққан бетини артиб: “Дуй! Дуй!” - деб турди.

Қуёш икки тоғ орасига кўтарилган, пирпираган терак учлари ҳам тинди, энди - қишлоққа овул - арқон тортиш вақти ҳам пишди. Бекеш бир тожикча, бир қирғизчасига олиб, бунинг

эълонини ҳам қилди. Иккала тарафдан бешталаб йигит арқонни кўлга ўрамай, панжалари билан ёпишишди ва бучқокларини ерга тирашди. Ўртага чизик чизилди. “Бир-икки-уч!” – деб, тортишга бош берди Бекеш. Ана бошланди кучаниш! “Ҳик! Ҳик!” – деб, тожик йигитлар юлкиниб-юлкиниб кўяр, бунга қирғиз ёшлари: “Бир! Бир!” - деб бўлқинишарди. Кимдир тиришганидан ерга кўти билан ўтириб қолган, кимдир кунтидан олдингисига урилган, томошабинлар эса булардан ҳам ортиқроқ куюккан, кими ҳайқириб, кими чинқириб, кими ҳуштаклаб, ўз тарафини кўллаб-қувватларди. Ахир саф олдидаги бақчағай қирғиз йигитча чодир тиккани-ю букканиданми, бир букчайдики, буткул бадан-этини куч қилиб, икки-уч силкитди-да, тожик тарафидагиларни бўлиб-бўртиб, қаршисидагини чизикка ўтказиб қўйди.

Бекеш овул ютганини карнайда эълон қилди, бироқ сезгани шу бўлдики, райондан келган “бошқарма”ларнинг юзлари бужмайди, жонлари безди. Нимага деб ўйласа, ахир мана иккинчи мусобақаки, улар қарамоғидаги тожик қишлоқ каналаб-буталаниб, қўли бўш қолаётган эди-да!

Шунда Бекеш кутилмаганда, карнайда арқон тортишга хотин-қизларни чақирди. Бир зумда бир тарафдан шокилаларини тебратиб, келин-кесак, бошқа томондан дўппиларига сочларини чамбараклаган зан-занак йиғилди. Бекеш яна ўртадаги ерга чизик чизиб, энди тортишни жарлайман деса, аллақердан салла кийган Шаввол-домла пайдо бўлди-ю, Бекешнинг ёнига келиб, қулоғига: “Буниси динимизга ярашмайди, амали ножоиз!” - деди.

Бироқ бу пайт иккала томон қизлари: “Қани! Қани, бошланг!” - деб қий-чув кўтаришди. Бекеш ҳам қирғизлар айтмиш: қилар ишни қилиб қўйиб, қил ип билан бўғиб қўйиб, тортишни “ол-а!” - деб эълон қилаверди. Роса тортишди эрлари Россиядаги навжувонлар. Чорва-ю меҳнатнинг бари буларнинг

бўйни ва қўлида эмасми, ҳалқумлари ойдай ярқиллаб, билаклари очилиб, худди кумушдан буғлангандек, тоза торт-торт қилишди. Тўпос тортган қирғиз бекалари ютади деса, кетмон чопган тожик дўхтараклари қўймайди. Уларга чалғиса оломон, булари зўр келгандек. Фақат тоқатсизланган Шаввол-домла қўлини силтаганича: “Бузилган элга кучукдан мулла бўлади!” – деб, сийрак соқолини муштумига солганича, издиҳом ёриб, кўздан ғойиб бўлди.

Бу мусобақада ҳеч ким ютгани йўқ, иккала тараф ҳузурига дуранг бўлди-ю, иккала тараф қатнашчиларига “бошқарма” қирғиз қалпоқларини тарқатиб чиқди.

* * *

Кейин элданми, ясанган-тусанган хотин-халажданми қолмайлик деб, хитойлар ҳам ўзаро арқон тортишишди, бу пайтга келиб, шаҳардан келтирилган бир ўзбек ошпазининг оши ҳам пишди. Ошнинг олдидан татиб боққан Бекеш олдида Дапанни чақириб, бошқалар қурсоқ ғамида ош ебу “Кола”ми, “Фанта” ичиб туришар экан, “буғдойнинг борар ери – тегирмон, энди биз ҳам Манас айтамыз”, - деб қолди.

Булар аввалдан келишишгандек, Семетейдан Қаникей пойгасини сўзлашадиган бўлишди. Манас Хитойга “Улуғ юриш” қилиб, у ердаги жангларда яраланиб, ўз юртига қайтгач, ўлганидан кейин, ҳокимиятни қўлга олган Қўбеш-хон Манас уруғини ер юзидан йўқотишга бел боғлайди. У Манаснинг ёлғиз ўғли Семетейни ўлдирмоқчи бўлади, унга хотин бўлиб тегмаган Қаникейни гадо қилади, Манаснинг онаси - қари Чийирдини кўчага ҳайдайди. Юз хийлалар билан Қаникею Чийирди Бақай ёрдамида Семетейни сақлаб қолишади ва Қаникейнинг ота юрти Бухорога етказишади. У ерда гўдак Семетей бобоси Темирхону тоғаси Исмоил қўлида, ўз ота-онасидан беҳабар, улғая бошлайди. У ўн икки ёшга кирганда Исмоил отаси тўй қилади.

Тўйда пойга ҳам бўлиши керак, ўша пойгага ўзини эркак кийимига беркитиб, Тойтўру отида Қаникей ҳам боради. Ана шу сахнани Дапан бошлаб берди:

*Билганга Манас хоннинг оши экан,
Билмаганга Семетейнинг тўйи экан.
От чопишиб тўй қилган,
Оламнинг халқи чўзилган,
Кенг Бухорнинг жўнида,
Етти юз тутун қўлида.
Эгилиб ётган Қаникей
Келганлардан кўп уққан,
Саккизхон юрти чўгилиб,
Чопар экан деб уққан.
Бул хабарни уққанда,
Тойтўрудай тарлонни
Ирим қилиб совутган.
Гуручдан курмак ем бериб,
Кунига уни овутган...*

Дапан пойгага етиб келгач кўз қирини Бекеш той-оғасига ташлади-ю, кун тегмас ерга боқтиргандек, “энди кезак сизники” дегандек бўлди. Бекеш элу юрт олдида мухташам пойганинг сахнасини илиб олди-да, зўр завқ билан ирга киришди:

*Таги қурган бошимни
Телик қушига егизма,
Ортда қолиб Тойтору
Уибу турган Бухорга
Ай, худой, тентиган хотин дегизма!
Деб ўшантиб муни айтыб,
Олтиюз қирқ уч тулпорга*

*Омонат деб Торуни,
Кўшиб туриб қолди энди.
Бухор ичи, эҳе, чанг бўлиб,
Қимирлаган жон тўлиб.
Бухордаги Эшончол,
Олтмиш полвон ёнинда
От ҳайдаган ул бўлиб.
Ўн бошидан ўроқлаб,
Боққанларни қўроқлаб.
Полвонларни барбоқлаб,
Ботирларни дардоқлаб,
Бўкса йўл билан чанг солиб,
Чопиб чиқиб келяпти.*

Сўзлар Бекеш ичидан қайнаб чиқар, у дostonдану ўзидан-ўзи сармаст, “мана, атоқли манасчига ҳам айландим” деган учқур хаёлда тўрт атрофига қаради-ю, кўзи эл орасида негадир бориб-бориб, тол кетида писиб турган Шаввол-домлага тушди-да, Бекеш миясида бир нарса “шиқ” этгандек бўлди ва у бирданига қаерда эканлигини, нима қилаётганини унутди-қўйди. Оғзида ҳануз аллақандай сўзлар чуваланар, лекин уларнинг на маъноси, на матраси Бекешга маълум, қулоғи билан зўр бериб эшитса, негадир у “томоғи мойлининг этаги куяли” деган сўзни қайта-қайта дудуклангандек айтиб ётибди, бироқ нега айнан шу сўзларга қоқилганини на англайди, на эслайди.

Нима қияпти бу ерда ўзи? Нимага ҳамма анқайиб унга қараб қолган? Қаер ўзи бу? Кимлар булар? Мана бу ўнгида оғзини очиб, қўлини бир ўнгга, бир сўлга ташлаган бола ким? Нега унинг кўзи юмуқ?

Бирданига бу саволлар бари – битта индан чиққан етти илондек ҳар томон ўрмалаб кетди. Одатда ўй бир – бу сафар – ипдек – аниқ фикр бўлса – бири биридан - қават-қават – қай

бирини ушласа – нега улар –
ажралмасданаралашкуралашчигалбу
қадарравшанжиннибўлдимитўхтатўхтаудоурдиманасмиоткетид
анотпишқирарқўпикоғзиданкелиб.....

* * *

Бекеш бутун эл-юрт олдида шармандаю шармисор бўлганини аввалига англамади, мияси худди қускандек, ўз қусқисига ўзи кўмилиб ўтирди, боши роса қора оғриқ билан оғриди, кўзлари тинди... Бир вақт ўтиб, ҳамма ёқни олқишу қарсақ босганида, ўзига келгандек бўлди. Кўзини йириб қараса – жияни Дапан тўрт тарафга куллуқ қияпти. Нима бўлибди бу ерда? – деб у яна тушунишга тиришди. Шунда Дапан унинг ёнига келиб, бир нарсаларни пичирлай бошлади. Бу шивирлаш маъносини Бекеш тушунмаса-да, ё қудратингдан! – аллақандай очиклигу осудалик Бекеш томирларига ёйилди. Қайта қаердалигини ва бу ерда нима бўлаётганини аниқ-тиник ангаб етди. Қора тушини ўзидан қокди-ю, Дапаннинг йўриқларига кулоқ осиб, орада ҳеч нарса бўлмагандек, ўнгига қайтди.

Ўнгида эса Қаникей пойгаси Дапаннинг сўзида зўр амаллаб битган эса-да, энди чинакам амалда Чекбелнинг оломон пойгасига ҳам вақт келган эди. Бекеш ўз ўсаллигини ичига ютиб, йиртиққа ямоқ солган кампирдек, ахир эс-хушини йиғиб, ўрнидан турди, парвои фалак чакқон Дапан эса аллақачон Тўпон олдида ўралашиб юрар, бир уртуқини қайта ёпар, бир пойга олдидан от думини бошқалар каби тугар, бир ёлини қашлаб-тараб қўярди. Шу пайт “бошқарма”лар типирчилаб қолишди. Нима эмиш, нақд пойтахтдан телевизорчилар камералари билан келаётган эмиш, Чекбелга яқинлашиб қолишибди, шунинг учун

киприк қокмай уларни кутиш буюрилди. “Улуғ бошингни кичиртмасдан, элни алахситиб тур!” - деди ҳижолатомуз Бекешга меҳмонларни йўлда қаршилашга отланган бош “бошқарма”.

Ахир усти очиқ джипсимон машинада тўрт киши-қора келиб қолди. Олачопон хўжа борки, оқ саллалик мулла бор деганларидек, “бошқарма” ҳам булар ёнида ҳозир бўлди-ю, улар билан бир оз отамлашганидан сўнг Бекешга: “Бошлайвер!” - деган буйруқни туширди.

Бу сафар Чекбел қизишдими, йўрға солишдагидан кўра кўпроқ чавандоз отларини ўйнатиб турарди, булар орасида беш чоғ қиз-қирқин ҳам бор эди. Бекешнинг айтишдаги анави ҳодисадан кейин машқи паст эса-да, “бисмилло” дея у ўзини зўрлаб, эринмасдан пойга қоидаларини қайтарди. Бу сафар қайрилиш нуқтаси икки ярим чақирим эмас, беш чақиримда эди. Бунисини ҳам уқтирди у. “Отинг елиб бораётиб, йўрғалаб кетса, айб эмас”, - деб, йўлнинг ўнқир-чўнқирлигини-ю, бу билан биргаликда ўзининг ҳолатини ҳам бир нав оқлаб олди.

У қоидаларни жарлар экан, кўзи беихтиёр Дапандану Тўпондан узилмасди. Тўпон кўкламда эркакликка кирган буғрадек қирчиқларди, Дапан уни зўрға жиловлаб турарди. “Табиий куч мана шундай бўлади...” – деб алланечук ўкинчда ўйлади ўзича Бекеш. Бироқ, кўзғалган гап ҳам тугади, бу ёғига киши-мишию от-йилқини ортиқча кўзитмасдан пойгага солиш дами келди. Бекеш ичида: “Худойим буюрса!” - деди-да, пойгага ҳисоб очди: “Бир-икки-уч!”

“Уч!” – деганида, отлар чинакамига учишди. Чолу чувоқ, кампир-кесақ, ёшларнинг бари пойга завқида чув солишди. От минмаган мишиқи кир-қўқ эса кулоқ тешган хуштак чалди. Тортинчоқ хитой элати ҳам ўзининг кесма тилида чуғур-чуғур кўтарди.

Бағир оғриси - киндик тўлғайди эмасми, Бекешнинг фикри-

хаёли Дапанда эди. Оту отлиқ тўполонида эгарда қаттиқмикан?! Бошқаларнинг отга урган қамчиси бетини қонатмадимикан?! Тўпон ақлли от, чалинмайди, чуқурга қоқилмайди, Дапан ўзини асраса бўлгани! Боя йўрға солинганда, икки адирга қараган эди, ана бойбича-ю келинлар, ўзлари от бўлиб, оёқлари билан ер ўйиб туришибди. Бойбича-ю Байсал-ота Дапаннинг кипригига кир юққизмай, бу болани тоза боқишган, улар учун ўзга киши оти терчилу, бошқа киши кийими кирчил бўлиши мумкиндир, лекин Дапанга жон-жаҳди билан куйикишади.

Ана, бир-бирини итариб-туртиб, от бошқа отни кўкси билан қўйиб кетгандек, чапак чалишяпти. Демакки, чанг-тўзон орасидаги Дапан Тўпон устида илдамламоқда, олғаламоқда! Дапан ҳам кипригидан тортса, йиқилгудек бола эмас, Байсал-отанинг уруғи. “Худойимга солдим сени!” - деб ўйлади-ю Бекеш, кўққисдан неча кундан бери ухламай, мижжаси қотганини туйди. Устига устак бояда миясида ғужғонлаган қурту улардан ўсиб миясини босган қора капалакдек оғриқ ҳали ҳам икки чаккасини тешиб ётарди. Саросима-ю тўполон орасида у издиҳомни қиймалаб чеккароққа ўтди-да, ўтирғич-пўтирғич кидирмай, бир парча майса устига юмалади-қўйди.

Чарчоқдану бояги шармисорлик юкидан кўзи бир оз илинибдими, бир пайт устига келган “бошқарма”: “Тур, ана биринчи отлар кўринди, кинога оламиз”, - деб қолди. Бекеш “бошқарма”нинг сўзида бир оз қилтинги борлигини туйиб, сапчиб ўрнидан турди, у жунбушга келган оломонни ёриб, ўз жойига – пойганинг боши-ю сўнгини англлатган йўл бошидаги чизикқа чиқиб борди.

Қараса, олисда чиндан ҳам биринчи отларнинг қораси кўринган, аллақандай аён унга бу отлар орасида пишқирган Тўпон ҳам борлигини айтди. Бироқ булардан олдин - иссиқ кулга сув сепсанг бурқсиганидек - тоғ йўли чангини тўзитиб, киночиларнинг машинаси келарди. “Ана, пойгангни бутун

мамлакатга кўрсатишади!” - деб керилди “бошкарма”. Бекеш кўзини бу машинадану унинг кетидан элас-элас кўринган отлардан узмас, машина кўтарган тўзондан отлар бир пайдо бўлиб, бир йўқолар, бундан Бекешнинг кўнглида алланечук хавотир уйғонар, уйкусираган кўзларини ишқалар экан, бу хавотирнинг нимаданлигини тушунишга уринарди-ю, тагига етмасди. Чанг кетидан Дапанни кўролмаганиданми? Ё машинанинг пойга ўнгида имиллаганиданми? “Қуённи ҳам етти йилда бир ер ютади эмасми, ким кўйибди йўлга бу машинани, чеккаданми, адирданми туриб олишса бўлмасмиди?!”

Икки тўзон Бекешу издиҳом томон яқинлашиб келар эди: машина кўтарган чангу, отлар тўзитган қуюн. Булар яқинлашгани сайин орқадаги тўфон олдидаги тўзонни ютмоқчи бўлгандек, қора қаддини кўтарарди.

Машина типирчилай бошлади. Йўк, йўлнинг ўнгалак-дўнгалагидан эмас, ҳаттоки осмонга кўтарилган чангу чунгдан эмас, балки орқадаги отларнинг тўхтовсиз қисиму босими остида ўзини йўлдан қайси томонга олишини билмас эди. Бир томони - адир ёнбағри, иккинчи тарафи – ер чўкиндиси. Олдинга қочишга эса машинанинг кучи қолмади чамаси, бир жойда йўл сал-пал яйдоқлашиб-япалоқлашганида, машина кескин чапга бурди, лекин унга етиб, энди чапдан ўтаман деган отлар гумбирлаб машинага урилишди-ю, ҳамма ёқни дод-вой босди.

“Дапан!” - деб югурди жон ҳолатда ўша яйдоқ томон Бекеш.

“Дапан!” - деб дод солди у, ва додининг садоси тоғу адирлардан қайтди.

* * *

Йўк, Дапан ўлгани йўк. Зукко Тўпон бошқа отлардек ўзини чапга урмай, сўнгги дамгача кўзини машинадану бошқа отлардан узмасдан, йўл устида қолди ва саросима қий-чувда адир ёнбағрида тўхтади... Лекин бир эмас, тўртта чавандоз отдан

йиқилиб, нима бўлгани номаълум, бир от эса тил тортмай ўлгани аниқ эди. Ҳамма фалокат томон югурди. Биринчи навбатда отдан йиқилиб, ерда думалаб ётган чавандозларга ташланишди. Дапан тириклигини кўрган Бекеш у томон эмас, ерда ётганлар томон ошиқди. У ерда ҳам дод-вой кўтарилди, бундан иш ёмонлигини туйди Бекеш.

У ҳали фалокат жойига етмаган ҳам эдики, отда ўтирганлардан бири усти очик касофат машинада биқиниб-пусган тўртта киночи устига ёпирилиб, уларни бош-кўз демай, қамчиси билан савалаб кетганини кўрди. Унга бошқа отлиқлар қўшилди, ур-тўполон бошланиб кетди. Машинадаги киночилардан бири камераси билан бошини тўсиб, ерга сакраганича қочган эди, икки отлиқ устига от солиб, ўзини-ю камерасини туёқлар остида мажақлаб ташлашди.

Овози борича бақирди Бекеш: “Тўхта!” - деди, лекин ҳозир карнайда бақирсанг ҳам оломонни тўхтатиб бўлармиди. Кимдир додлаб, кўлига жонсиз боласини олган, кимдир ерда типирчилаб ётган йилқи ҳаром ўлмасин дея, эл олдида бисмил қилиб, бу жонзотни бўғозлаган, кимдир келгинди-ю кириндилардан ўчини олиб, эту бетини моматалоқ қилган, кимдир ёрдам чақирган...

Бир зумда байрам қароқчи, ўғри, касофатлар макон қилган қиёматга айланди-қолди. Халқнинг ҳам ҳукумат вакиллариға нафрати-ю қасди ортиғи билан йиғилиб қолган эканми, қон бўлган киночилару жабрланганлар қолиб, отлилар “бошқарма” ва ҳакамлар кетидан тушишди. Бу пайт Бекеш, хўбки, ерда ётган чавандозу киночиларни бақириб-чақириб, усти очик машинаға юклатиш билан овора, йўкса, уни ҳам қора тупроқ билан бир қилишармиди, ўзи машина рулиға ўтириб, сигналини ўчирмай босганича, ўлгану жароҳатланганларни қишлоқ медпунктиға ҳайдади.

Пастда эса энди тўхтатиб бўлмас ғалаён кўтарилган. Ўлган қирғиз бола-ю тожик отнинг хабари оилалариға етган, “қасални

яширсанг ўлим ошкорлайди”, деганидек, қахру ғазаб Чекбел кўчаларига сочилди. Етган кесак билан, етмаган тезак билан қуролланди. Анави киночиларнинг ҳайдовчиси ўрис экан. Жигаримни сен ўлдирдинг, мана итлигинг учун, дея чалажон қилишди. Уни ҳимоя қиламан деган қирғиз вакилни ҳам тошбўронга олишганида, кимдир уруғини қизганиб, қирғизни тожикка қайради. Тожиклар қирғиз вакилини “бизнинг ҳукумат” деб қаноти остига олгани яна қизганчни қурчитди. Энди қишлоқ билан овул орасида қирпичоқ бошланди. Уйларга ўт қўйилди, ўртада нима қиларини билмай, вагончикларига қамалган хитойларнинг ўрдасига ҳам ўт тушди.

Тун қандай яшалди, Худо билади-ю, ўзининг зилдек оғир ўйлари остида мижджа қоқмай бедор қолиб кетган Бекеш; сахарга эса томоғида қийқириғу кўзида ёши қотган ёшу қари ҳукумат кучларини зориқиб кутганида, тоғдан ўт очибу такбирлар айтиб кетмонсоқол исломчилар Чекбелга тушиб келишди.

* * *

Улар билан ким келди – байрамдан олдин йўқолган Адолат, уларни ким такбирлар билан кутиб олди – байрамни лаънатлаган Шаввол-домла... Душманнинг кўнгли кир бўлади деб, улар биринчи навбатда хитойларни қуршаб, бир гуруҳ қуроллилари тоққа олиб чиқиб кетишди. Кейин уйма-уй юриб, Адолату Мулла Шаввол қора рўйхатлаганларни дўппослаб-териб, қишлоқдаги мактабга қамашди. Бекешни ҳам, бойбичанинг қарғишлари-ю келинчакларнинг вой-додига қарамасдан, милтиқлари кўндоқлари билан уриб-туртиб, олдиларига солиб кетишди.

Қамоқда аксари – Байсал-ота билан овлашганлару, Саттор-тожик ҳамда Саттор-тожикнинг ҳалқадошлари йиғилган экан. “Бу кесаклар кенг-мўл тушум йиғишибди”, - деб, синган тишини ғичирлата, пичинг қилди ичида Бекеш. Уни, ичкаридан

кучоғини очиб, Саттор-тоғаси қаршилади. “Ишонган хўжамиз сувга окди, олди-олдингдан толга ёпиш”, - деди у, ва оғир кулиб кўйди. “Кул кумуш топса, кўярга ер топмайди”, - деб жавобланди Бекеш. Саттор-тожик яна захарханда кулиб кўйди.

“Бир куни, – деди у. – Хорун-ар-Рашид бир дарвешни учратиб қолибди. “Қаердан келяпсан, эй қаландар?” - деб сўраса, дарвеш: “Дўзахдан”, - деб жавоб берибди. “У ерда нима қилдинг?” - деса, дарвеш: “Чилимимни чекмоқчи эдим, тутатишга ўт тополмаган эдим”, - дебди. “Хўш, топдингми ўтни?” - деб саволида давом этибди Хорун-ар-Рашид. “Йўқ, – дебди дарвеш. – У ернинг хўжайини “Бизда олов йўқ!” - деб айтди. “Қанақасига, дўзах бўлади-ю, ўт йўқми?” - десам, у: “Бизга ҳар ким ўз ўтини кўтариб келади”, - деб жавоб берди”, - деган экан дарвеш. Мана бу жинқарчаларинг ҳам ўз ўтларини ўзлари билан кўтариб келишибди...”

* * *

Бирор соатда буларга яна беш-олтита маҳбус кўшилгач, биринчи бўлиб Бекешни чақиришди, ва мактаб директори хонасига бошлашди. Бу мактабдаги болалиги-ю, директор хонаси олдидаги ҳадиғи Бекешнинг кўзи олдига келиб кетди. Директор хонасида курсига тарвақайлаб, юзи бир парча-ю қолгани қора соқол, гарданига автомат такқан бир нусха, унинг ёнида эса кўзларини қоғозга олиб қочиб, мулла Шаввол ўтиришарди.

Бекеш кириши билан кўмондон: “Мусулмонларни йўлдан бузган кофир шуми?” - деб саволини ўртага – Шавволга-ю Бекешга, ва Бекешнинг кетидаги қоровул аскарга ташлади. Бекешнинг номуси кўзиб кетди. У ҳам умрида буларга ўхшаб кигиз китоб эмас, минглаб китобларни ўқиган, у ҳам Байсал-отасининг бойбичасининг тарбиясини кўрган, у ҳам ҳаётда талай сувларни кечган, кимлигини яхши билади,

мусулмонлигидан огоҳ, қандай қилиб илги эндигина соқол кўрган бу тиррақи тирранча уни кофирга чиқариб қўяди. Шуларнинг барини оғзи-ю юрагига тиюв бермай айтмоқчи бўлди-да, негадир кечаги кўнгилсиз воқеасини эслаб, ай, қўй-чи, деди ўзига ўзи.

Бироқ анави янги ҳокимми, янги сикким жазавага кириб борар, ва кўрсаткич бармоғини ҳавога ниқтаб: “Муслималарни йўлдан оздирган шу муртадми?” - деб мулла Шавволга қаради. У ҳам тайёр қўрага кириб бораётган серкадек, бош-соқолини силкитиб қўйди. “Демак, хотинлардан қалпиб ол, қиз болалардан қимтиб ол, келинлардан юлиб ол”, - экан-да, шундайми?” - деб ўшқирди кўмондон, соқолига туфукларини сачратиб. Бекеш бирданига бу ғоратгор йигитчани таг-томири билан кўргандек бўлди. “Ҳа, ғаминг шу экан-да, тилингдан илиндингу, хумпар!” - деди у ичида. “Эл оралаб юрганда салласи бўлса хўжа дейди экан-да...” - “Сендан сўраяпман!” - деб, дағдағасини тўхтатмай, сўроқлашда давом этди кетмонсоқол. Бекеш эса қўй оғзидан чўп олмаган ёввош овозда: “Мусулмончиликда ўзидан каттани сенсираш йўқ эди, шекилли?” - деб шама гап қилди.

Кўмондон қўлга тушган куёндай ҳурпайди, ўйланди, нима дейишини билмай дудукланди, кейин тудоқиб: “Сендақаларни отиш керак!” - деб чинқирди. “Эллик дарра!” - деб буюрди у қоровулга.

* * *

Бекешни кўчага олиб чиқиб, у-бу эл кўзи олдида ўлардек таёқлашди, кейин чалажон ҳолатда мактаб камокҳонасига ташлашди. Лекин ҳар бир дарра баданига сингганида Бекеш оғриқ эмас, аллақандай қаноат ҳосил қилгандек эди: санаки, ҳар бир дарра унинг ичидаги ёлғон Бекешни саваб, ҳайдаб чиқараётгандек эди. Сўнаётган онги билан англаган сўнги

хаёли – моматалок бўлган жисмининг эндиликда ўз-ўзига чоғлиги эди.

Саттор-тоғаси Бекеш елкаси-ю гарданидан сизган қонни артаман деган пайти унинг ўзини сўроққа ёқалаб кетишди ва Бекеш Чўқмўр овчининг қўлида қолди. Шу пайт мактаб ҳовлисига Бекешнинг калтакланганини эшитган Робиға-бойбичаси: “Ўғлимни қайтариб берасан!” - деган шовқин билан кириб келди. Унга қарши қоровуллар турди, хавога ўқлар отилди, лекин кампирни ҳеч нарса тўхтата олмасди. “Орангда киши-қора кўринмайди, ўзингни одам деб юрибсанми?” - деб дунёни бошига кўтарди бойбича. Унинг аччиғи кипригига туша чиққан: “Кучинг қари кампирга етдими?!” - деб бутун Чекбелга дод-вой кўтарди.

Ана, қишлоғу овулдан хотин-халаж, қизу духтар йиғила бошлади. Ҳушидан кетаёзган Бекеш аллақерда аёл қичқириқларини эласдан туяр, лекин бу чуввос нима ҳақда эканини англашга куч-қуввати етмасди. Киприги тик хотин зоти Робиға-бойбичага қўшилиб, мактабни ола-гастон қила бошлади. Шунда бу муттаҳамлар ўт очишди. Мактабда тўс-тўполон бошланди. Бойбичанинг: “От мени! От мени!” - деган ўқириши, отилган ўқ қасир-қусурини ёрар, ўқ еганданми, бости-бостиданми, кимдир йиқилди, кимдир қон тўқди, камоқдагилар жўшди, деразалару ромларни уриб-синдириб, кими қочди, кими хотинлар химоясига ташланиб, ўтга тутилди. Хуллас, қирғин-барот бўлди мактаб ҳовлиси.

Чўқмўр-овчи ҳам қанча ғазабга тўлмасин, бошқалар қатори кетгани йўқ, Бекешни қўлида ушлаганича, хонада қолди. Шу пайт икки қуролли хонага Саттор-тожикни-ю юзлари тимдаланиб қонаган Робиға-бойбичани итариб-туртиб киритди ва кетидан эшикларни шарақлатиб ёпди. Хонанинг деразалари ланг очик эса-да, буларнинг биронтаси ташқари томон ташлангани йўқ. Ҳовлидаги авжга чиққан отишмадан

хайиқибми, ё Бекешнинг ночор ҳолини кўрганиданми, бари Бекеш атрофида тўпланишди.

* * *

Отишма давом этар экан, Робиға-бойбича рўмолининг учини сўлаклаб, Бекеш куракларидаги қонни артиб чиқди, кейин рўмол парчасини тишига олиб қийди-да, эркақлар ёрдамида яраларни курак-кўкс қилиб боғлади. Бекеш инграб-синграб кўяр, оғриқдан унинг узун, бузоқ киприқларига ёш сизиб чиқарди. Булар устида отишма битганини ҳам туюшмабди. Деразанинг ромларини ташқаридан тарақлатиб, анави соқоллилар ёпишганида, ўзларига келишди. Кампир ўтирган еридан уларга қарата: “Бош кесмак бор, тил кесмак йўқ! Танимайсанми сенлар мени?!” - деб ҳайқирган эди, улар кўндалангига икки тахтани деразага деворни тешган қарич-қарич миҳлар билан қоқиб ташлашди.

Кейин шовқин аста тинди. Булар ҳам индамай, Бекеш атрофида унинг инграб-синграб қўйишини пойлаб ўтиришарди. Бирор соат ўтди, буларни на сўқиб, на қидириб, кўп кишининг бириям келмади. Шунда Бекеш қиринқи кўзларини очди. Устида ўтирганларни, айниқса бойбичасини кўриб, майингина жилмайиб қўйди. Бойбича бундан қайта жонланди: “Қурсоқ очганда кўз киртаяди!” - деб ўрнидан турди-да, эшикка бориб, ташқаридан қулфланган бу эшикни тақиллата бошлади: “Ай, номусулмон, киминг бор?!” - деб бақирди.

Ҳеч кимса жавоб бергани йўқ. У яна тақиллатди. Жавоб бўлгани йўқ. “Хуфтонга таҳорат олишгани сойга тушиб кетишгандир”, - деб кулиб қўйди Саттор-тоға. Кейин кўзини очган Бекешга қарата: “Муноқиб ул-Орифин” деган китобда айтилишича, Мавлоно Румийни ҳам шуларга ўхшаган чаласаводлар диндан чиқиб кетишда айблашар экан. Ўйин-кулги қиласан, халқни рақсга ундайсан, ғазал айтасан деб. Мавлоно буларга ҳеч қандай жавоб бермасмиш. Шунда Ҳазратнинг

шогирдлари ундан сўрашибди: “Нега бу жоҳилларни ўрнига қўйиб қўймайсиз?” - деб. Мавлоно уларга жавоб берган эканлар: “Жўжани кузда санаганларидек, бизнинг уларнинг ажру насибаси охиратда берилади. Вақт ўтсин, кимдан нима қолар экан. Ҳамма арслон борлигини-ю шақол борлигини билади. Ҳозирги кунда талайгина шақоллар ўзларини арслон деб юришибди. Бироқ вақт оқими уларга бўйсунмайди. Сизлар эртагу ривоятларга қулоқ соларкансизлар: “Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонларда бир арслон ўтган экан” - деганларини кўп эшитгансизлар. Лекин биронтангиз: “Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонларда бир шақол яшаган экан” деганини эшитганмисиз?”

Бекеш бунга аста жилмайиб қўйди...

* * *

Яна бир соат ўтди. Ташқарига қоронғи туша бошлаганини тахта қоқилган деразалардан билса бўларди. Бу кез Чўқмўр-овчи эшик олдига бориб: “Киминг бор?!” - деб бақирди. Яна жавоб бўлгани йўқ. Қайтага дераза тарафдан кимнингдир инграган аёл овози эшитилди. Шунда Чўқмўр-овчи дераза ёнига бориб, елкаси билан тахтага урди. Тахта ғичирлади-ю, силжимади. Унга Саттор-тожик қўшилди. Биргалашиб тахтанинг икки чеккасига елка сола бошладилар. Ҳар уришда тахталар ғичир-ғичир билан очилиб борарди. Ниҳоят қарши-терши қоқилган иккита йўғон тахта шарақлаб ерга қулади. Қоровуллардан асар бўлгани йўқ.

Чўқмўр овчи эмасми, бошини ташқари чиқармасдан, дераза ёнида асраниб, мактаб ҳовлисига кўз ташлади. Ҳеч нарса кўрмади чоғи, бошини деразага суқди. Кейин хонадагиларга қараб: “Қуённинг териси бир кунгина чорикка чидапти”, - деди. “Йўқми, ер ютгурлар?” - деб сўради Робиға-бойбича. “Йўқ! – деди Чўқмўр. – Мактаб дарвозаси ланг очиқ.” У деразадан

ховлига сакраб тушди-да: “Вой, энангни!” - деб юборди. Саттор-тожик ҳам бошини деразага суккан эди, узокрокда бир эмас, бир нечта аёл тўшлари юмалаб ётганини кўрди. Булар иккиси бойбича-ю Бекешни хонада қолдириб, ётиб қолган хотинлар томон ташланишди. Баъзилари тирик, ё оёғидан отилган, ё қоқилиб, бошини ёриб олган, ғинғишиб-ўнталиб ётишарди, бошқа иккитаси эса совуб бўлган, бирининг кўзини Чўқмур, иккинчисининг кўзини эса Саттор-тожик ёпиб қўйди.

“Мен отми, арава келтирай, – деди Чўқмур. – Сен буларнинг барига қараб тур!” Жангариларнинг хотин-халажга бас келолмай қочгани тайин эди. Лекин оту араваларни ҳам шипириб кетишган бўлмаса, деб ўйлади ўзича Саттор-тожик. Булардан ҳар қандай пасткашлик кутса бўлади.

Саттор-тожик аввалига авайлаб, икки ўлик аёлни мактаб айвонига кўтариб элтди. Рўмолларидан тасма йиртиб, жағларини боғлаб қўйди, устларида тиловат қилди-ю, тириклар томон шошилди. Бирма-бир, қаеринг яраланди деб сўради, боши ёрилганнинг бошини боғлади, оёғи синганини аста бошқа ёнига ётқизди. Бу пайт, Бекешни хонада қолдириб, деразадан бойбича ҳам тушиб келди. Кенг-кесири кийимлари михларга илинганми, икки-уч жойидан йиртилиб-сўкилибди, бироқ у кийим-пийимига қарамай, уй-бўйлаб, унга мададу таянч бўлиб келган таниш-билишлари ёрдамига шошилди. Саттор-эркакни Бекешга қарагани юбориб, ўзи яраларини очди, тозалади, қаттиқ қилиб боғлади, кўкарган ерларига лой босди, қоқилган дугонасига: “Сендан бир болалик иш кетибди, югурганингда кўзингга қарасанг бўлмасмиди?!” - деб ҳазиллашди, хуллас, барини эс-хушига келтирди.

Бу пайт аллақаердан эшак аравада мактаб ховлисига Дапан кириб келди. “Сени Чўқмўр юбордимми?” - деб койиди уни бувиси. “Айтмабмидим сенга, овхонадан бурнингни чиқарма деб!” - “Йўқ, – деди Дапан. – Ўзим келдим.”

* * *

Дапан устига кўп ўтмай отига арава боғлаган Чўкмўр ҳам жиянлари билан кириб келди. Дапан Бекеш билан бойбича-ю тирик аёлларни олиб, медпунктга борадиган бўлди. Чўкмўр эса иккита мурдани юклаб, Саттор-тожик билан бир қирғиз овул, бир тожик қишлоққа йўл олди. “Булар отига бир қора турпок кестирдим, келинлар!” - деди у Бекешларга. Шу пайт бойбича Дапанни тўхтатди-да, аравасидан тушиб, Чўкмўр томон юрди. “Мен буларникига бормасам бўлмайди, – деди ва йиғисини бошлади. “Ўйласак-да қанчалик, аниқ бўлди кетиминг...”

Дапанлар бойбичасини азадорларга топшириб, ўзлари медпунктга йўл олишди. Чекбел кўчаларини оғирин аравада кечиб боришар экан, кечаги қирпичоқ изларини эзилган юрагу намланган кўзлари билан кўриб ўтишарди. Ана, чала куйган уй, ана тош билан синдирилган дераза, ерда аёл шиппаги, деворда қон излари... Худди кеча куйруқ еган қўйли хотинлар бир эврилиб таёқ еган эрсиз хотинларга айланишгандек эди... Сочма ўқ изларини кўрган Бекеш Чекбелнинг ўз ичидан чиққан қирғин-баротдан кейин ҳам анави жангарилар ўлмаганларни ўлдириб кетишганига кўзи етди. “Қора қўй сўйиб гўрига, кўмишни кўрдинг тўрига” бўлибди-да. Гўёки Манасдаги сахналар тирилиб, ўликлар дунёсини Чекбелга келтиришгандек эди.

Бу қайғули ўйларда улар медпунктга етишди. Шукрки, адир тепароғида жойлашган бу ерга на маҳаллийларнинг, на келгиндиларнинг ўлатли мавжлари етмаган экан, ичкаридан булар қаршисига Байсал-отанинг овчи шериги Жаниш-дўхтир чиқиб келди. У мана иккинчи кунки ёруғ эртадан қора кечга довур мижжа қоқмаган, яраланганларни бирма-бир ичкарига – кечаги киночилару қатлиомда жароҳатланган Чекбел одами ёнига жойлаштира бошлади. “Бизники - “қўзғалмай ётиб ўлгунча, қўзғалиб ётиб ўл!” - деб у ишига киришди. Бирма-бир

тоғорача тутиб, киру кўқиларини ювди, яраларга, кийқиртириб, йод босди, боғлади.

Бекешни кўрар экан: “Сен ҳам, иним “ёлғончи бўлиб юргунча, ёлғиз юриб кун кечай”, - депсан-да. Кеча мана буларингни (у киночиларга ишора қилди) олиб келганинга отдек соғлом эдинг, энди нима бўлди сенга?” - деб куракларини спирт билан артди. Бекешга бу сўзлар негадир кесаткидек тегиб кетди. Ундай деса, бир жойда териси зарбалардан титилиб, бир бўлаги дўхтирнинг докасига ёпишиб қолган экан, дўхтир уни тортган эди, Бекеш ўзидан-ўзи эла эркисиз чинқириб юборди. “Бўлди, бўлди!” - деб тинчлантирди уни Жаниш-дўхтир. Сўнгра: “Кенгашиб кесган қўл оғримайди”, - деди ва Бекешга маслаҳат солди: “Бир парча этинг осилиб қолибди, йирингласа бутун баданингни захарлайди, кесмалаб ташламасак бўлмайди”, - деди. Бекеш рози бўлди. Дўхтир ялтироқ темир шокосасидан наштарини олди-да, Бекешнинг гарданидаги тирик этни кесди. Бекешнинг эси-хуши оғриққа айланиб, у лабларини тишлаганича ингради. “Кечдим бойнинг қизидан!” - деб Жаниш-дўхтир ишини битирди-да, ярага гуппиллатиб, йод шимган пахтани босди. Бекеш ўзидан кетаёзди. Кейин лўқ-лўқ этган оғриқ уни қайта хушига қайтарди. Дўхтир дока-дока қилиб, уни боғлаб ташлади. “Урушда отам қандай чидаган экан?” - деб ўйлади шу он Бекеш, ва унинг кўзларидан ёш сирқираб кетди...

Лекин бадан оғриғида ҳам каромат бор – ҳеч қурса кўнглинг лўқ-лўқ оғриганини сезмайсан киши...

* * *

Бадани боғланган Бекешни Жаниш-дўхтир кўшни хонага олиб ўтса, у ерда бошқалар билан қатор бўлиб, ерга тўшалган наматлар устида Лин-Жу билан Уланху ҳам ётишибди. Бекеш дўхтирга қарата: “Ҳаводан булут кўзғашган, у дунёлик дўстлашган мана бу икки ботир қандай қилиб сизга асир тушиб

қолишибди?!” Дўхтир эса: “Ўйинни қўйиб, чинимни айтай”, - деди-да, булар халқ орасида қолиб кетмаган эканми, иккиси ҳам тасир-тусурда калтак еб, бирини қирғизлар, бошқасини тожиклар оломондану жангарилардан беркитиб, бугун эртарок олиб келиб ташлашибди.

Буларнинг бари кўкқисдан эмаслигини тушунди чоғи Бекеш, тоза қувонди. “Энди иккинги меникида қоласизлар, уйда бир эмас, учта милтиқ бор, керак бўлса ўзимизни ҳимоя қиламиз”, - деди у ўрисчада Лин-Жуга. Лин-Жу бу сўзларни Уланхуга чевирган эди, милтиқ номини эшитган Уланхунинг кўзлари ёниб кетди. Нима қилса ҳам Чингизхон авлодидан эмасми!

Гапдан гап чиқиб, Уланху Лин-Жу орқали сўраб қолди: “Сен кеча бир нарсаларни берилиб айтдинг, нима тўғрисида эди у?” – Бекешнинг кўнгли бирданига бузилиб кетди. Худди буларнинг бари унга кечаги шармандагарчилигини эсга солишмоқчидек эди. “Бола ҳам айтди-ку”, - деб қўшиб қўйди Уланху. “Манасни айтасанми? – деб сўради иштиёқсизроқ Бекеш. - У бизнинг қахрамонимиз, бизнинг Чингизхонимиз! Ана ўшани дoston қилиб айтаемиз...” Лин-Жу бу сўзларни хитойчага ўгириб берган эди, Уланху алланечук чўчишда кўлини оғзига босди-да, Лин-Жу воситасида Бекешдан: “Дoston жанг-жадаллар ҳақидами?” - деб сўради. Бекеш бошини ирғаши биланоқ, Уланху кўзларини ҳадикда чақчайтириб, иккинчи кўлини ҳам оғзига босди. “Ҳеч айтишинг керак эмас эди, уруш шундан кўтарилди”, - деди у, ва Бекешнинг ўсал ғудурлашини тингламасдан, Лин-Жуга: “Биз Чингизхон урушларини ҳеч қачон эсламаймиз. Уни билган одамлар сир тутишади, оми халққа айтишмайди”, - деб тўхтовсиз бижирлай бошлади.

Бекеш, тайинки, Чингизхоннинг сирли умр баёни ҳақида ўқиган, шунинг учун Уланхуни сокинлантирмоқчими, ўзини оқламоқчими бўлиб, оғир кўнгил билан: “Биламан, биламан, – деди. – Бизда ҳам Манасни ҳар ким айтавермайди, манасчи

бўлишинг учун сенга аён келиши керак” – кўшди у аллақандай тахир ўкинч билан. “Қандай аён?” - деб қизикди энди Лин-Жу ҳам. Бекеш манасчиларга ғойибдан келган тушлар ҳақида гапирди. “Сенга ҳам келганми?” - деб ярасига туз сепгандек бўлди хитойларнинг иккиси. “Ҳа, бир нав”, - деди бўшангрок оҳангда Бекеш, лекин негадир у кечаги чатокдан кейин *анави* тушини айтгиси келмади ва гапни бошқа мавзуга буришга уринди.

“Дарвоқе, мен кеча уруш тўғрисида эмас, пойга тўғрисида айтаётган эдим”, - деб оқлансингандек бўлди у. “Ёш бола-чи?” - деб сўради Уланху. “Дапанми? У ҳам пойга ҳақида айтди...” Уланху бошини чайқади: “Бизда ёш болага бундай оғир нарсаларни зинҳор ўргатишмайди, сўзлар юки бола жонини босиб қолиши мумкин”... Лин-Жу Уланху айтган сўзларини ўзининг чала-ёрти ўрисчасида тўғри айтими-йўқми, лекин бу гаплардан Бекеш чинакам хавотирга тушди...

Ичида кечадан бери тўпланиб, жавоб топа олмаётган оғриғию, гумонлари ва шубҳалари у кутмаган кечиримсиз хулоса топаётгандек эди...

* * *

Шу пайт той-оғасидан хабар олгани Дапаннинг ўзи кириб келди. Бекеш оғриқларини енгиб, жиянини бағрига олди. “Мана бу **ҳақиқий** бўз-йигит манасчи!” - деди юрагидан юкини олиб у Уланхуга. Уланху хануз ўз қутқусини йўқ этолмай, бир тур карахт эди. Дапан той-оғасига Чекбел кўча-кўйида кўрган-билганларини узиб-узиб гапира бошлади. “Отамми! – деб бошлади у ичидагилари тошиб кетганидан. – Чекбелимиз таги эла ҳеч қачон бундай бўлмаган. Эти пичоқ билан кесилиб, бирчиллаб қолди.” Аввалига Бекеш бола ҳикоясини ўзи эшитиб ўтирди, кейин негадир ўнғайсизлик туйдими, ё бошқа тилакдами, икки хитойга ҳам ўгира бошлади. “Кирди-чикди

ёшлик қилиб юрсак, бундай кўргулик бор экан.” Дапан худди катта одамлардек гапирар, ва Бекеш илк бор унинг овози ҳам дўриллаб қолганига эътибор берди. Бундан бир ой аввал, мол киндиги қотиб, кўклам тугаётганида, ҳали ҳам сайроқ овоз бола эди, деб эслади Бекеш, ё бир кечада улғайибдимми у?

Дапан кеча пойгада машинага урилиб ўлган ўртоғи Жипарбек-овчининг ўғли Жаппар тўғрисида кўзёшини беркитмай гапирар кетди. “Ажал бой одамдек бўлар экан. Айтишади-ку: бой сўйишга кўзи топмай, йўқсилнинг ёлғиз кўзисини сўрабди, деб.” Жаппар Жипарбекнинг ёлғизгина тек ўғли эди. На хотини қолган, на туғони. Унинг ўлигини олиб келишганида, Жипарбекнинг ҳовлисида тўртта тожик мардикор ишлаб турган экан. Жипарнинг ўғлини олиб келганлар эса, “Болангни тожик ўлдирди, милтиғингни олиб ўчга чиқ!” - дейишармиш. Жипарбек-овчи уларни дарвоза тагидан ваъдалар билан қўйиб юборибди-ю, ўзи ўғлини кўмишдан ҳам бурун тожик мардикорларини ўрага яширибди. Кейин ўғлини мозорга кўмиб келаётса, бир хитой урилиб, кўчада ётганмиш. Уни ҳам аравасига юклаб, устига ёпиндик ташлабди-ю, уйига олиб кетибди...

Бекеш бу сўзларни ҳам шерикларига эвирса, Лин-Жу хўнг-хўнг йиғлаб ўтирибди. “Нима бўлди?” - деб сўраса, “Бу мен эдим”, - дейди.

Шу ерда Дапан бирданига хикоясини қофияга солиб, манаслаб кетди...

*Қора душман, қутсиз ёв
Тепамиздан босганда,
Кўчада бит-чит қилиб,
Баримизни сочганда,
Хўрликни қўйдек солганда,
Мол билан бошқа эга қилмай*

Ўлимнинг тақир талаб олганда,
Қўл билан оёқ бойланиб,
Хўрлик кўриб, ҳайдалиб,
Хафаланиб, қайгуриб,
Ўз тугонидан айрилиб,
Белгиласак қоронғу тун
Менда-да борми бундай кун?!

* * *

Дапаннинг Манас айтаётганини эшитиб, кўшни хоналардан яралари боғланган қирғизу тожик чиқиб келди. Кеча Бекеш бу ерга ташлаб кетган ўрис ҳайдовчи ҳам буларга кўшилди. Ёш бола буларнинг барини йиғиб, олдинига кечаги майдонга элтди. Яна майдонга байрам қайтди, айрону сут деганлари ичилди, бўғирсоқу ширмой нонлар ейилди. Отларда чавандозлар йўлни чангитиб, булар томон қайтишар, отлиларни суратга олаётган машина аста чеккага бурилиб, дупур-дупур елган отларни чеккадан кузатар. Дапан эса “сув кечмаган сўзнинг кераги йўқ” дегандек, буларнинг олдидаги отда биринчи бўлиб, сўнгги чизик томон интилар. Йўлнинг сўнгги кесиндасида пойга жадаллашиб, от отга бўйин теккизиб чопар, уларнинг ёлини қамчининг ҳар уришига мос елпир, туёқлари остидан эса кесак талқон бўлиб, тошлар ёнга сочилар, сўнгги чизик атрофида турган хитой-ю бошқарма-ю аёллар зўр завқда талпинишар, Бекеш ҳам карнайини ушлаганича, негадир бургутини қўлга чақирганидаги “қиллак-қиллак” товушини қайтарарди.

Биринчи бўлиб чизикни Тўпон устида Дапаннинг ўзи кесди, ундан бир тўш орқада қолиб Жипарбекнинг ўғли Жаппар мақсадга етди, улардан кейин уч-тўртта чавандоз қатордош бўлиб маррага келишди. Ёмонларнинг дамлари кесилди, яхшиларнинг қувончи осмонга қалқди! Ана бошланди тўй Чекбелда!

Худди шу нуктада Дапан, “Этигинг тор бўлса, дунёнинг кенглигидан не фойда?” - дегандек, буларнинг барини қайтариб, Чекбелнинг медпунктига олиб келиб қўйди. Шунда буларнинг бари саросимада: “Бу тушмиди, ё ўнгимизда кўрганимиз тушмиди?” - деб ўзларини йўқотиб қўйишди...

Айниқса Бекеш ич-ичидан гунгу лол эди...

* * *

Эртасига, худди келишилгандек, иккала тарафдан Чекбелга иккала мамлакатнинг ҳарбий қўшинлари кириб келишди, ва сой бўйлаб қишлоқни овулдан, овулни қишлоқдан ажратувчи-ю айирувчи чегара симдевори тиклаб чиқишди. Рост, тожик тарафи эллик чоғи хитой қурувчининг янгисини олиб келиб, янги вагончикларни эски жойига, сой қоқирининг иккала тарафига қўйишди ва хитойлар ўрдасини, иккала томонга тешик қолдириб эса-да, тикан сим билан ўрашди.

Чекбел аҳолиси икки мамлакат аскарларини кўра солиб: “Энди уруш бошланар экан”, - деган хавотирга тушишган эса-да, йўқ, чегаралар қурилди-ю, иккала қўшин иккала томонда муқимлашди: тожик қўшилари қирғиз овулда, қирғиз аскарлари тожик қишлоқда. Бундан бир нав Чекбелнинг иккала қисми тажовузкорона босиб олингандек кўриниш касб этарди. Қўшинлар қўмондонлиги остида чегара-ю симтўрларни тиклаб чиққан хитойлар шу заҳотиёқ ҳеч нарса бўлмагандек олдинги хитойлардан қолган техникани ишга солиб, тоғ тешиб, йўл қуришга киришиб кетишди.

Буларнинг хабарини ҳануз медпунктда ётган Бекешга-ю унинг маҳаллий ва хитойлик шерикларига Дапан олиб келди. Яраланган тожиклар саросимада қолишди: “Энди қандай қилиб биз Қирғизистонимизга ўтиб кетамиз?” Дапаннинг кирди-чиқди ақли бор эса-да, бунга жавоб билмас эди. “Билиб келайми?” - деб сўради у шайликда. “Киришмай ўтир!” - деб кесди уни

чинакамига хавотирланган Бекеш. “Яхшиси уйга бориб Тўпонга-ю Туморга қара!” - деб буюрди у.

“Тўпонни миниб келдим, Туморга бугун қўё бердим”, - деди у, ва той-оғаси ёнида қош чимирган бошқаларга тушунтирди: “Тумор бизнинг бургутимиз. Ҳар замон унга қўё – кигизнинг юмалатилган бир парчасини берамиз, ичини тозалайди.” - “Тиқилиб қолмасин!” - деб яна тепадан келди Бекеш. Бола чиндан ҳам улғайиб энди кирбийгина мишиқи эмас, кўзга кўриниб қолди. Демакки, уни нишонга олиш ҳам осонлашди. Бошини ҳар ерга суқаверса, бошсиз ҳам қолиши тайин. “Олти атандан боғланган кирага келган туянг йўқ!” - деб койиди Дапанни у Байсал-отанинг сўзи билан. “Шунинг учун тўғри уйга боргин-да бойбичанга қараб ўтир! Эртага, буюрса, мен ҳам уйга қайтаман. Қолганини ўшанда гаплашамиз.”

Дапан той-оғасининг бундай ўлқи-сўлқи сўзлигини тушунмаса-да, буни унинг яралардан асабийлашганига йўйди, лекин қулоқ солиб, ва бошқа сув кечмас сўз қилмай, уйи томон йўл олди...

* * *

Бир кўришда кўпам аҳамиятсиз туюлган сўнгги ҳодиса аслида Чекбел ҳаётини таг-туғи билан ўзгартириб юборди. Дапан кетгач, медпунктда ўзининг эски-ю янги оғриқларига уғрашиб ётган Бекеш туйқусдан энди Саттор-тоғасиникига боролмаслигини тушуниб етди.

Рост, агар қўлидаги паспорти бўйича у Қирғизистон ёрони, демакки, Саттор-тоғаси яшаган қирғиз ҳудудига бемалол ўтиши мумкин, лекин унда у бойбичаси-ю Дапани-ю ўзи яшаётган тожик тарафидаги қирғиз овулига қайтиб келолмайди. Шунинг учун ҳам уйма-уй текширув бошланмас экан, у паспортини ҳеч кимга кўрсатмагани маъқул.

Дарвоқе, кўшни хонада яраланиб ётган тожик биродарлар

нима қилар экан? Хитойлар-чи? Уларни ҳозирдан саросимага солиш инсофдан эмас, бироқ Жаниш-дўхтир билан қовурғалашиб, кенгаш солгулик. Янги хитойларнинг орасида янги Мимтимини бўлса керак, шундан Лин-Жу ва Уланхуни кўрсатмай туриб, суриштириб боқиш керак. Хитойларни билиб бўлмайди - “гуруҳингга хиёнат қилиб, бу ерда қолиб кетибсан”, - деб буларни жазолаб юбормасин тагин.

Қизик, қўшинлар гаровга олинган хитойликлару маҳаллий қизу духтарчаларни қидиришаётганмикан? Ё ўрисчасига олиб: “Кўздан йўқолди, юракдан кўпор!” - қилишдимикан?! Саволлар, саволлар, саволлар...

Энди иккала тарафда ҳарбий ҳолат киритиб, элдаги овчи милтиқларни-ю парранда-ю даррандасини ҳам мусодара қилишмаса. Овга чиқиш нима бўлар экан энди?! Бекеш овни ўйлаб, бирданига Байсал-отанинг бир ривоятини эсга олди. Байсал-ота бир сафар Бекешга бундай деган эди: “Оданинг йўли нишонга отилган ўққа ўхшайди. Ўқ мўлжалга тегиши учун камида ёй, ёйнинг отувчиси ва нишоннинг ўзи бўлиши керак”. Ўшанда Бекешга бу гап бир оз мужмал бўлиб туюлган эди. Ёшлик шошқалоқлигида у мана шу сўзларни чақиб беришини ҳам сўрагани йўқ эди. Бу дегани ўшанда унинг ўқ парвози нишонсиз бўлган экан-да...

Энди-чи? Ё оғзини икки қўли билан бояда босган Уланху ўз кутқусида ҳақмикан? Балки отилган ўқ ўз мўлжалига эмас, балки бом-бошқа нишонга учиб бориб теккандир, тегаётгандир, тегажакдир... Ё ёйи бормикан ўзи Бекешнинг? Ҳайҳот, мишиқи болаларга ўхшаб, хивични ёй тутиб юрган эканми? Ва ё ўқ деб отгани кесакмиди?

Энди Байсал-отанинг гаплари салмоғи Бекешнинг юрагига оғир юк бўлиб тушди...

* * *

Эртасига Бекеш Жаниш-дўхтирнинг: “Этинг елини тортсин деб, икки тери ёпиб ётгин!” - дейишига қарамай, Дапан Тўпорни миниб, ундан хабар олгани келиши биланоқ, ўзининг қовурдоқ ўйларидан қочгандек, уйимга қайтаман, - деб тиралиб, отга мингашди-да, уйга қайтди. Ўйлаганидек, Дапан тожик қишлоқда қолиб кетган икки тилли мактабига энди бормас, боргиси келса ҳам уни чегарадан ҳеч ким ўтказмас, Қуръон дарслари ҳам “ҳеч кимдан сўққи-ю қоқув емай”, - деб исломчилар билан қочган домла Шавволи билан бирга йўқ бўлганидан энди у кун-узун бир отга, бир бургутга, бир кўйга, бир тўпосга қараб юрган пайти эди. Отда кетишар экан, буни айтган Дапан билан Бекеш нариги тоғнинг ёнбағридаги оқариб турган мактаби учун куюкса-да, негадир Шавволга куюккани йўқ. Аксинча, Дапан бу ҳақда ҳам бир тур ҳижолату ўнғайсизлик билан гапирганида, Бекеш: “Алданди ялпоқ тилга сенинг бошинг!” - деб киноя ҳам қилиб қўйди.

Улар от устидан йўл бўйидаги тераклар пойида, сойнинг ёнида хитойларнинг чумоли бўлиб ишлаётганларини кузатиб боришар, улар учун худди ҳеч нарса бўлмагандек, жонларини қўлга олиб, фақат иш билан банд, ён ёғига қараб ҳам қўйишмасди. “Булар биз томонда ишлашяпти-ку!” - деб ўйлади алланечук чоғлаштиришда Бекеш. Туш қийшая бошлаганида, улар уйга етишди.

Бойбича уйда йўқ экан, келинчақларнинг айтишича, у ўлган хотинлару ўғирланган қизларинг оилаларини овутиш билан мана учинчи кун овора эмиш. Бекеш от устидан тушгачок, гарданида эмас, баданида қайта оғриқ турди. Бу оғриқ ҳам қарғаса – ёққандай қордек, ёлқаса – ёмғирча йўқ. Уни унутиш учун у Дапанни оти билан қолдириб, ўзи тўғри Туморнинг олдига кирди.

Тумор ҳам Бекешни бир-икки кун кўрмаганидан аразлабдими ё соғинганини кўрсатмоқчи бўлдим, қўндоғида

хурпайиб, оёғидан оёғига боса бошлади. У худди: “Сени кутавериб жон этимни едим” - деётган эди. Бекеш ҳам соғинчда кўлига озуқа олмай, бўм-бўшдан куш олдига кириб борди. Жон оғриган ерда эмасми, баданидаги оғриқларини унутиб, ўксик бургутга тикилганича, кўлларини бўғизи-ю қанот патлари томон узатди. Бургут кўзларида ўтлар ялт-ялт этди. Бекеш уни эркалатиб, бўрп-бўрплади. “Сийлаб ошга чақирсак, қийрашгани келибсан”, - деб Туморни аччиғини босгандек бўлди.

*Туйғун қушининг тунуги,
Бургут келбат улуги,
Қанотликнинг баридан
Тумор яхши қилиги...*

Отини мактов овозда эшитган Тумор кўксини керди, тирноқларини ёзди, қуйруқ патларини ёйди. Бу келбатдан Бекеш юзининг қизили кетиб, ичи тўлиб-тошди, ва у беҳосдан йиғлаб юборди: “Улар мени уришди, Тумор ...”

* * *

Уйда одам йўқлигидан фойдаланиб, ўзини жамлаб олган Бекеш аллақандай янги жунбушда Дапанни хонасига чақирди-да, “Кел, – деди, – анчадан бери отамизни эшитганимиз йўқ, биргаллашиб уқайлик!” У товушёзарига аввали эшитишмаган тасмани кўйди ва тугмани босди.

“Манас айтиш, – деб бошлади босинқи овоз, – тоғда ёлғизоёк йўл босгандек: “Қияси қийбат тор экан, қирқи ёғи жар экан! Қулаб тушганларнинг талайини кўрдим. Ўз жонларини ўзлари қийиб кетишди. Манаснинг юки босиб кетди уларни . Манасни ҳеч қачон енгил-елпи, юзаки йўлда айтиш бўлмайди. Манас от чоптиришу уруш-сўқиш экан деб юрганлар кўп. Булар арпани пичан қилиб ўрганлар. Манас - бу қийғаб оқиб ётган сув. Манас деган сўзнинг ўзи инсоннинг маъносини англатади. Унинг отаси

Ёқуб – бу кўк осмон, онаси Чийирди – она ер, оти Оққула – уй, хотини Қаникей – сув. Манаснинг куши Оқ шунқор – унинг орзу-тилагги, ити Кумайиқ – Манаснинг нафси. Унинг жангу жадалини айтсанг, Кўкчага қарши уруши бу нима дегани? Тақдирга қарши жанг. Аюбхонга қаршиси-чи? Темирхонга-чи?

Агар Саттор-тожикдан сўрасанг, тожигу ўзбекда ҳам “Ҳусну Дил” деган дoston бор. Буларнинг бари сиртки кўрингани билан, чинликда инсоннинг ички курашлари. Биз кўчманчи халқмиз. Ўтовимиз бугун бу яйловда, эртага эса бошқасида. Бўлак халқлар ақлини, тарихини, ахлоқини шаҳар куриб, мактабу мадрасаларда, китобу дарсликларда сақлаши мумкин. Биз эса отга миндикми, барини ўзимиз билан мана бу мияда, мана бу юракда кўтариб юришимиз керак.

Манас бу ёзу киши эт еган, қимиз ичиб қизимтал бўлган хизирли қирғиз элининг турмуш тарзи. Унда тилимиз, дилимиз, салти-одатларимиз, илму билимимиз, ўтмишу келажагимиз...”

Бекешнинг зил кетган ичи тўкилиб, у Дапанга тик эмас, айбсиниб, қиялаб қаради. Дапаннинг унсиз лаблари бир нарсаларни пичир-пичир қайтарарди.

* * *

Дапан аллақандай иши билан ташқарига чиқиб кетди, Бекеш эса ёлғизликда шу кунларда бошидан ўтганини-ю ҳозиргина эшитганларини ҳижжалай бошлади. Ёмон ит кундузи ҳуради эмасми, кўнгли ҳам ҳозир бемаҳал қопган итдек унинг жонини ҳалак қила бошласа бўладими. Радиода сўздан сўз чиқариб, шохлаб-бутоқлаб юрганидану, элнинг оғзига тушганидан у ўзини ўзгача, айриқча, хосиятли одам деб билдими? Текинга келиб бекорга кетган пуч валақлаш укувини залвор Манас айтишига тенглаштиради? Билмасмиди у манасчиларни руҳларнинг ўзлари танлашини?! Тулпорга кўнгил қўйгунча байталга ем солиб тинчгина юраверса бўлмасмиди?! Қайси

шайтон урди уни йўлидан? Ўзининг оғир бу ўйларида куядек бўлиб ўтирса, халтада китоб-дафтарини кўтариб Дапан кириб келди.

Ўшанда - кечга кетган паллада - Бекеш бир ҳолатда Дапан билан қолиб кетаётган дарсларини ўзлаштириб ўтиришар экан, буларнинг уйига қутилмаганда Саттор-тоға кириб келди. Бекеш ҳайрон: “Қандай қилиб чегарадан ўтдингиз?” - деса, “Хитойларга жичча носвой олиб келган эдим, қош қорайганда зип этиб ўрдасидан ўтказишворишди!” - дейди. “Демак чегарачилар у ерда йўқ экан-да?” - “Э-э, уларинг ҳам товон ялтиратадиганлардан. Анови соқол жинқарчалардан кўрқибми, бари тешик-тешикка биқиниб олишди...”

“Чекбелнинг келажагини ўйлаб келдим...” - деб мақсадига ўтди Саттор-тоға, ўтириб фотиҳа ўқиғач. Дапан дарсларини йиғиштириб, дастурхону чойга қаради. Бекеш ҳам тоғасига қулоқ осди. “Сен Қирғизистонда элга танилган одамсан, балки каттаконларга баримиз сен орқали хат ёзармиз? Йўқса ҳолимиз анави мушукдек бўлиб қолди-ку...” - “Қайси мушук?” - деб сўради Бекеш.

“Бир одам меҳмон кутаётиб, хотинига икки қадоқ гўшт олиб келибди: “Мана, кечга қовуриб қўй,” - деб. Хотини гўштни қовураётиб, бир кесимини татиб боқибди, иккинчисини. Гўшт ҳам кўклам кўзисининг гўшти экан, лабинг билан чайнасанг ҳам шилқ-шилқ ютадиганидан. Ўзи билмай, гўштнинг барини еб қўйибди. Эри қайтиб: “Хотин, гўшт тайёрми?” - деса, хотин нима қилибди, йиғлаб-сиқтаб: “Гўштни манави ўлгур мушугингиз еб қўйди!” - деб чўзилиб ётган мушугига тўнкабди. Эри дарҳол тарозини олиб, мушугини паллага ташлабди. Қараса – роппа-роса икки қадоқмиш. Шунда у ҳайратда: “Хотин, бунинг мушук бўлса, гўшт қани, ё икки қадоқ гўшт эса, мушук қани?” - деган экан. Биз ҳам энди на мушук, на гўшт ҳолатига тушиб қолдик эмасми?!”

Бекеш бу ривоятни эшитиб, ўзига ҳам ўлчаб боқса-да, тоза кулди. Чой-нон кўтариб келган Дапанга айтиб, уни ҳам кулдирди. Кейин чой устида мактуб кенгашини қилиб бўлгач, Бекеш ҳам ўз тилагига кўчди. “Сиз, – деди, – “Хусну Дил” деган дostonни билар экансиз. Нима тўғрисида у?” - “Сен буни қаердан билдинг?” - деб қизикди Саттор-тоға. - “Байсал-отам айтган эди.” - “Ҳа, ота бу дostonни қайта-қайта тингларди”, - деди Саттор-тоға.

“Қадим замонда Ақл ва Нафс оиласида Дил туғилади. У вояга етганида, отаси унга Бадан қалъасини инъом этади, онаси эса ўғлига китоб туҳфа қилади. Дил бу китобда “оби ҳайвон” деган иборани учратади-ю, тинчини йўқотади. У ўз хизматкори Назарни шу “оби ҳайвон” изланишида оламга сафарбар қилиб, Назар бирма-бир Мулки Офият, Қасри Саломат, Шаҳри Шухрат, Шоҳи Фаҳр, Шайхи Зарқ, Дарёи Ҳайрат, Шаҳри Ҳидоят, қисқаси инсоннинг неки фазилату хусусияти бор экан, барига қадам ранжида этади ва ҳеч қайсисида абадий умр манбаъси – Оби ҳайвонни тополмайди.

Ахир Назар кўплаб дарбадарликлардан сўнг Ишқ шоҳининг қизи Ҳусн ошёнида ана ўша Оби ҳаёт борлигини билиб, хабарини Дилга етказди. Орада Ақл салтанати билан Ишқ мулки жанг қилишади, у бўлади, бу бўлади, энг сўнгида Дил Ҳусн билан бир-бирига эришиб, Дил Ҳусн бўсасидан Оби Ҳаётни ичади. Яъни, бу дostonнинг турган-битгани - инсоннинг ўзлиги ҳақида. Буларнинг бари сиртки кўрингани билан, аслида инсоннинг ички қурашлари ҳақида...”

* * *

Қизик, Бекешнинг сиртки ҳаётида икки қисми бир-биридан ажралиб, ажрашиб борар экан, ичида улар бир-бирига тобора яқинлашар, бирлашар эди. “Сиз қирғизлар, доимо туғни туғга урдириб, тўзонни кўкка бўркдириб, ҳаракатда, жунбушда

бўлишингиз керак, шунинг учун ҳам бу иш билан сенинг олдинга келдим”, - деди Саттор-тоға, бирданига жиянини тақ қирғизга чиқариб. “Биз тожиклар эса гапу-гаштак халқимиз, суҳбатдан нарига ўтмаймиз...”

Бироқ Бекеш тоғасининг довушини оласолиб, ўйлаб бокса, теп-тескариси ҳам ҳақ экан. Қирғизлар ҳам “ҳар доимдан бир доим”, - деб суҳбатда, валақлашда ўтиришдан яхшироқ нарсани билишармикан? Чақчақлашиш бўлмаса, жўмоқ айтиш, Манас тинглаш, униси ҳам бўлмаса – Бекеш радиога ишлаган пайтлари юксак тоғ яйловларига чиқиб, тек чўпон миттигина радиога кулоқ тутиб, майса устида ёнбошлаганини неча бор кўрган.

“Тожиклар эса гапдан нарига ўтишмайди”, - деган гап ҳам таг-тугли ҳақиқат эмас. Ана, анави соқолли дажжоллар қиз-хотинни ўлжалаб, қизил олтин тўрвалаб, олиб кетишганида, аксари тожикча қийқиришмадими?! Хулласи, бир гап билан айтганда: сен кўр йўрға миниб дувулладинг, мен кўр эшак миниб қувладим...

Рост, қирғизнинг гапи дангалроқ, тожикники – бурама. Бекеш буларни тайинсизроқ тарзда ўйлаб ўтирса, Саттор-тоғаси жиянининг фикрини тасдиқлагандек, ўз маталларидан яна бирини айта бошлади. “Ундай десанг, жиян, бир ривоятга кўра сенга ўхшаган навқирон йигит пиридан сўраган экан: “Нимага фарангилар биздан юз бор кудратли-ю, биз улардан имонда кучлироқмиз?” Пири унга, “Гап шундаки, бу нарсаларни бўлишаётган пайтда уларга биринчи бўлиб танлаш ҳуқуқи берилган экан”, - деб жавоб қилибди.

* * *

Қирғиз бўладими Бекеш, тожикми бу суҳбатдан қанчалик лаззатланиб ўтирмасин, нотинч кўнглининг ярмида: “Саттор-тоға бирпасдан кейин тожик қишлоғига қайтиши керак”, - деган фикр арбанг-дарбанг этарди. “Балки бизникида тунаб қоларсиз?”

- деб таклиф этди у, Саттор-тоға кетидан Дапаннинг ҳам эснаганини кўриб. “Йўқ, қайда! Уйда янганг ёлғиз. Атроф нотинч... Майли, тотли оғизнинг таъмини кеттирмай турақолай!” - Бекеш: “Мен кузатиб кўяман!” - деб ўрнидан кўзгалган эди, тоғаси уни босди, “Отдан тушсанг ҳам, эгардан тушмайсан-а, йигит. Бу аҳволда қандай кузатасан. Жон худо, деб ёт. Мен нима, ёш боламидим?”, у Дапанга қараб, кўзини қисиб қўйди. “Келган йўлимни тополмайманми?!” - “Йўқ, ҳар ҳолда чегара... кўшинлар...” - “Қандай келган бўлсам, шундай кетаман, хавотирланмай ётавер!” - деди Саттор-тоға, ва Бекеш билан кучоқлашиб, Дапанни пешонасидан ўпиб, қоронғуга чиқиб кетди.

“Оғай, мен борайми?” - деб шайланди Дапан. “Борма!” - деб кўрқиб кетди Бекеш, салки оғзидан кўпик бурқуллаб. Кейин бир оз тинчланиб: “Юр, Тўпонга ем солиб келамиз”, - деб жиянининг елкасига таянди. Улар тун қоронғу ҳовлига чиқишди. Буларнинг товушини-ю ҳидини сезган Тўпон бир кишнаб қўйди. У зулматда алп кўкрагини дағдайтиб, мағрур турарди. Бекеш, жияни елкасига таяна, далдоқ-дулдоқ қадамда от олдига етиб борди. Дапан той-оғасини устунга тиратди ва ўзи отга чўп солди, Тўпон дарров емига ёпишгани йўқ. Эгаси билан жимжитликда бир-бирига қия қараб туришди, кейингина қийган камишдек қулоқларини динг қилди-да, аста бошини чўпга эгди.

Шу пайт сой бўйидан бурқ-шарқ этиб, отишма овози келди. Тунда товушлар ўткирроқ бўлмайдими, от дарҳол бошини ирғаб, туёқлари билан ер урди. Устунга елка қўйган Бекеш дирдикиб хуркди. Дапан, “Вой, отам!” - деб оғзига кафтини босди. Яна шарқ-шурқ отишма янграб, бу сафар ўқлар ялтироқ из қолдириб, тоғдан-тоққа учди. “Тушамизми?” - деди Дапан ўз сўзларидан ўзи хайкиб. “Йўқ, – деди бўғиқ овозда Бекеш, – ҳозир дардаланглаб кўчада югуриб юрадиган вақт эмас!” Шундай деди-ю, кўкрагини дард олди, кўзига эса бехосдан кўл

сувининг таъмидаги ёш келди.

* * *

Кечаси билан ухламай чикди Бекеш. “Дарё бўлсанг – кечиргин, довон бўлсанг – ўтказгин!” - деб дуо қилиб чикди. Сахарда хитойларнинг биринчи трактори тарақ-туриқи билан Тўпонига миниб, хитой ўрдасига тушиб борди. Бироқ у ерда тил уққан биронта кимсани тополмади. Шунда у отида овулига қайтиб, медпунктга ўтди. Ҳали ухлаётган ярадорлар орасидан Лин-Жу билан Уланхусини уйғотди-да, ўзи от устида, буларни - оқсоқланса-да, дардағайласа-да - яёв ўрдага бошлади.

Ўрдага етишганида, буларни дўрдоқ бет бир хитой қаршилаб олди-да, Лин-Жу билан Уланхунинг кимлигини билгач, бирданига оғзини кўпиртириб, буларга дағдаға қила бошлади. Бекеш ўзининг хавотирида, ўзининг ғамида – Саттор-тоғасининг тақдирини билгани келган эмасми, отдан тушиб, нима бўлаётганини тушунмай, орада ўсалликда туриб қолди. “Ер энли бўлса, тўнғиз тепага чиқади!” - деб ўйларди у, жазаваси қўзиб қийқирган бақчағай бу хитойга қараб. “Юки уйда бўлса-да, димоғи тоғда!”

Бир оз вақт ўтгандан кейин Лин-Жу Бекеш томон ўгирилди-да: “Бошлиғимиз бизни сотқин деяпти. Бошқаларни топмагунимизча ишга қўймас эмиш!” - деган гапни уриниб-суриниб тушунтирди. “Сиз бизга ёрдам берасизми?” Бекеш буларнинг ишини-ю можаросини бир ёқли қилиб, ўз ишига ўтиш ниятида осонликча бош чайқаб қўяқолди. “Лекин сен ундан сўра, кеча кечаси бу ерда отишма бўлди, кимнидир отишибдими-йўқми, билармикан?” Лин-Жу барини тушунгандек бўлди-ю, “отишма” деган сўзнинг русчасини ҳеч тушунмади. Қайта-қайта тилини буриб, бир “пелестрерка” деди, бир “пепесрелка” дея, буниси нима дегани деб сўради. Бекеш қўлини милтиқсимон чўзиб “пақ-пақ”, деб ўқ узилишини кўрсатгандек

бўлди.

Анови, тўнғиз кўпкур, хитой ҳам худди бир нарсани тушунгандек бошини силкитиб-силкитиб, Бекеш қилган қилиқни қайтара бошлади, ва хитойча бир нарсаларни Лин-Жу билан Уланхуга уқтирди. “Агар бошқаларни топмасак, бизни отиб ўлдиришар экан”, - деди машқини батамомила йўқотган Лин-Жу.

Бекеш аввалига тушунмади, ўзининг саволини буларнинг жавобига чоғлай олгани йўқ, кейин икки хитой дўстининг жампайиб қолганини кўриб, бирданига тушунди: “Гап уларни отиш ҳақида кетяпти”. Бекеш бошлиқ хитойнинг қарши-терши гапларига қарамай, қайта кечаги отишма ҳақида сўрамоқчи эди, лекин Тўпоннинг боши қалқди-ю, Бекеш кўлидаги жилов сесканди. Бекеш аввал отига, сўнг отини чўчитган томонга қаради ва барини бир зумда англади: нариги адир тепасида қора чопон кийган тожик эркаклари – бари халқа – зикру такбир айтиб, елкаларида тобут кўтариб кетишаётган эди. Бекешнинг юраги чўкди...

* * *

Ахир, қилча жонини кўлига олиб, Бекеш чегара томон, белларини қийшайтиб турган чегарачилар томон юрди. Кўлидаги жилови Тўпонни унинг кетидан қандай бошлаган бўлса, икки хитой ҳам негадир унга эргашиб, кетидан юришди. Бекеш кўргани - ўнгида далпайиб, кайфи кетиб, шалпайиб турган тожик чегарачиларига яқинлашди-да: “Менинг тоғам қазо қилибди...” - деб адир тепасида кетаётган тўдани кўрсатди. Чегарачиларнинг бошлиғи дарров кўлини фотиҳага очди, аскарлари ҳам омин қилишди.

Ҳали тартиб узил-кесил аниқланмаганиданми, ё тожик томонидан бир қирғиз чиқиб кетса кетибди-да дебми, бошлиқ ундан на ҳужжат сўради, на ортиқча сўровга тутди. “Булар-чи?”

- деб хитойларни кўрсатди. “Булар ўтишмайди”, - деб уларни тинчлантирди Бекеш. “Отингни ҳам ўтказмаймиз, бу мамлакат мулки”, - деди бошлик. Бекеш туйқусдан чўчиб кетди, наҳотки Тўпонни тортиб олишса?! У жон ҳолатда: “От мана буники!” - деб орқасидаги Уланхуга жиловни тутқазди. От жилови билан қамчиси қўлига теккан мўғил қийшанглаб кулди, бетига қизил-тозил ранг югурди. “Дапан... Дапан...” - деб шивирлади от орқасида Бекеш Лин-Жуга. У тушунгандек бўлди. Яна ким билсин?

Лекин буларни ўйлашга Бекешнинг вақти йўқ эди. У, қия тортиб, қирғиз чегарачилари олдига ўтди. Улар эса йўқ жойдан изинг-қизинг кўтара бошлади. “Паспортинг қани?!” - деб теваляб келишди. “Паспортим уйда, той-оғам ўлган, ана мозорга олиб кетишяпти”, - деб юз арзи ҳол қилди, қани энди бу дордек бўйи бору, данаги йўқ йигитлар гап уқишса. “Чўнтагимда у-бу пул бормикан, қуруқ димоғ қирғизлару”, - деб Бекеш киссаларини кавлаган эди, пул эмас-у, унинг радиода ишлайдиган суратли шаҳодатномаси чиқиб қолди. Сурат устидан кўндалангига “Пресса” деб шапалоқ ҳарфларда ёзилган, ёнида эса Бекешнинг исми шарифи кетидан унинг машҳур программасининг номи. Буни кўрасолиб, чегарачиларнинг бари қора ёмғир остида қолган оқ мушукдек силликланишди, биринкетин Бекеш қўлини икки қўллаб тутишди. “Эй, бундай одамнинг сафарини қиймагин!” - деб бир-бирини таъналаша бошлашди, ва бири бирданига осмонга қарата ўқ узган эди, мозорга кетаётган маросим такқа тўхтаб туриб қолди.

“Тўхта!” - деб бақирди уларга эндигина кўкка ўқ отган кўмондон. Маросим кўрқувда типирчилаб қолди, қийқ-чийқ бошланди, рост, ҳеч ким қўлидаги тобутни ерга ташлаб қочгани йўқ. Бироқ, баъзилари орқа қаторлардан илдамлаб, тобут кетига беркинишганини Бекеш кузатиб: “Кўрқманг!” - дея ҳайқирди.

У, оксоқланиб, маросим томон ёлғиз ўзи кўтарила

бошлаганида, халқа унинг кимлигини тушунди, чамаси, тўдадан икки йигит ажралиб, у томон яқинлашди, ва икки қўлтиғидан тутиб, маросим томон еталай бошлашди. Бекеш улардан тобутда ким ётибди деб сўрагани ҳам йўқ, уни таяб бораётган йигитларнинг унсиз ҳамдардлиги барини айтиб бўлган эди.

Маросим йўлини давом этар экан, тобут бошидагилар зикру таъбирлар билан бирга бир Хайёмдан рубоий, бир Ҳофизу Жомийдан ғазал ўқишар эди:

*Афсуски, сармоя зи каф, берун шуд,
В-аз дасти ажал баче жигархо хун шуд.
Кас н-омад аз он жаҳон, ки орад хабаре,
3-аҳволи мусофирон бигўяд, чун шуд.*

*Афсуски, сармоя кафтдан дун бўлди,
Ажал дастидан жигар хун бўлди,
Нариги дунёдан ким олди хабар,
Айтдимми, кетганлар ҳоли чун бўлди...*

* * *

Халқа Саттор-тожикни сингли – Бекешнинг онаси ёнига кўмиб, дуо-ю марсияларини ўқиди-да, Мутриба-янгасининг уйига қайтди. Ичкарида аёллар уввос солиб йиғлар, бироқ Бекешнинг кўзига на мозор бошида, на бу ерда бир томчи кўзёши келгани йўқ. У ич-ичидан, яшин урган бутадек, карахт бўлиб қолган эди. Қандай қилиб боягина кўриб турган одаминг бирданига жон босмаган чўлга кетгандек йўқ бўлади-қолади. Бекеш бу савол билан ўзини қийнаб-қистаб, тоғаси ҳовлисига кириб борар экан, оқ рўмол остидан унга қийғичдан боқиб келаётган Мутриба-янгасини ҳам кўрмай қолди. Янгаси бирдан:

Йиққан давлатларим, оҳ кетди қўлимдан,

*Айрилдим дўстим, оҳ, ёлғиз гулимдан,
Ҳеч ким қутилмас, дод-фарёд ўлимдан,*

деб у томон йиғлаб-додлаб келди. У йиғиси оралаб: “Сени кўраман деб, ҳеч тинч турмади. “Борманг!” десамам кўнмади. Оёғига ёпишмайманми, мен шўрлик”, - деб Бекешни елка-ю гарданига қоқар, бундан Бекешнинг нафақат битмаган яралари лўқиллаб оғрир, балки туйқусдан айб туйган кўнгли ҳам зирқирар эди. Кошки тоғасини оқ бўз бия сўйдириб, дошқозонга солдириб, кутиб олган бўлса, ҳаттоки ўрдагача кузатиб қўйишга қурби етмади. Ичи ачишди Бекешнинг. У янгасига нима дейишни ҳам билмас эди. Қирғизлар бўлса экан, уларга Манасдаги йиғилардан бирини қилиб берса. Ахир оч буйракка таяниб, у ҳам хайқириқ солди, бироқ кўзидан бир томчи ёш чиқмади. Дурустки, уни бу хижолатдан ҳалқа эркаклари чиқариб, супага, одатда Саттор-тоғаси билан ўтириб ривоят эштадиган жойга бошлашди.

Бу кутилмаган ўлим уни чиндан ҳам олсиратиб ташлади: “Боя чегарачилардан Саттор-тоғасини ким ўлдирганини ҳам сўраб-суриштирмабди. Балки, анови ҳавога ўқ отган қийпий кўздир?! Ё юзига фотиҳа тортган тожикмикан? Нега буларнинг жонларини кўзларига кўрсатиб қўймади?!” “Душманинг сув берса, дўстингдек кўр”, қилдими?! Лекин ҳали ҳам кеч эмас, уларнинг олдига қиличини қия тақиб қайтиши бор...

Бекеш супага бошқалар билан бирга кўнди. Дуолар ўқилди. Чой-нон тортилди. Бу супада ўтириб, қанча ривоятларни эшитган у. Қани энди бу ривоятлар?! Агар буларнинг ўрнида Саттор-тоғаси ўтирганида, ўлимдан ҳам ривояту матал ясаб берарди. Бекеш қанча интилмасин, ақлига ўлим ҳақида биронта яроқли ривоят келгани йўқ. Барибир тожик эмас у, эсига Қаникейнинг йиғиси-ю Кўкатоёнинг оши келар, лекин қани энди биронта масалми, бурама ҳикоя эсланса. Тақ эслгани -

радиода бир пайтлар Яшка ошнаси айтиб берган латифанамо хангома бўлди.

“Бир оилада ака-ука бор экан. Бири-биридан яхши, бири-биридан ақлли, рост, каттаси сал ўйчанроқ, кичкинаси фаолроқ. Худди Саттор-тоғаси кечагинда тожикларни қирғизлар билан қиёслаганидек. Булар вояга етишибди. Каттаси динга кириб, роҳибликни касб этибди. Кичига эси чапанига айланиб, умрини нукул кайфи сафода ўтказибди, ебди, ичибди, аёлларга ўзини урибди. Каттаси инисидан хабар топиб, дуоларида унга инсоф тилабди, бироқ укаси масту аластликда бировдан пичоқ еб, ўлиб кетибди. Акаси эса узоқ умр яшабди, укасининг гуноҳларига тавба тутиб, дуоларда куну тунини ўтказибди. Ахир у ҳам ўлибди.

“Энди қай бири жаннати, қай бири дўзахи бўлади?” - деб сўрарди шу ерда Яшка. Ҳар ким ҳар хил жавоб берарди. Шунда Яшка жавобини фақат у билгандек, “Каттаси дўзахга тушибди, кичиги эса жаннатга, – дерди. – Нимагами? Чунки каттасининг тақдирига катта олим бўлиб, бир дунё одамни бир тур касалликдан қутқарувчи эмламани ихтиро қилиш ёзилган экан, лекин у кекирайланиб, қуруқ димоғликда ўзини роҳибликка чиқит қилган экан. Иккинчисининг тақдир китобида эса золим ҳукмдор бўлиб, бир дунё одамни қақшатиш ёзилган экан. У эса енгилтаклигида икки-уч хотинни-ю кўпроқ ўзини доғда қолдириб юрибди. Шундан унинг буюрилгани – жаннат бўлган экан”, - деб қув кўзини қисиб қўярди Яшка. Ишқилиб, Саттор-тоғасининг жойи жаннатдан бўлсин, деб сидқидилдан тилади Бекеш, ва бошқалар овқатга оғиз очганини кўриб, кутилмаганда хўнг-хўнг йиғлаб юборди.

* * *

Овқатлардан кейин яна дуолар ўқилди, яна ғазаллар айтилди. Бекеш ўзини қирғизга чиқариб қўйган эса-да, кўнглига уйғун

ғазал эшиттса, бир эшитишда уни ёдига муҳрлаб оларди.

*Мурғу беболу паре дидам, дилам омад ба ёд,
Нолаи чузге шунидам, манзилам омад ба ёд
Аз фиреби ваъдаҳои ў шудам рози ба марғ,
Шаб ҳама шаб дасту теги қотилам омад ба ёд.
Дар талоши баҳр, чун гирдоб саргардон шудам
Ҳасрати лабҳои хушки соҳилам омад ба ёд.
Сар назад аз киштзори умри ман гайр аз сипанд,
Сўхтам, чун мазраи беҳосилам омад ба ёд.
Сайидо дидам ба хоқафтада барги лоларо,
Теги ноҳак хўрда сайди бисмилам омад ба ёд.*

*Болу парсиз қушни кўрдим, ўз дилимни эсладим,
Укки ноласин эшитдим, манзилимни эсладим.
Ваъдасин ёлғонидин бўлдим ўлимга рози мен,
Тун ҳама тун дасту тиги қотилимни эсладим.
Баҳр талошида чунон гирдобу саргардон ўлуб,
Ҳасрати лабларга хушки соҳилимни эсладим.
Арчадин ўзга бутуққа бошни урмай умр аро,
Ёндиму ёнимда туз – беҳосилимни эсладим.
Сайидо, кўрдим бу хоқафтада барги лолани
Тиги ноҳак сўйган сайди бисмилимни эсладим.*

Буларнинг ғазалларидан завқланиб, Бекешнинг ҳам илҳоми келди, ва у тожикни тожик демай, халқани халқа билмай, кутилмаганда “бисмилло” дея, Манаснинг ўлиmidану унинг бургути Оқ Шунқордан аён бўлиб келганини эмас, балки ёд олганини ўз тавбасига ўраб айтиб кетди:

*Хон Манасдан Оқ Шунқор
Тегераниб, қалқақлаб,*

*Тескари учиб, чалқоқлаб,
Сассиқ емнинг барисин
Сочиб кетди Оқ Шунқор.
Ғойиб бўлиб, кўринмай,
Қочиб кетди Оқ Шунқор.
Олтин қисқа бозларин
Титиб кетди Оқ Шунқор.
Осмонни кўздай кўкалаб,
Сизиб кетди Оқ Шунқор...*

* * *

Меҳмонлар сўнгги дуоларини ўқиб тура бошлашди. Хотинлар уйда йиғи-сиғисини қилиб ўтиришарди. Бекеш янгасини безовталамай, ҳалқа билан бирга турди ва чегара томон тушиб борди. Қирғизлар қоровулда алмашишган экан, уни танимасдан гапларига қирқ ямоқ солиб, киму, бу ерда нима қилиб юрганини суриштиришди. Бекеш яна шаҳодатномасини, кўнгли келмай, қийилиб, уларга кўрсатди. Яна “оҳ-воҳ” қилишган аскарлару уларнинг кўмондони бу сафар: “Ўзимизнинг қирғизистонлик қирғиз экансиз, Тожикистон томонга ўтиб нима қиласиз?” - деб саволга тутишди. “Уйим, отим, бургутим қирғиз овулида”, - деб булардан зўрға қутулди. Бу сўровлар орасида: “Тоғамни ким отди?” - деган саволини ҳам унутибди, тожик чегарачиларига яқинлашиб борар экан, саломи билан биргаёқ шу саволини бериб, чегарачиларнинг безига тегиб кетди, чамаси, уларнинг шумшайинқи бузурги бирданига: “Сен ўзи кимсан? Чегарада сенга пишириб қўйибдими?”дан бошлади.

“Давоси бор оғриқнинг доримчиси ўзи келади”, - дейишмайдими, чегарачининг қаҳру ғазаби ҳам таппа-тайёр экан. Бекешга ўшқириб кетди: “Ўзингни ҳозир отиб ташлайман”, - деб милтиғини биқинига ниқтади ва қийратиб ерга йикитди. “Отади!” - деб ўйлади шу он ерга бетпан кулаган

Бекеш. Йиқилганида белу бадани очилиб, хали ҳам қонга бўккан тасмалар кўриниб қолибдими, қирғиз қимизини ичиб қизишгану қизимтал бўлган кўмондон қаҳрини қизиқишга ўзгартириб: “Бу нима?” - деб сўради. “Ислончилар таёклашди”, - деди Бекеш истар-истамас. “Шундай демайсанми бошидан?!” - деди кўмондон, ва ўзи Бекешни икки қўлтиғидан тутиб, кўтариб тик қўйди. “Кеча отишмани эшитдингми? Ўшалар яна пайдо бўлишибдимиш...” Бекеш зўриқиб кулок тутди, лекин кўмондон бошқа ҳеч нарса дегани йўқ...

* * *

Шу пайт қирғиз овулдан буларни кўриб, сой бўйига Жаниш-дўхтир йўрғасида тушиб келди. “Тинчликми? - деб сўради у Бекешнинг қумсарган юзига чўчилов билан қараб. - Мижозим кўрпа-ёстиқ қилиб ётиш ўрнига бу ерда нима қилиб юрибди?!” - “Куёв келса қиз тайёр”, - деди ҳазиллашиб бароққош кўмондон, ва Бекешни дўхтирга топширди. “Бу инингизга совуқ тегибди, чамаси, иситмаси бордек.” Жаниш-дўхтир Бекешни отқарди-да, йўрғасини қайта қирғиз овулига тортди. Улар тепага отлаб борар экан, Жаниш-дўхтир: “Чегарада нима қилиб юрибсан, сенга қимирламай ётгин демабмидим”, - деб Бекешни койиб кетди. “Саттор-тоғамни отиб қўйишди”, - деди жўнгина унга жавобан Бекеш. Жаниш-дўхтир отдан йиқилаёзди. “Қўй! - деди у ишонмай. - Қўй!” - деди у қайталаб. “Ўзинга пичоқ ур, оғримаса кишига ур!” - деб қўшиб қўйди. - “Ўзимга уриб бўлдим!” - деди чарчаган унда Бекеш. Жаниш-дўхтир эгарда ўтирганича қўлини фотиҳага тортди. От ҳам жиловга бўйсуниб, бир зумга тўхтади. “Ким отибди уни?” - деб сўради Жаниш. Бу кез унинг овозида қизиқишдан ҳам бурун кек аломатлари бор эди. “Билмайман, - деди Бекеш. - Чегарачилар ислончиларга тўнкашяпти.” - “Қачон бўлди бу?” - “Кеча кечаси мени кўргани келган эдилар. Қайтаётганида...” - Жаниш-дўхтир оғир хўрсинди-да “Қарағайни

ёпинган қалин экан тўнғизи...” - деди.

Кейин Бекеш томон ўтирилмасдан ўзича эслаб кетди: “Биласанми, Байсал-отанг билан баримиз бирга ов қилардик. Овдан кейин эс олиб ўтирганимизда Саттор-тожик бизларни жўмоқу ривоятлари билан кўнглимизни ўбдан очиб ўтирарди. Мана буниси эсимга тушиб кетди. Бир куни арслон овга ўзи билан бўри-ю тулкини олибди. Овлари аямай яхши чиқибди, ўлжа қилиб, булар бир кўтос, бир эчки ва битта қуённи тутишибди. Шунда арслон ўйин қилиб, бўрига гап қотибди: “Қани, бўривой, сен бу ўлжани яхшилаб тақсимла-чи!” Бўри, титраб-қалтираб, бундай дебди: “Сен – арслон, орамизда энг буюгимизсан, шунинг учун кўтос сенга, менга – эчки, тулкига эса қуён ҳам кифоя”. Бўрининг сурбетлиги арслонни ғазаблантирибди, у бир хамлада бўрини йиртиб-емирибди. Сўнг тулкига қараб: “Энди сен, тулқивой, адолатли тақсимла-чи!” - дебди. Тулки: “Арслонжон, эрталаб сен кўтосни тановул қил, тушликка серкани е, кечқурун эса қуённи ют. Кечки овқат кичикроқ бўлгани маъқул”, - дебди. Арслон қаноатланиб тулкига айтибди: “Сен, тулқивой, бундай ақлни қаердан ўргандинг?” Тулки ҳам тап тортмай жавоб берибди: “Айниқса бўри билан бўлган ҳодиса менга талайгина укув бўлди!”

Бу гапларда улар Байсал-отанинг хонадонига етиб боришди...

* * *

Қоронғи туша бошлаган, бундан Бекеш бир сиқим куннинг қандай ўтиб кетганидан ҳайрон: “Эндигина сой томон тушиб кетган эдим, энди эса Саттор-тоғамнинг бу уйга кириб келганига ҳам бир кун бўлибди”, - деб хомуш ўйлади. Дарҳақиқат, бир нарса уни қувонтирди, отхонада бошқа йўрғани туйиб, Тўпон кишнаб қўйди. Демак мўғил уни қайтарибди.

Жаниш-овчининг суҳбатини кўзи қиймасдан, Бекеш отдан

дампайиб тушарда, уни уйга таклиф қилди, Жаниш-дўхтир ҳам қистатмасдан отдан тушди-ю, буюм-гайимларини хуржунга солиб, отни устунга боғлади, ва Бекеш кетидан ичкари кириб борди. Уйда жамоат жам бўлиб, бойбича-ю келинчақлар, уларнинг ажиб қўноқлари бўлиб Лин-Жу ва Уланху, буларнинг барига таржима-ю хизматда Дапанлар ўтиришарди. “Қизнинг кўзи қизилда”, - деб айтишмайдими, бари икки хитойни ўртага олиб, чала-чулпа ўрисчада буларни турли-туман саволларга тутишарди.

Бекешни кўра солиб, бойбича барининг бижирини узди-да: “Саттор омон эканми?” - деб сўради. Шу ерда Бекешнинг есирлигими, болалигими тутиб кетиб, кутмаганда йиғлаб юборса бўладими! Ўпкаси тўлиб кетган экан, аёллар олдида уят, тўхтайман деса ҳам, ҳиқ-ҳиқ йиғиси ҳеч тинмади. Буюргуликни пайқаган бойбича ўтирган ерида дод солиб, йиғига қўшилди. Ҳеч нарсани тушунмаган хитойлар тарашадек қотишди. “Буюрмаган ошга умид қилиб келибман”, - деган хаёлда Жаниш ҳам ичкари кирар-кирмаслигини билмай қарахтланди. Шунда оғзидаги йиғи сўзи давом, бойбича ўрнидан туриб, ҳали ҳам хўрлиги-ю етимлиги ҳиссини енга олмаган Бекешга яқинлашди.

*Ярқираб нури тўкилган,
Ясаган иши гуллаган,
Ёнингга босиб келолмай
Қани қайним уялган...*

У Бекешнинг елка-ю орқасига, юпатаман деб, қоқиб-қоқиб кўяр экан, кун чарчоқдан таранглашган яралари баттарига лўқ-лўқ оғрир эди.

* * *

Қайниси ўлиб, бойбича кампирнинг букланиб қолгани

тўхтатди Бекеш йиғисини. Бекеш барининг олдида кўнгли тубан чўкиб, бўлганларини айтиб берди. Хитойлар йиғлашди, эркаклар қовоқларини буркаб ўтиришди. Эшиқда кўмир куясидек қоронғи тушганида, Жаниш-дўхтир туришга шайланди-ю, бироқ Бекешга қараб: “Бул йигит кўтарим бўлиб, тура олмай қолди, мен яраларини қайта боғлай-чи”, - деди-да, ўтирганларни бу хонада қолдириб, Дапан ёрдамида ҳолсизланган, бужураб қолган Бекешни бошқа хонага олиб кириб кетди. Дапан югуриб ҳовлидан дўхтирнинг бояги буюм-тайимларини келтирди ва Жаниш-дўхтир: “Кўч ҳам юриб-юриб тузалади”, - дея Бекеш яраларига қайтадан мой дори суркаб, қаттиқ-қаттиқ - курагу кўкрак қилиб - боғлаб ташлади. У Бекешнинг яралари билан овора экан, Бекеш ҳам бояги ночор йиғисидан уялиб, энди йигитлигини пеш қилгандек, Жаниш-дўхтирни саволга тутар ва бирданига: “Байсал-отам нимадан ўлди?” - деб юборди.

Жаниш-дўхтир ҳам гўрдан чиқа келгандай бу саволга худди тайёр тургандек: “Отанг ич-ичидан куйиб ўлди, - деди. - Билсанг керак, у Манасни айтишдан тўхтаган эди. Шундан кейин у кун - кўнглини, тун - уйқусини бўлиб юрди, чунки Манас буюрилганнинг Манас айтмаслиги жўн эла иш эмас, чопонни бошингга буркаб: “Йўқ, энди айтмайман”, - деёлмайсан. Манаснинг ўзида айтилмайдими: “Ёвга кирдим бел тузиб, тўпга кирдим тил безаб”, - деб. Жаниш-дўхтир охирги тасмани Бекешнинг кўксида боғлаб: “Манас билан ўйнашиб бўлмайди”, - деб яқунлади. Унга: “Бир бетлашиб кўрайин, тақдир етса, ўлайин”, - деб бўлмайди. Шундан кечди Байсал-отанг, деди. Кейин уламига қўшиб қўйди: “Айтадиганининг айтмаслиги айтмайдиганининг айтганлигидек – иккисининг жазоси бир!”

Бекеш аввалига бу сўзларни тушунмади, шунинг учун сўрагани: “Лекин нимага Манас айтишдан тўхтаган эди у?” - деб Жаниш овчими, ўзиними, Дапанними саволга тутди у. Жаниш Бекешга тик қаради-да, нечукдан: “Этик путимни қизил гўшт

қилиб юборди!” – деди, ва этигини тортиб, бурчакка ташлади. Бундан Бекеш тушундики, гап қисқа эмас эди. Ана ўшанда бояги гапнинг мағзини чақди у ва бехосдан қизариб кетди.

“Биз отанг билан бирга Ўзган тепасидаги яйловларга чўпонларни кўргани борган эдик, сабалардан сузги-сузги қимиз ичдик, мен одамларни эмлаб юрдим, отанг уларни тўп-тўп йиғиб, Манас айтди. Кўчув-қўнув қилиб, яйловдан яйловга юрдик.

Бир эрта катта бир овулга келиб қолдик. Эндигина тўрғай довуш солганда, тонг чикқани сурилиб туришига қарамай, дунёнинг одами Байсал-манасчи келар экан, уни уқамиз деб, йиғилиб бўлишибди. Кими эшак аравада, кими уловларда, кимлари бедов отларда тоғлардан тушиб келишибди. Байсал-отанг ҳам кўхналаган, кўпни кўрган киши эмасми, буларнинг кўнглини кўтарай деб, ёш Манаснинг қалмоқлар билан сўқишини айта бошлади. Берилиб-берилиб, ўзининг ёшлигини-ю урушларни эслади.

Айтиб турса, туйкудан паст тараф, Ўзганга кетган йўлдан уч отлиқ келиб, салом йўқ, алик йўқ: “Уқдинг бўйла уқмишни? Кўрдинг бўйла кўрмишни?” – деб, Ўзганда ўзбеклар қирғизни қирпичоқ қилишяпти, сенлар эсанг бир сассиқ чолнинг бўлмағур чўпчагини тинглаб ўтирибсанлар. Тойнинг этин бўлинтиб, тарамшин кўринтиб, ёрдамга чоп!” - дея бурмалаб, кўптирма гапларни қилишди. Эл пишқирди. “Ўзбек – бу қалмоқ!” - деди. “Ўзбекка ўлим!” - деди. “Манас отамиз қалмоқни йўқ қилгандек, ўзбекни йўқ қиламиз!” – деди, ва сен кўр, мен кўр бўлиб кетди.

“Оллох, солса бошига, одамга турли кўрум бор”, - деб хўрсинди Жаниш-дўхтир. “Кўз кўрса, кўнгил айниган ҳолат бўлди. Байсал-отанг ҳайқирди, бақирди: “Тўхтанглар!” - деди. Қани энди кўзиган оломон унинг сўзини қулоғига илса... Шунда той-отанг қўйнидан бир нарса чиқариб, дуо ўқий бошлади. Туморми деб ўйласам, ям-яшил тош... Ҳайрон бўлдим, буниси

нимаси экан деб... Шу пайт эса анави учта бебош отлик устимизга чопса бўладими... Босиб кетишди уни, зўрға эшак араванинг бирига ташлаб, сақлаб қолдим отангни ўшанда мен. Анави бедов отлар туёғи остида эса бир нарса “қарс!” этдию, олов чакнади... “Тош... тош...” – деб шивирлади беҳуш Байсал, - мен эса жон ҳолатда эшак аравани чека томон ҳайдадим...

Отанг ўзига келганда, биз у лаънати ердан анча олислашган эдик. Кўқарган кўзини оча у: “Куя тортгандек, бетимга тамға солишди!” - деб йиғлади ўшанда. “Беш кўчган юртдай, кўнглим қолди булардан”, - деб ўқирди, лекин “Икки бияли - эл сақлар, ёлғиз бияли - жон сақлар” деб, биз биясизлар аранг ўз жонимизни сақлаб қолдик ўша кун.

Чекбелга қайтиб келганимизда, Байсал-отанг бир гапни айтди, ҳали-ҳануз кулоғимда: “Сўнгин кўрсанг ўлимнинг, сўқишга бергин кўнглингни...”

* * *

Дўхтир уйига кетди, Бекеш бошқаларга кўшилди. Қирғизларда айтишади: “Кечаси кўнгил сўралмайди, бунга эртанг бор”, - деб, шунинг учун гап оқими ҳам туз-тўғриланиб, Саттор-тожикнинг ўлиmidан хангомаларга ўтган, бироқ бу олди-қочди гаплар орасида Бекеш бир эмас, икки қаноти қайрилган қушдек, унсиз, кўнгилсиз ўтирарди. Курагидаги қайта уйғонган лўқ-лўқ оғриқданмиди бу туйғу, ё Байсал-отанинг тошу гунглик эслатмаси-ю Саттор-тожикнинг хотирасиданми – не билсин?

Ўшанда бойбича ҳаммага бирма-бир қараб чиқди-да, негадир Бекешни кўзи билан танлаб: “Кўнглингга оғир олмасанг, бир нарсани айтиб берай”, - деди. “Урушдан кейин Байсал-отанг қамалиб, кейин қутулиб чиққач, биз Чекбелдан яйловга чиқиб кетдик”. “Оқ кўнгилнинг оти аримайди” деб, кимки бизга яқин бўлса, кўчим демай, яйловга келиб биздан хабар олиб

кетишарди, бир куни ўтовимизга Саттор-тожик кириб келди. Сенинг отанг билан онанг энди уйланишган, шундан у ҳам янги туғон бўлиб, кимиз ичиб, Байсал-отанг билан ов қилиб кетарди. “Чекбелга аллаким сизни истаб келибди”, - деб Байсалга айтгани қулоғимга чалинди-ю, яна анави терговчи-перговчи бўлмасин, деб чўчисам, йўқ, бу иш узил-кесил битган деб, мени тинчлантирди. Бироқ сездимки, Байсал тинчини йўқотди. “Бир Чекбелга ўтиб келай”, - деб, мени яйловда укам билан қолдирди-ю, ўзи Сатторга эргашиб, овулга кетди. Ҳеч кўнглим кетишига чопмади.

Икки кундан кейин Байсал қайтиб келди, кўрсатмаса-да пайқадим, жўн эла бахтга кўмилиб қолибди. У деди-бу деди, овулга қайтамиз деди. Чодиру кўчимизни букиб, оту тўпосга ортиб, овулга қайтдик. Қайтгач, ҳам сезяпман, Байсал худди жаннатда яшагандек: бир ёғи мой кўл, бир ёғи сут кўл. Кейин суриштириб билсам, овулга бир ям-яшил кўз ўрис хотин келиб қолибди, мактабда ўрис тили дарсини ўргатармиш. Байсал ана ўшанга қапишиб қолибди.

Ҳар ким ўз кумочига кўл тортамайдими, ёмон аразладим. Байсал эса ҳар доимгидан бахтлироқ, уйга кулиб киради, кулиб чиқади. “Кўнмаган биҳиштингдан кўнган дўзахим яхшироқ”, - деб мен бир куни ҳеч кимга айтмай, от миндиму уч кўч юриб, районга - бошқармага бордим. Энг чўнғ бошлиқни сўраб, олдига кириб бордим. Эшиқни кўндаланг тўсиб, йўқ, қўймайман, деган қизчага ҳам қарамадим. Итдан кўланка талашганроқ одам экан бошлиғи, унга айтдим: “Халқинга ўзинг хон бўлиб ўтирибсан, нима бўлаётганини биласанми? Ўқитувчи қилиб, болаларни ўқитадиган кўккўз қанжикни қўйибсан, у оиламни бузяпти, болалар унингдан нимани ўрганишсин?!” – деб, кўлқиллатиб, кўзёшимни столига тўқдим.

У мени тинчлантирди: “Кўзинг чаноғидан чиқиб, ўта шошиб кирдинг! - деди. - Сени уқдим. Сен энди овулингга қайт, мен

Ўзим бу ишнинг чорасини қилай! Ақлимга кўнатурган бўлсанг, ўйингдаги борлиғи ўринланади!” - деди. Ўша куни уйимга қайтдим. Ҳеч бир эмгакка кўнглим бўлмади. Қозонни ҳам ўша куни тўнтариб қўйдим. Байсал ҳар куни томоқни кўллаатиб солишимга ўрганмаганми, кечаси кириб келди, этиклари қадам шилтагани сайин чаночдак бўлиб, кўлкиллаб. “Қаерда бўлдинг?” - десам, - “Чашмага чиқдим”, - дейди. “Анави яшилкўз ўрис қанжиғинг билан ялпоқлашганими?!” - дедим. - “Сен билан қаерда кўнгил қолишдик?” - дедим. Миқ этгани йўқ, уйдан тун қоронғуда чиқиб кетди. Эрта билан кўзининг олди кўлкиллаб шишган, бурнининг учи - ушуган пиёздай кўкарган, аласт кириб келди. Шунда мен онамникига чиқиб кетдим.

Уч кундан кейин эшитсам, анави кўккўз ўрис муаллима Ойчирокдек оққушга айланибди-ю, ўзининг Рассеига учиб кетибди. Бир қанча кундан кейин эшигимизга Байсал кириб келди. Тирик эла юради демаса – у бир бойқуш кўланканинг ўзи. Кўлма қилиб, ёш оқизди. Лекин мен бўш келмадим. “Қуба қўйда не айб? Гўнг қилиб ёқтинг-ку қоқимни!” - дедим. “Ё косовнинг ақли тушдан кейин кирадимми?” - деб узиб-узиб олдим. “Бу нима, бетми, ё қуями?” Йиғлади: “Кечир! - деди. - Бу яшилкўз хотин мени урушда кутқариб қолган эди”, - деди. Кейин ҳикоясини сўзлаб берди.

Булар легион бўлиб, немислар тарафида Украинада урушиб юришганида, бир хутор деган овулга тушиб қолишибди. Аскарларни уйма-уй тарқатишибди. Байсал бир касал аёлнинг уйига қўнибди. Аёлнинг бешкокил қизи бор экан. Бу қиз зимистон қиш бўлишига қарамасдан, ҳар куни ўн бир чақирим йўл босиб, бошқа қишлоққа бориб келар, у ердаги аскар қариндошларидан бир нон, бир макарон келтириб, онасини боқиб юрар экан. Ўша қиш ҳамма ёқни бўри босган, лекин қиз кўркмай қатнайверармиш. Буни кўрган Байсал раҳм қилиб, ўзига берилган томоқни булар билан бўлишиб, кези келганда эса

кечалари ҳеч кимга билдирмай қизни отга миндириб, душман қишлоққа довури олиб борар экан-да, отини панага қантариб, ўзи ўрмонда қизни кутиб турар экан.

Ахир қиш ҳам кўкламга чиқибди, хотиннинг оғзи ўтга етиб, у ҳам ўрнидан турибди. Шунда қизилларнинг кутилмаган ҳужуми бошланибди-ю, легион аскарларини таппа босишибди. Қирди пичоқ бўлибди у ерда, Байсалнинг оти отилибди, отни асрайман деган қизча ҳам ўт остида қолибди, Байсалнинг ўзи яраланибди, бироқ ўша хотин уни аяб, сомонхонасида беркитибди. Байсал ҳам - кўрмагани гўр бўлиб - тирик қолибди. Қиз эса яраларидан ўлибди. Аскарлар бу хутордан чиқиб кетгач, оёққа турган Байсал ҳам анави яшилкўз хотиннинг урушда йўқ бўлиб кетган эрининг кийимини кийиб, боши оққан томонга чиқиб кетибди.

Лекин бир кўрган жон чинорни тагин кўришга хумори бор эмасми”, - деб тугатди ўз хангомасини бойбича ва бари жимиб қолишди.

* * *

Эртасига эрталаб кутмаган ердан Чекбелга кунгурд туман тушди. Туманга қарамай Бекеш Тўпонини эгарлади-юганлади, хуржунининг икки кўзини озуқа-ю керакли буюм-суюм билан тўлдирди, эгнига Байсал-отанинг тери пўстинини кийиб, икки елкасига қарши-терши қилиб, икки милтиғини осди ва мээлей-кўлқоп кийган кўлига тўйғазилган Туморни кўндирди. Дапан, куйпанглаб-елиб, унга ёрдам бераркан, бор тилаги - той-оғамга кўшилиб тоққа чиқаман деса, Бекеш унга қатъий тарзда: “Сен уйда қоласан!” - деб туриб олди. “Баримизнинг қоқ қараган кўзимизсан, мен бир нарса бўлсам, бойбича-ю бошқаларга ким кўз солади?” - ва йиғи-сигисига қарамай, икки хитойни ёнига олди-да, Аскарқоя томон юрди.

Коронғу тунда бу ерларда йўл топган, туманни тўғотади

Бекеш? У, Чекбелдан чиқиб, тоғнинг кунгай томонига кечди, ва отини аста икки хитой олдида йўрғалатиб борди. От эрталабки қуюқ хавони ўпкасига чуқур-чуқур олиб, пишиллаб борарди, бироқ Бекешнинг елкасидаги Тумор - бошида кўзини босган чарм қалпоқчаси бор эса-да - очиқ ерга чиққанидан жўшиб, ҳеч тинчимас, кўпириб-кўпириб, энтикар эди. Унинг ўткир тирноқлари ҳатто қалин чопон орқасидан Бекешнинг яраларини оғритар, бундан Бекеш ҳам ғулғулали бир куйда ўз ўйларига чўмиб борарди.

Кўз учида у Асқарқояни мўлжаллар, уни ёнбағридан айланиб, анави кураксоқоллар чиқиб кетган сўкмоқларни чамалаб борарди. Йўлдаги юлғунзорда кумуш унли қушлар сайраша бошлашди. Бундан Тумор сесканди, яна елкада типирчилай бошлади. Бекеш бир кўли билан унинг жиғилдонини бир-икки силади, тинчлантирди. “Кўрагач қуш кўзини ёпсанг ҳам тўрт атрофдан хабардор”, - деб ўйлади Бекеш, Тумор уни эшитгандек, қийғийлаб қўйди.

Йўл торайди, бир-бирига бетма-бет кунгай-ю тескай тоғлар яқинлашди, боягина бир-бирини қувалашиб, бобираб, қаттиқ сўйлашиб келаётган икки хитой ҳам жимиб қолишди. “Кийикнинг юрган тоғи буюк бўлса, кўзи ҳам қизил бўлади”, - дейишмайдими, буларнинг иккиси ҳам сергак тортиб бўй кўтаришди.

Тоғ ёқаси сой пастдаги адир кетига бурилгач, туман ҳам тарқади, ҳамма ёқ аёнлашди. Энди булар кунгайлаб боришса ҳам, совуқ тоғларнинг чўккилардаги қорнинг яхна тафти урди. Тўпоннинг бурнидан бояги ичга олинган туман энди қўшқанот пар бўлиб чиқа бошлади. Тоғда фикрлар шу парга ўхшаб тепага, кўкка интилади эмасми, Бекеш ҳам бир нарсани туйдики, бу ўй унинг миясида анчадан бери қовурилиб-пишиб келарди: кирғиз бўлиб Байсалми, бойбичами, ўзими, Дапанми - ҳар қадамини булар Манас билан қиёслар, ҳар амал-тақалида Манасдан ўрнагу

улги топиб, шунга мосланишар, ё ҳар ҳаракатини Манас билан изоҳлаб, Манасдан жавоб излашарди.

Бироқ бу ерда унинг миясидан ўқ бўлиб отилиб чиққан фикр сағал бошқача эди. Айтишмайдими қирғизлар: “Ўғри тагли бўлса, эгаси гуноҳга чалинади”, - деб. Шунга ўхшаб, миясини тешган фикр пича тескарироқ эди. Булар эмас Манасни ҳаётларида қайтариб юрган, аксинча, дoston буларнинг умрини бошқаргани-ю отқаргани. Дoston буларнинг суяк-томирларига кириб, бундай эмас, мундай қиласан, деб буюриб турганини бир зумга англади Бекеш, ва бирданига ёлғизоёқ тош сўқмоқда Тўпон, икки кет оёғига туриб, кишнаганидан барини чўчиб унутди.

* * *

Қараса, ўнгида кўзма-кўз бўлиб, бир нуроний чол эшагида ўтирарди. Бекеш уни танигандек бўлди, отидан қоя томонга тушиб, қушини эгар кўзига боғлади-ю, ўзи қўлидан жиловни чиқармай, қария томон юрди. “Ассалому алайкум!” - деб у чол билан кўришди. Чол эшагининг устидан тушмай анғшайган оғзи билан жилмайиб қўйди-да: “Кўзга босар йигит бўлиб қолибсан. Байсал-манасчининг боқиб олган ўғли Бекеш бўласан, тўғримми?” - деб сўради. - “Кўзингиз ўткир, сўзингиз тўғри!” - деб жавобланди Бекеш, ва бу Дапанни бир кун ўз ғорида меҳмон қилган Шапақ-манасчи эканини англади.

“Меҳмонни худой юборади, кўзим учаётган эди, шунга эканда!” – деб, Шапақ-манасчи ортиқча гап қилмасдан, буларнинг барини ўз кетидан ўша ёлғизоёқ тоғ сўқмоғи бўйлаб ўзининг ғори томон бошлади. Булар бир чой қайновича вақт юриб боришди-да, тоғ босқичларида арчалар пойда бўлган жойда чолнинг ғор ичига қурилган уйини кўришди. Уйнинг олдида кенг тош майдонча, унда беш-олтита қўй-эчки пичан кавшаб туришарди. Шапақ-чол эшагидан энгил сакраб тушди-да,

эшагини бир бурчакдаги тошга боғлаб, Бекешнинг оти учун бошқа бурчакдаги тошни кўрсатди. Меҳмонлардан бурун отни-ю, айниқса, бургутни кўрган майда мол типирчилаб, маърай бошлади, бундан Тумор ҳам долғаланди, шунинг учун Бекеш от жиловни имо билан Уланхуга узатди-да, ўзи бургутини кўксига босганича, силаб-сйпаб, чол кетидан ичкарига олиб кириб кетишга шошилди.

Ёруғдан қоронғига киргани учун кўзи қамашди, бироқ чолнинг кампирига: “Эжа, кўноқлар келди, кутиб ол!” – деганида, ичкарида нафақат кампир кўзғалганини, бироқ яна бошқа шарпалар шошиб-пишиб жон талашганини туйди. Қўлида қуши бўлмаса, Бекеш балки чўчирди, бироқ кўзларининг мойи ўрнига келиб қараса, ўнгида Шаввол-домла билан Адолат биқиниб ўтиришибди. Бургутини уларга улоқтириб, милтиғини олмоқчи бўлди шу он Бекеш, бироқ орадаги чир-чатоқни зукко чол сизди, чамаси: “Йўқ! – деди. – Уйдаги кўноқ отангдан азиз!” Шу пайт орқадан Лин-Жу билан Уланху ҳам кириб келди. Энди уйда пусган икки жондан бўлак ҳеч кимса йўқлигини кўрган Бекеш тинчланди: “Милтиқ бўлмаса ҳам бизлар кўпчилик, – деб ўйлади. – Лекин керак бўлиб қолса”, дея битта бешотарини елкасидан ечиб бўш қўлига олди.

Кўркқан кўланкасидан-да кўрқади, эмасми, анавиларнинг иккиси бурчакка яшириниб, дилдираб ўтиришарди. Бекеш уларни отади деб ўйлашдими, Адолати - салом йўқ, алик йўқ, “Мени ҳам дарралашди!” – дея, ҳамманинг олдида кўйлагини бошидан тортиб, курагидаги яраларини кўрсата бошлади. “Шаввол домла орага тушмаса, ўлдириб юборишарди...” Унинг синиқ овозида, бош эгувчилигу ёввошлик яққол янграр, бу сўзларга соқолини серкадек силкиб, Шаввол-домла ҳам кўшилди, ва энди иккиси аянчли аҳволини буларга узр ўрнида кўрсатиб ўтиришарди.

Шунда ўнғайсизликни сезган Шапақ-манасчи: “Буларга эчки

сўйган эдим, сенларга кўчқоримни сўяй! Йўкса, курсоғи оч кишининг томоқдан кўзи ўтиб туради”, - деб, ораларида кўноқларнинг елкаларини қоқиб, манглайларини силаган кампирни ўртачи қилиб қолдирди-да, ўзи тош ҳовлисида кўчқорини бўғизлагани чиқиб кетди.

* * *

Қора кўчқор сўйилиб, дошқозонга ташланди. Ичак-чавоғидаги қонга тўйган Тумор осудалашиб, бурчакдаги кўндокда уйқуга кетди. Анави икки шумшайинқи эса ҳали ҳам бир кўзини оса, бир кўзини боса, гапга қўшилмасдан, бурчакка тикилиб ўтиришарди. Қозон бир чеккада биқир-биқир қайнар, Шапақ-ота дастлаб Бекешдан, сўнг унинг икки жўрасидан сўрарди. Бекеш ўзи ҳақида сўзни қисқа қилди: “Отам ўлгач, овулга қайтдим, унгача - бирда қўй билан кўрада ётсам, бирда ит билан курандида ётиб юрдим”, - деб қўя қолди. - “Мана бу икки жўрамнинг иши ишқал, – деди у. – Бақа хўкиз билан эракишиб, пишиллаб сув ичавериб, чидаёлмай ёрилиб ўлиб қолганидай, булар ҳам биз қирғизга қўшилиб, ошимизга қотилишган эди, анави бузукнинг қора кўзи - кетмон соқоллилар (Бекеш шу ерда негадир Шаввол-муллага ишора қилди) овулимизни босиб, буларнинг элликка қадар шеригини тоққа ҳайдаб кетишди. Ҳукумат эртасигаёқ уларнинг ўрнини бошқа элликта хитой билан тўлдирди, буларни эса сотқинга чиқаришди. Энди эчкига ўтмай сўзимиз, кўпқари бўлдиқ ўзимиз... Булар жўраларини қайтармагунча, орқага қайтишга рухсати йўқ.” Шапақ-манасчи бошини чайқаб, тилини тишига чўқиб-чўқиб ўтирарди. Хитойнинг иккиси эса ҳеч нарсани тушунмай кўзларини бир бунга, бир мунга ташлаб, нима дейишини билишмасди.

Шунда тўсатдан гапга бурчакдаги мулла Шаввол аралашди. “Мен, иншоллоҳ, хитойлар қаердалигини биламан. Улар жангариларнинг ишига ярамади. Ўрнига-ўрин бошқаларини

олиб келишганини билишгач, орасидаги икки японни ўзлари билан олишди, холос. Хитой эвазига ҳеч ким сариқ чақа бермайди, японларни гаровга сотамиз, дейишди...”

Мулла Шаввол шоша-пиша, гўё менда оз айб-гуноҳ бўлса, кечириб қўясизлар, дегандек элпакланиб гапирарди. Бекеш унга: “Туруч билан шоли суғорганда, курмак қўша сув ичар экан-да!” - демоқчи бўлди, бироқ негандир худди унинг ичида Олмаамбет Чувоққами, ё Манаснинг ўзи Қўнғирбойгами гапираётгандек туюлди. У бир оз бундан чўчиди. Шунда Шапақ-манасчи бирдан: “Туруч билан шоли суғорганда, курмак қўша сув ичар экан-да!” - деб қолди, ва гапини давом эттириб: “Бирини қутқарса, бошқалари ҳам қутулар экан-да, демоқчиман”, - деб Бекешга айёрона кўз қисиб қўйди. Бекеш бир зумга ўзини йўқотиб қўйди: ичиб ўтирган чойига ул-бул ўт қўшиб қўйилганми, деб гумонсиради. Йўқ, доимгидек кийик ўти чойи... “Чойимиз тоза кийик ўтидан”, - деди қувланиб чол, бундан Бекешнинг кўзлари эндигина сўйилган қўчқорнинг кўзидек бакрайиб қолди.

Чол эса бурчакдагилар билан Бекешнинг ўти куйишмай қолганини бошиданок пайқаб, гапни ўзи давом эттирди. “Сув билан ер кўкаради, эл билан эр кўкаради, сен болам, – деб юзланди Шаввол-домлага, – бия кўрдингми, йўқ, деб ўтирмагин-да, бу ночорларга ёрдамнингни бер. Мусулмоннинг зийнати – ёрдам. Анави бибурдларингни авра, кўндир, барини қўйиб юборишсин...” Шу ерда Бекешнинг мулла Шавволга бўлган кеки қўзиб, у аччиғидан: “Чўрқоқ киши буқанинг бурнини мушти билан тешмоқчи бўлибди”, - деб ичида кесатқисини шайлаган эди, Шапақ-манасчи яна бурчакка қараб: “Чўрқоқ киши буқанинг бурнини мушти билан тешмоқчи бўлган экан, сен ҳам шунга ўхшамагин, гуркурадиб бору, гуркиратиб қайт!” - деди. Бекешу мулла Шаввол бирдек бошларини чайқаб, ўзларига ўзи гунгураб қўйишди.

Кўчқор қозонда пишгунича, Бекеш бошқа ғинг дегани йўқ. Қулоғида қолгани эса - Шапақ-манасчининг: “Бола йўқ, кампирим икковимиз эла, энди минтиб-шуйтиб, куч қайтди”, - деган сўзлари янграрди.

* * *

Кўчқор пишди, томоқ ўртага тортилди, бироқ чолу кампирни демаса, қолганларнинг бари бир-бирига ёвсираб, ётсираб ўтиришарди. Бекеш гапириш тугул, ўйлашдан ҳам тийилган, чайнаган гўшти ҳам оғзига юқмас, чўпу курт ейишга кўниккан Лин-Жу суякка осилган лаҳм гўштан ўзини йўқотган, мўғил Уланху худди ўз ўтовига тушиб қолгандек эса-да, бошқаларнинг гапига гаранг, мулла Шаввол бетаҳоратлар билан дастурхон бўлишганидан гангиган, Адолат эса кўлига қора кесак эт олиб, икки кўзи бурчакдаги Тумордан узилмасди. Гап қовушмади. Чол кампирдан гап қилди: “Бойбичамдан куч қайтиб, менга ўнғланиб қариди”, - деди. Эже тишсиз оғзи билан иршайиб қўйди, холос. Яна эт чайнашди, устидан сермой шўрвасини ичишди.

Ташқарида кун қизилининг ола ботгани кўриниб турарди. Тезда коронғу тушди. Томоққа омин қилиб, кампир идиш-товоқ йиғиштирди, чол ҳам қовушмаган гапни қайта чегаламасдан, кўноқларга пўстини терилардан - бурчакда жойлашган икки эски меҳмон ёнига ўрин-кўрпа тўшади. Хитойлар ҳам ташқарига бир чиқиб келишди-да, тил олибу йўқ демай, ёта қолишди.

Бекеш Шапақ-манасчига илашиб, ташқарида оту эшакка пичан солишди, кейин чол шошмай, бир бурчакда пичагина гулхан қалаб ёқди, ва ёнидаги тошга ўтириб, Бекешга бошқа тошни кўрсатди. Бекеш ҳам ўт ўнгига ўтирди. Кундуз қизили ҳали ҳам осмоннинг бир чеккасини чўғлар, буларнинг ўнгидаги ўтдан сачраган учқунлар эса кўкка қадалиб, юлдузга айланарди.

“Бир нимарса демокчи эдинг”, - деб ундаб қўйди Бекешни Шапақ-манасчи, юзида ўт шуълалари ўйнар экан. Бекеш ҳали

хам милтиғи осилган елкасини қисиб қўйди. Чолнинг ўзи давом этди: “Боягида ичингдан худди бошқа биров – Олмаббетми, Чувоқми, Бақайми ё Манаснинг ўзи гапираётганини айтган эдинг...” Бекеш ҳайрон бўлди. Бу фикр ичидан ўтганмиди, ё наҳотки уни айтган бўлса?!

Чол яна теранлашди: “Биз Манасни эмас, Манас бизни айтади”, - дединг. “Сўзлар умримизни ўз йўлига бошқаради, отқаради” дединг. Мен қарилардан бир ривоят эшитган эдим. Сўз – капалак дейишади. Учди-кетди. Бироқ биз умр давомида айтганми, ўйлаган барча сўзларимиз ҳеч қаерга йўқолмас экан. Одам кўзига кўринмаса-да - сув ичидаги оқу қора нимарса тошларга урилиб-сурилиб, қум-жам бўлади-қолади эмасми – шунга ўхшаб, бу капалаклар атрофимизда кўзга кўринмай, арвоҳ бўлиб юришар экан”.

Чолнинг сўзларини тасдиқлагандек қоронғидан ўтга қараб майда парвоналар уча бошлади. “Яхши сўз бу – оқ капалак, ёмон сўз – қора капалак, - деб сўзини улади Шапақ-манасчи. - Кимдир тун ичида уйқу олмай, кундузида тинч олмай - куйдим-пишдим яшайди, кими эса кундуз қимиз, тунда қиз. Ана буларнинг куни кетиб, ўлар чоғи ўша кўзга кўринмас туман-туман оқу қора капалаклар одам ичига қайтармишу, булар орасида ўлгудек чўнғ жанг бошланармиш.

*Оқи кундек гурпираб,
Кўрганнинг бўйи дуркураб,
Оғзидан тутун бурқираб
Қор ёққандек ширқираб.
Қораси тундай чурқираб
Чанг тўзилиб буркураб,
Ўт қуяси куркураб
Буларнинг келиб қолгани...*

“Ана жангу, мана жанг!” – деб, Шапақ-манасчи кўзини юмганича, ичидаги сўзларга берилди. Улар ўт устида бир капалак, бир учкун бўлиб қанот қоқишди.

*Олдиндаги бирлари
Отга қамчи солгани,
Пўлат учли найзани
Бетига санчиб олгани,
Олди ёқда бўйнидан
Бўғиб тўса қолгани...*

Чол мудҳишу ярашиксиз жанг саҳналарини жонлантирар ва сўнгида нафасини ростлаб бундай деди: “Одам кўйнида оқ капалак ютса – жонини оқ қанотига олиб, ҳув анави оппоқ тоғ чўққиларига олиб кетармиш. Бироқ қора капалак ўрдаси ғолиб келса, одам жигарига бижиган қурт кўйиб, ич-ичини еб ётармиш...”

* * *

Кечаси Бекеш ухладими-ухламидими – билгани йўқ. Шапақ-манасчининг тонг қолдирадиган сўзлари-ю эпларидан ҳайратда бўлдими, ё душманларини пойлаб, милтиғини кўлидан кўймасдан, хушёру бедор қолдими, қандай бўлмасин - эрта тонгда сергаку тетик уйғонди. “Кунинг туғди!” - деб қаршилаб олди уни аллақачон тоғдан ўтину ўт кўтариб келган Шапақ-манасчи. Унинг кичкина, кўзга куйпугуй кўринган уйи тонг ёруғида янада кичрайиб, унга қандай қилиб шунча одам сиққани Бекешни ажаблантирар, Шапақ-манасчи эса қайта унинг фикрларини ўқигандек: “Тўр қазисанг кенг қази, – дейишади, – ўзга кимса ётмаса, ўзингнинг ҳам ётишинг бор”, - деди.

Чол кечаги гулхан ўрнида янги ўт ёқиб, қумғонини оловга кўйди, булар молу йилқига хашак солгунча, чой ҳам қайнади.

“Куюккан юрагинг босилдими?” - деб сўради Шапақ-манасчи, Бекешга чой узатиб. “Бундай қилсак, эски меҳмонимни ўртачилиққа, сенинг жўраларинг билан бирга юборсак. Керакса, мен ҳам боришим мумкин, бироқ қора кушингни кўзим қиймаяпти, - деди. - Қироннинг қирони экан. Боши - илон бош, қанғшарли, қовокли. Қанот-қуйруғи-ю бошқа мучаси ўта симбатли, келишган. Ўтириши кўркам, залқайган бургут экан. Сен билан овга чикмайликми?” - деди.

Бекеш кўнишга кўнди-ю, икки жўрасини Шаввол-домла кўлига топшириб кўйишдан бир оз қоникмади. “Ундай десанг, – деди шунда Шапақ-манасчи, - ўзинг жўраларинг ёнида милтик кўтариб борар экансан, анави ёвларинг сенга: “Кунда-кунда келавер, тусаганинг олавер!” - дейишмайди-ку! Қайтага тирик қолсанг - икки милтиғингдан ҳам ажрайсан, бургутингданам”, - деди у.

Бекеш бу дарвеш чолнинг кароматларини Байсал-отаси-ю Саттор-тоғасидан эшитган, эндигина Дапаннинг муҳайё бўлган бузоғини эсламаса, ўз ўйларини чол ойнак орқасида кўриб турганига Бекешнинг ўзи гувоҳ бўлиб турибди-ю. Ё кучаниб-чираниб, чолга анави ёвлар ҳақида: “Топ-тоза қилиб кўзингни, тақир қираман ўзингни!” - демайди-ку. Чол ҳам шу топ узок пастда тонг тутунлари кўтарила бошлаган Чекбел томон кўз ташлади-ю: “Топ-тоза қилиб кўзингни, тақир қираман ўзингни, деб бормайсану”, - деди. Ўз қулоғига ўзи ишонмай, Бекеш чойини хўплади. Бари чол айтганидек бўлсин!

* * *

Қолганлари уйғонганда, Бекеш аллақачон Туморини очик ҳавога олиб чиқиб, кеча сўйилган кўчқорнинг юрагини унга едираётган эди. Чой-пойдан сўнгра ёлғиз Адолатни-ю кампирни уй ичида қолдириб, буларнинг бари тош ҳовличада тўпланишди-да, кенгаш қилиб, Шаввол-домлани икки хитой билан *анавилар*

олдига гунгул-минкил учун юборишадиган бўлишди. Шу ерда мулла Шаввол фурсат топиб, Бекешнинг кулоғига: “Сизу биз ҳарқалай қардошу кўкалдошмиз, бироқ нариги куёвингизни нашаси-ю қора дориси учун калтаклашди, шундан эҳтиёт бўласиз!” – деб, худди сирлашгандек бўлди. Кейин ҳаммага эшиттириб: “Хитойларни-ку, бир амаллаб эплармиз, иншаоллоҳ, бироқ японлар тўғрисида келишиш мушкулроқ бўлади”, - деди, ва фотиҳасини ўқиб, Лин-Жу ҳамда Уланхуни имо-ишора билан узоқда чизилиб турган довон томон бошлади. Бир зумдаёқ улар тоғ орқасида ғойиб бўлди.

Шапақ-манасчи ўзини овга тайёрлагани ичкари кириб кетди. Унинг кетидан икки оқ капалак ўйнашиб-кўпиришиб учганини кўрган Бекеш кечаги ривоятни бироз оғринч билан эслади. Ўйлаб кўрса, давлат радиосида ишлаб юрган йиллари шу қадар қурулай, алжираб айтилган, тутуриқсиз сўзлар “ишлаб чиқарибдики”, агарчи булар унинг ичига қора капалак бўлиб қайтишмаса-да, на у ёқлик, на буёқлик бўлган рангсиз куя бўлиб ёпирилишса керак. Унда нима қилар экан Бекешнинг жони?! Ё мулла Шаввол анавинда айтганидек, тезроқ тақвога кириб, намоз ўқишни бошлаб юборсамикан?!

Капалак ривоятини-ю радиосини эслаб, Бекеш яна бир нарсани ёдига олди. Радио учун Байсал-отанинг суҳбатларини ёзиб олар экан, чол ҳам қора капалак ҳақида гап юритган эди. Рост, унинг ривояти бошқачароқ эди. Гўё Одам Ато билан Момо Ҳаво тортишиб қолишган экан, одам зоти кимнинг уруғидан тарқайди, деб. Шунда Одам Ато уруғини пахта чаноғига йиғибди, Момо Ҳаво эса пахтанинг ўзига ўрабди. Бироз вақтдан кейин қарашса, иккисида ҳам қурт бижиб, булардан капалаклар учиб чиқишаётганмиш. Шундай қилиб, дунёда оқ капалаклардан фаришталару, қораларидан жинлар пайдо бўлишган, деган эди ўшанда Байсал-ота.

Бироқ жўмоғини давом эттириб: “Ҳар оқ капалак йўлида

қораси йўлиқади”, - деганди. Қора капалак қора камантой - намаат чопон кийиб, қора този ити билан юради, деганида Байсал-манасчи, Бекеш ўша пайт радиосида бирга ишлаб юрган Қарлиғочни кўзи олдига келтирганди. Ўша пайт Бекеш: “Сулув сулув эмас, суйганинг сулув”, - дея, ингичка бел, бурма кўз Қарлиғочга ошиқ бўлган, ҳар куни уни ишда кўришга орзиққан, шанба-якшанба кунлари эса шаҳар боғига бориб, қора пальто кийган Қарлиғочни узун қора чарм боғичда миттигина қора лайчасини еталаб юрганини дарахтлару бошқа одамлар орқасидан кузатиб ўтирадиган пайти эди. Илк ишқини кўнглида теран сақлаб, энди Қарлиғочга ошкор этаман деб ботинганида, Қарлиғоч учта маст ҳамкасби билан машинада кўприкдан қулаб ўлди-кетди. “Кумушни йиққан сен бўлдинг, кунини кўрди олти ҳаром”. Ўшандан бери ўтдан қолган куюкдек бўлди-қолди Бекеш. Билса, шу экан унинг қора капалаги...

Ичкаридан Бекешни Шапақ-манасчи чақирар экан, юраги ҳамон қум-талқон бўлиб ётганини туйди Бекеш. Дарвоқе, Байсал-отанинг қора капалак ҳақидаги жўмоғи анави тасмаларда сақланиб қолганмикан?

* * *

“Сен отанг жўмоқларини ёзиб олганмисан?” - деб сўради Шапақ-манасчи Бекешдан. Бекеш бу саволга энди ҳеч ажабланмасдан: “Ўва!” - деб жавоб берди. Энди: “Нега болачақа қилмадинг?” - деб сўраса, Қарлиғочни ҳам айтарман, дея ҳозирланиб турса, чол: “Милтиқ-силтиғингни ечиб, мана бу ерга ёт! Ўқиб, даволаб кўяй! - деб Адолат ёнидаги пўстинга кўрсатди-да, - Жонга куйган жондай дўст, жонга куймас қандай дўст?” - деб иржайиб кўйди.

Бекеш олдин бурчакда бетчан ётган Адолатга қаради, сўнг милтиқларини елкасидан олиб, ерга кўйди-ю, оёғи билан босди ва ечина бошлади. Бетчан пўстинга ётгач, милтиқларини ёнига

суриб кўйди ва кўлини улардан узмади. “Кўркма, – деди Шапақ-манасчи, – ёвингни, куёвингни ухлатиб кўйдим, етти тушида ҳам милтиқингни кўрмайди”. Бекеш кўлини милтиқлардан узиб, кўкси остига олди. Бояги хаёллардан юрагимиди оғриётган, ё яраларими – билиб бўлмасди. “Бир тиш оғриси, бошқалари ҳам қакшайди”, - деди Шапақ-манасчи ва кутилмаган сўзларини изоҳлагандек: “Овга бирга чиқамиз, сен – овчи, мен – қоқмачи. Сен оғрисанг, мен ҳам азият чекмай!”

Шапақ-манасчи бир зумга тинди-да, бир нарсаларни пичирлаб ўкиди, сўнг қамчиси билан Бекеш умуртқасига теккизиб, китиқлагандек бўлди. Охирида кўлига ёғоч сузгучини олиб, Бекеш орқасига ичидаги сувми ё нимарсани пуркаб-пуркаб кўйди-да, яна бир нарсаларни пичирлади. Кейин омин қилиб, қадок кафтлари билан Бекешнинг елкаларига қоқиб кўйди: “Отдек бўлдинг, тур, йигит!” Бекеш чиндан ҳам бутун баданида шундай бир енгиллик сездик, бу каби енгилликни у болалигида тойчоқ қилиб хивичми, таёқ миниб, шаталоқ отиб юрганида туярди. Сакраб ўрнидан турса-ю, от миниб, тоғу даштларга елдирса!

У ўрнидан қалқди. Бир неча кун тасма бўлиб тортилган оғриқдан асар қолмаган, у яланғоч куракларини кўли етканича тутди, биронта ғадир, биронта чандиқ будури – сиппа-силпиқ териси... Устига кўйлагини кийди, чопонини, милтиқларини елкасига уйқаштириб осди – кошки жиз этган оғриқ сезса. Чолга қаради, чол: “Қарилик уй иримсиз бўлмас”, - деб кўяқолди, ва устига чопонини, бошига телпагини кийганича, Бекешни ташқари бошлади.

* * *

Бекеш отда, Шапақ-манасчи эшакда Кўш-уркуч тоғи томон юрдилар. Қуёш ҳам тескай томондаги тоғ ортидан кўтарилиб, дарани ёритди. Улар икки доvon ошишди ва чолнинг

мўлжаллаган кўй-кўлотига етиб боришди. Икки тоғ орасидаги бу чоғроқ майдонда қалинлаб ўту бута ўсган, қушларнинг сайрашидан жонзотнинг мўллиги ҳам аён эди. Бекеш кўлидаги Тумор атрофни қалпоқча остидаги кўзлари билан кўрмаса-да, бутун вужуди билан сизди, хурканди, парларини шитирлатди. Буни кўрган Шапақ-манасчи бир харсанг олдида тўхтади ва эшагидан тушатуриб: “Овдан бурун сен қушингни бир кўйиб юбор, қанотларини ёзиб олсин!” - деди.

Бекеш ҳам эндигина шу ҳақда ўйлаб турган эди. Тумор бошидан қалпоқчани олди, кўлидан боғини ечди ва жонланган бургутни очиқ ҳавога ирғитиб, қий-чув билан олқишлади. Қуш бир-икки қудратли қанот қоқиб, ҳаво оқимини топди-ю, кимир этмай ел тўлқинларида янада юксакроққа сиза бошлади. Бир нуқтада у осмондаги қуёш доирасига кириб, кўздан йўқолди, уни кўлчодир қилиб кузатаётган Бекешу Шапақнинг кўзлари қамашди, бироқ дам ўтмай Тумор кичрайса-да, қайта кўзга кўринди. Бир зумга у кўкка қоқилган михдай қотди, воҳа уфқларини ўткир кўзи билан текшириб чикди, деб тушунди Бекеш, ва шундан кейин бу мих осмондан узилиб, улар томон қайта бошлади.

Қушнинг довуллаган товуши кулоққа илинар-илинмас чалина бошлаганида, у қоялар устида бир нарсани кўрди, шекилли, бўйи чиқиб, тирноқлари арсайганини кўрмаса-да, сизди Бекеш. Тумор қоя атрофида бир айланди, икки айланди. Шу пайт қоядан икки ўқ отилгандек, икки лочин тик осмонга кўтарилиб чиқишди. “Уларнинг ўлжасини кўрдимикан Тумор?” - деган хаёл ғув этиб кечди Бекеш миясидан. Бирданига мусаффо кўкнинг тинчи бузилиб, гур-гуру, шар-шар товушлар кўтарилди.

Барқ-барқ этиб, лочинлар гургураган Тумор устида учиб, бирданига бургут хайбати-ю далдайишига қарамай, унга ҳамла қилишди. Бири ўқдай учиб, пастдаги бургутнинг илон бошига

Ўзининг темир тумшуғини кадамоқчи бўлди. Тумор ўрнида бошқа куш бўладиган экан, шу биринчи хужумдаёқ бошидан болт-болт қон оқиб, ерга қулаган бўларди, бироқ бургут чап бериб, остига қулаган лочин кетидан соя бўлиб қулади. Шунда юраги ларзага келган, бироқ қўли қаттиқ Бекеш милтиғини кўтариб, лочинлардан бирини отмоқчи бўлди, бироқ кўкдаги жанг шиддати шу қадар тез эдики, лочинни мўлжаллаб бургутга тегиш ҳеч гап эмас эди.

Тумор пастдаги лочинга етиб, арсайган тирноқларини унга соламан деганида, тепадаги лочин бир учурда бургутга бир қулоч бўйи етиб, унинг кўзига ўқталди. Тумор пастдаги лочиндан тепасидаги кўрқинчлироқ эканини пайқаб, бир ўмбалоқ ошди-да, жуфт бутидаги тирноқларини унга қарши қадади. Лочин қанча эпчиллик қилмасин, ўз шиддатининг қудратида сихга эт илингандек, бургут чангалига қадалди-ю, бир зумда ичак-чавоқларигача мажақланди.

Буни кўрган иккинчиси аввалига серпиб, хужумга қалқмоқчи бўлди, бироқ бир силкинишда чангалидаги лочинни ерга улоқтирган Тумор унинг ҳамласига ҳам тайёр эди. Пастдан тик учиб, бургутнинг бўғизига тумшуғини саймоқчи бўлган иккинчи лочин ҳам унинг чангалига санчилди-ю, типирчилаб жон берди ва пув этиб ерга қулади.

“Ўзингни эр ўйласанг, ўзгани шер ўйла”, - деб қўйди ўйчан Шапақ-манасчи ва лочинларни тергани юрди.

* * *

Ўша куни ов қутлуғ бўлди: улар икки ботир лочин инидан лочин полапонларини олишди, ўлжа қилиб икки тулки-ю бир кийик тутилди, одат бўйича овчи ва қоқмачи буларни тенг бўлишди.

Кун ботишига кўтарма бўйи қолганда, улар уйга қайтиб келишди. Эже буларни “широлға” деб, овидан кутиб олди.

Бекеш ҳам “Бўлсин!” - дея кампирга ўз тулкисини узатди. “Пўстин-телпак қиларсиз!” - деди. Кампир қуюқ қилиб, оминини ўқиди. Шу кезде пастдан шовқин-сурон солиб, Лин-Жу билан Уланхулар пайдо бўлишди. Улар Бекешга аллақандай ишоралар қилар, худди у хитойларнинг ёлғиз жонқуяри-ю, унга ўта муҳим хабар етказишмоқчидек. Бекеш уларни кўрасолиб қувонди, хайрият, тирик қайтишяпти. “Куёвга етмай қиз тинмайди, – деди Шапақ-манасчи. – Бора қол, олдиларига сен ҳам тушиб бор...” - “Оқ кучугим югура-югура бўғоз бўлди чамаси”, - деди жавобан Бекеш, ва отини тошга боғлаганича, улар томон юра бошлади.

Овоз бир-бирларига аниқ ета бошлаганида, Лин-Жу ўзининг пачоқ ўрисчасида “Жунғўни олдик!” дегандек бир гапни бақирди, ва ўзларидан пастга, адир томон кўрсатди. Нима демоқчи экан у? Бекеш каловланди. “Қулунга қўл солгунча, байталга боқавер”, - дейишмайдими, бўлмаганида Шапақ-отанинг эшагида тушиб борса бўлармиди. Бироқ, жунбушланган икки хитой тезлаб у томон яқинлашишарди.

Кела солиб, Лин-Жу - ўз отасининг ноқонуний боласи, бояги гапини изоҳлагани йўқ, уни қайта тушунтириб ўтирмади, аввал Бекешни қулоч-қулоч кучоклади, сўнг оёғига йиқилиб, чангларини нам лаблари-ю хўл кўзёшлари билан арта бошлади. “Нима бўлди?!” - деб хайратланди Бекеш. “Жунғў, Жунғў...” - деб бояги сўзларига қоқилди Лин-Жу. Бекеш тушунча учун Уланхуга боқди. Уланху пастдаги узоқда ястанган йўлга кўрсатди. Кўк кўзларини кўк ҳавога қадаб, Бекеш бу йўл устида миттигина қора юк машинани кўрди.

Учаласи тушиб боришса, курак соқол кўйган ҳайдовчи Жўмартнинг машинасининг юк қутисида элликка яқин озгану тўзиган хитой, кабинада эса қаторасига Жўмарт ёнида мулла Шавволу таржимон Мимтиминлар ўтиришибди...

* * *

УЧИНЧИ ҚИСМ

Куз ҳам шу йил эртароқ тушди. Бекеш топилға қилиб, элликтача хитойни қайтариб келгач, хитойлар сони икки ҳисса кўпайиб, иш кўлами-ю унуми ҳам иккига ортди чоғи, тиниб-тинчимас хитойлар тоғни эртароқ тешишганидан, нариги тарафдан Помир музликларининг салқини эсдими, тераклар тезда сарғайиб, ўрик барглари қизарди. Одамларнинг кўнгли ҳам салқинланди. Икки қирчанғи тўқайда топишади деб, кимнинг ошиғи олчи тушди – бу сой бўйидаги тўқайзорда жойлашган хитойларнинг. Улар исташса - қирғиз овулида кўз таниш орттириб, дам олиш кунлари ё той-туйлоқ минишар, ё бўзачилар қозонидан мириқиб бўза ичишар, хоҳлашса - тожик қишлоққа чиқиб, этаги тақимига етмаган қизларни овлар, ё бошибузуқ уч-тўрт банги билан чилим қилиб, пирра ўйнашарди. Аскарлар ҳам, гаровдаги хитойлар қайтарилгач, ўзларини ортиқча уринтиришмас, чегарани уй билиб, этни қўйиб, товоғини топиш билан машғул эдилар. Яъни, кун ўтдими, хизматга ҳисоб.

Рост, анави японлар кетидан онда-сонда у-бу расмий келиб кетар, шунда аскарлар, борлигини билдириб, ё милтиқлари унини гумбирлатар, ё Чекбел кўчаларини тапир-тупур босиб қўйишарди.

Дапан Уланху билан томир-таниш тутуниб, хитойча чуғурлайдиган бўлиб олди. Мактаби ҳам бошланди, хитойлар кўланкасида қайтган мулла Шаввол ҳам қирғиз овулида Қуръон дарсларини уйидан чиқмасдан қайта ўқита бошлади.

Бекеш ҳам деярли уйидан чиқмас, бошқаларнинг кўзида бир Тўпонига, бир Туморига қараб, уй ишлари билан банд эди. Дарҳақиқат, гоҳида у Шапақ-манасчи кўрсатган бўғотга ёлғиз ўзи овга чиқиб келар, йўлини эса негадир Шапақ-отанинг уйидан тойдириб, айланиб ўтар эди. Шапақ-манасчи ҳам унинг

йўлларида тайинсиз кўринмасди. Илгарилари “отинг борида ер тани, отанг борида эл тани” дейишарди, бироқ энди ҳеч кимнинг биров билан игнанинг кўзича иши бўлмайд қолгандай эди. Ҳамма гўё узоқ қишга ҳозирланаётгандек эди.

Бироқ Бекешнинг ўз уйдан камдан-кам чиқишида ҳам бир сир бор эди. Шапақ-манасчини қоқмачи қилиб олган овидан улар лочиннинг икки полапонини олиб келишмаганмиди, ана шуларни бирини боқишу парваришлаш билан энг кўп машғул эди у.

* * *

“Янги тушган лочиннинг икки толе сини бор” дейишади. Бекеш “Барчин” деб от қўйган полапоннинг сиру синоати саноксиз эди. Ота-онасининг ўжарлиги-ю довиюраклигини кўрмаганмиди Бекеш. Илк олиб келганида, бедана гўшти берсанг ҳам овқатни қўлдан олмади, Бекеш майда-майда тилимларни косовга илиб, полапонни боқди. Бекеш ёш Барчинни Тумор кўзидан узоқроқ – ўзининг хонасида, саватга наматча солиб сақларди. Кимга тезроқ ўрганди полапон – Дапанга.

Қанот-қуйруғи ҳали етилмаган эса-да, сават ичида хануз юмшоқ патларини бир-бирига уриб-уриб, худди учадигандек бўлиб, кейин қанотларини йиғди-да, кучая бошлаган оёқларида сават чеккасига сакради, йиқилиб тушмасин деб, Дапан кўлини узатган эди, полапон яна қанот қоққандек бўлди-да, унинг яланғоч кўлига ўтириб тирноқларини ёзди. Дапан, хуш-хушлаб, лочинчанинг кўксини бармоғи билан силаган эди, эркаликка ўрганмаган полапон унинг бармоғини жон-жаҳди билан чўқиди. Бармоқдан зиғирдек қон оқди, Дапан қонаган бармоғини Барчиннинг тумшуғига тутиб, уялтираман деган эди, полапон тумшуғини очиб, бу томчи қонни ютиб олди.

“Ана, энди Барчин билан қондош бўлдинг!” - деди Дапан

орқасидан Бекеш, ва қушни аста жуссасидан тутмоқчи эди, полапон қанот қоқиб, ўзини бир бу ёққа, бир у ёққа уриб, хонада пирпирай бошлади. Ахир укувсизликда чарчаб қолди, чоғи, яна сават чеккасига урилди-да, икки қанотчасини ёйгани бўйича тап этиб, ердаги кигизга йиқилди. “Путига боғ боғлаш вақти келди”, - деди ўшанда Бекеш, ва олдиндан кесиб қўйилган чарм тасмалардан Барчин оёғига боғ ясаб солди.

Бошқа куни Бекеш Дапан билан бирга эринмасдан кўз тўмаға тикишди. Чарм тўмағанинг устига, ярқиратиб, кумуш югуртиришди, рангоранг ипакдан нақшлар тортишди.

Кузга келиб, нуқул тоза қийма-ю бедана этида боқилган Барчиннинг қанот-қуйруғи етилиб, тирноқ-тумшуклари ўсиб курчди. Энди у ҳақиқий шунқорга айлана бошлаган эди, унинг сирти куядек қоп-қора, кашқа қуйруқлари сийрак, кўкрак патлари какликниқидек, ўтириши тик, кўркли ва симбатли эди. Энди у Бекеш билан Дапанга ўрганган, томоғу сув учун қўлқопларига қўнар, яшаш жойи ҳам энди сават эмас, бироқ бурчакка қурилган кўндок эди.

* * *

Бекешу Дапаннинг қушчи товушлариданми, уларнинг эғнига ёпишган патларданми, ё яна алламбалодан, бироқ Тумор уйда янги қуш пайдо бўлганини ўз кўзи билан кўрмаса-да, сезар эди. Йўқ, Дапан бўлмаса ҳам, Бекеш унга хануз аввалгидек меҳрибонликлар қилар, ҳар ҳафта демаганда, икки ҳафтанинг бирида овга олиб чиқар, бироқ хотин устига кундош олингандек, ё бола кетидан янги кенжатой туғилганидек, тафтми, ҳароратми ўзгаргани унга равшан эди.

Дапан-ку ёш бола, одамлар айтмиш: “Бурма қора чумчук бор, бир ерида қора йўқ, битган бўйи бари мой”, бироқ Бекеш сезса бўларди: “Той отга чиқса, от озодга чиқади”. Тумор энди эгаси овхонага кирганида ортиқча қийғиламас, ўзининг

қувончини патларини шитирлатиш билан билдирмас, кўпроқ бир нуктага тикилганича, кўлларини орқасида қовуштирган чоллардек жим ўтирарди. Ҳатто овларда ҳам у зиёда тўлқинланмас, ўз ишини совуққонлик билан бажариб, Бекеш уни қайта чақирганида, кўпроқ унинг кўли ё елкасига эмас, балки қадрдони Тўпоннинг эгарига кўнарди.

Хато қилдими Бекеш бошидан? Балки Барчинни биринчи кунданок овхонада, Туморнинг кўз ўнгида боқиши керакмиди? “Отни тақаласа эшак бутини кўтаради”, - деб Барчин ҳам барини Тумордан ўрганармиди? Агарда полапонлигида чўкиб ташласа ҳам, эндигидек ачинарли бўлмасмиди? Энди буларни бирлаштиришнинг ҳеч иложи йўқ. Тақир ердан чўп чиқариб бўпсан! Нима қилса экан энди Бекеш? Кимдан маслаҳат олса экан? Жаниш-дўхтирданми? У қуш бокмаган. Шапақ-манасчиданми? Лекин негадир худди Барчинни Тумор олдига кўйишга кўрққанидек, Бекеш Шапақ-отанинг олидага боришдан чўчирди.

“Ичинг куйса туз яла!” - деб Бекеш ўз фикрларига ўзи қоврилиб ўтирарди.

* * *

Бу орада чинакам куз ҳам тушди. Ёзги яйловларда молларию чорвасини кўпайтирган қирғизлар уйларига қайтишди. Рассейдан ҳам гур-гур тожиклару қирғизлар қайтиб келишди. Чекбел бирпасда иккала ёқдан тўлиб қолди. Хитойлар ҳам бир оз сергақлангандек бўлишди, пича тортилиб қолишди. Ундай десанг, узоқлардан чўнтақларини пулга қампайтириб келган Чекбел йигитлари энди бўш бўлган хитойлардан мардикор ёллаб, ё уй солишарди, ё ўлдим-қолдим деганда, нураган пахса деворларини қайта тиклашарди.

Бекешларниқига ҳам Лин-Жу билан Уланху серқатнов бўлиб қолган, айниқса янги қушни парваришлаш машқидан завқу

шавққа тушган Уланху фурсат топдими, Лин-Жу оғайнисини Бекешларникига бошларди. Рост, хитойчада анча тили чиқиб қолган Дапан борида, Лин-Жунинг унга кераги ҳам йўқ эди, бироқ мактабу Куръон билан Дапаннинг ҳам иши кўпайиб, у ҳам ёздагидек кун-узун уйда бўлмас, шундай кезларда Лин-Жу Бекешу Уланху орасида тилмочлик қиларди.

“Ана, Олмаамбет билан Чувоғинг чўзилиб келишяпти”, - деб дахмазалармиди, ё оғоҳлантирарди уни одатда бойбичаси, мийиғида кулиб қўйган Бекеш ҳам ичида буларни шу отлар билан аташга кўникиб, икки дўстни кутиб оларди. Улар ҳам шарқ одамлари эмасми, ҳеч қачон қуруқ қўл келмас, бир сафар бир қути хитой совун олиб келишса, бошқа маҳал хитойларнинг майда қуритилган кесмасини келтиришар, бироқ Бекешга энг кўп қўл келгани – буларнинг ўрдасига ўрдак гўшти деб берилган эти эди. Ана ўшани Тумор унча хушламаса-да, Барчин эндиликда қийма эмас, тилим-кесим олиб, товоқ туб қолдирмай чўкиб ташларди.

Булар, уйдагиларга демаганда, Бекешнинг ўзига ҳам овунчок эди. Дапан кўпроқ ўқишда, Саттор-тоғасининг гапу гаштагидан ажралган Бекеш бир хитой, бир мўғил хангомаларини кечалари уй даврасида эшитиб, ўзини алаҳситиб ўтирарди. Айниқса Уланхунинг кўрқа-писа Чингизхон тарихидан айтган жўмоқлари Бекеш кўнглида Манас саҳналарини уйғотар, Темучин билан Жамуханинг оға-ини тутинишдан, то бориб турган ашаддий душманга айланиши унинг ичида севинчми, қаноат туғдирарди: тузукки бу ҳодиса Манас билан Олмаамбет орасида юз бермаган экан... Манас Олмаамбетни хушлаб-қаршилаб, унга ўз отидан тортиб, то мулкигача тортиқ қилар экан, унга жавобан:

Эр Олмаамбет бундай ўйлайди,

Кейин эса шундай сўйлайди:

“Қора жонингга ўлчаган

Оққула Манаснинг оти экан,
Хос тулпорин мингизган
Ошкора чиққан мард экан.
Оққуба Манаснинг тўни экан,
Ҳозиргина суйиниб
Менга қилган йўли экан.
Оққалта Манаснинг мулки экан,
Пайқаб турсам Сарала от
Менга лойиқ йилқи экан.
От тўнидан мен айриб,
Буздурмайин қоидасин.
Ўсмаган ёмон жон қилар
Ўз жонининг фойдасин.

Бу чўнғ отлару ҳикоялар орасида Бекеш бир нарсани борган сари қаттикроғу аниқроқ сезарди: унинг ҳаётидаги майда-чуйда икир-чикирлар ҳам гўёки ўша улуғ достону отлар томонидан худди айтиб бўлингандек бошқарилаётганди.

* * *

Жумладан, бир куни Бекеш Барчинни уйда эрка-талтанг ўсмасин дея, илк бор хонасидан ташқарига, ҳовлига олиб чиқмоқчи бўлди. Дапан Қуръон дарсига кетган, лекин дам олиш куни кетидан Уланху-ю Лин-Жулар Бекешларникида эди. Одатда полапонликда тutilган қушлар қочкин бўлмайди. Бироқ ўжар томирдан униб чиққан Барчинга келганда, ҳар нарсани кутиш мумкин эди.

Куз келиб, эт тансиқ эмас, шундан Бекеш етарлича тоза гўштни тайёрлаб, сўнг эҳтиёт шарт Барчиннинг оёғидаги боғига ғалтакка ўралган қармоқ ипининг бир учини боғлади. Ғалтак тешигига эса узунроқ қаламчани ўтказди. Қуш учганида ғалтак қаламда айланиб, қармоқ ипи бемалол бўшарди-да, бироқ қушни

узоқ бўлса эллик метрдан нарига қўймас эди. Ростини айтганда, бу ипидан Бекеш кўпам қаноатланмаганди: бир бўлса куш унга ўралиб бир жойини кесиб олиши ҳам ҳеч гап эмас, бошқа тарафдан отнинг товони чопиш билан қизиганидек, куш қаноти ҳам учиш билан қизимайдими, осмонга сизаётганда шарақ этиб, оёғи синиб кетмаса бечоранинг. Ундай десанг, амалини топган, ажалидан ҳам қутулади эмасми, унда бу ип нима бўлибди?!

Ахир Бекеш бундай қарорга келди. Эшикка чикқач, у ўн кадамча наридаги девор устига бир кесим эт қўяди-ю, Барчин бошидан тўмағасини олиб, уни қармоқ ипида деворга қадар учиради. Сўнг девордан қўлига чакиради, ва шунқорнинг қайтиш-қайтмаслигига қараб иш тутади. Қайтса, яна бир-икки шундай қилиб, кейин озод учиради. Йўкса, бугун озод учиш йўк. Мушук гўштга етмай, сассиқ деяверсин!

Бекеш буларнинг барини Лин-Жу билан Уланхуга тушунтирди, улар қармоқ ипга огоҳ бўладиган бўлишди. Шу кенгашда Бекеш ўз хонасида ҳуштак чалиб талпинган Барчинни қўлига кўндирди-да, бошига тўмағасини кийдирди. Зийрак куш бир нарсани сезгандек, юрагини дуп-дуп урдирди. Уланху пахса девор устига бир кесим тоза гўшт жойлагани чикди. Кетидан ғалтакни ушлаган Лин-Жу ва қўлида Барчинни тутиб, Бекеш чиқиб борди.

Очиқ ҳавони сезган шунқор типирчилай бошлади. Қанотлари қалтиради, тўмаға остидаги боши бир-икки силкинди. Бекеш бўш қўли билан қушни силаб, нафасу довуши билан тинчлантиришга уринди. Бироқ шунқорнинг ҳар бир пати-ю ҳар бир мушагига кенг дунёнинг топган-ташигани шамол бўлиб, ҳарорат бўлиб, шовқину хид бўлиб, ваҳший қонларини ўйнатиб юборган эди. Бекешнинг ҳам юраги Барчинга жўр бўлиб, гуп-гуп ура бошлади, қўллари хаяжондан қалтиради.

Кўрган кўрганини қилади, косов туртганини, дейишади. Бекеш болалигида Байсал-отаси куш бокқанини кўриб юрган,

бирок эсида қолгани ўшамиди, ё... У Лин-Жунинг қўлидан ғалтакни олди-да, ғалтак ушлаган қўли билан Барчин бошидан тўмағасини олмоқчи бўлди-ю, сўнгги дамда ўзини тийди. Ҳозир қуш сапчийди-да, қармоқ ипга ўралади. “Ўйим билан ернинг етти танобини тортиб тураман-у, битта ғалтак масаласини ечолмасам...” - дея у ўз майлига қарши ғалтакни қайта Лин-Жуга узатди ва тайёр бўлишга чорлади.

Уланху ҳовлининг ўртасида кўз-кулоқ бўлиб турарди. Бекеш Барчин бошидан тўмағани ечди. Кўзи очиқ дунёга очилган шунқор бир лаҳзага ўзини йўқотгандек бўлиб, икки ёнга аланглади. Шунда Бекеш уни қасддан девор томон ирғитди-да: “Ол! Ол!” - деб ҳайқирди. Лочин икки қанот қоқишда деворга қўнди. Қанотларини бир кериб, тахлади. Гўшти кўра солиб, чўқимади. Суқатойлик қилгани йўқ. Атрофга кўз югуртирди. Теваракни ўзлаштиргандек бўлди. Сўнг этни бир чўқиди, икки чўқиди, тамшанди. Шунда Бекеш овозига бор меҳриними, бор қудратиними солиб: “Барчин! Барчин!” - деб устидан хуштак чалди. Барчин бир ўйланди. Бошини тескари ўгирди. Кейин девор устида икки сакради-ю Бекеш қўлига учди.

* * *

Яна бир-икки бу машқ бошқа деворлар билан қайтарилди. Яна Барчин қўлга ўрганганини кўрсатиб, ортиқча қилиқ қилгани йўқ. Кейин, тўйганда тўкнинг эти тупроқ татийди дея, Бекеш бу машқни тўхтатди-да, ҳали ҳам тамоман тўймаган Барчинни озод учирадиган бўлди. У қуш боғидан қармоқ ипини биратўла ечиб ташлади ва “Ё Эгам!” - деб шунқорни осмонга ирғитди. Шунқор тик тепага кўтарилди, ва бир зумда уч деворни кўздан кечирди, егулик ҳеч нарса кўрмагач, у яна тепарокка қалқди, ва ҳаво оқимини топиб, сиза бошлади. Бекеш юрагида икки ҳис курашар: бири парвоздаги лочин қушнинг гўзаллигидан фахр, бошқаси эса узокка учиб кетмасидан бурун чақириб олиш

туйғуси. У, иккиланиб, осмонга тикилиб турар экан, Барчин бир оз ёнга қалқди-да, бирданига зув этиб, бошдан пастга шўнғиди. Аниққи, Бекешларнинг ҳовлисига эмасди. Бекеш бир зумга қотиб қолди. Нимани кўрди экан Барчин? Чўп орасидан югуриб ўтган сичқонними? Ё сувдан сакраб чиққан бақаними? Ён-атрофдан тапур-тупур эшитилди. Бекеш икки дўсти билан ташқари югуриб чиқаман дейишгунича, ён девор устидан ғув этиб шунқорнинг қораси кўринди-ю, Бекеш турган ерга кутилмаганда тап этиб, майдагина товушқон тушди. Уни ирғитган қуш бир лаҳзага Бекеш қўлини мўлжалладими, лекин қўл очилмагач яна тирноқларини товушқон этига санчиб, бу ўлжа устига қўнди.

“Азамат! – деди Бекеш. – Забардаст!” - деди. Бир сўзни унинг ичидан Байсал руҳи айтган бўлса, иккинчисини Саттор айтди. У Барчинни товушқондан узмади, қон тўқар қуш эмасми, тўйгунича тек қўйди. Қушнинг қорни тарсайди, шунда у товушқондан узилди-да, тумшуғини кўкрак патларига тозалади. Шунда Бекеш уни кўтариб осмонга отди. “Энди ўйнаб-ўйнаб уч, ўлжанг ҳазм бўлсин”, - деди унга. Қуш кўкка эркин учди. Озод ҳавода озод учган шунқорнинг кўркига нима етсин!

Буларнинг бари - шамол толаларида мириқиб-мириқиб чўмилаётган қушга маҳлиё кўзларини кўтариб туришар экан, ҳовлига товони қизиган қўшни Ирискул кириб келди. У оғзига келганини айтиб: “Қушингни отасини гўрига урай!” - деб, қора дажжол сингари бурнидан ўт ёғдириб турарди. Ҳар куракка бўқ топилади, дегандек Бекеш аввалига унинг шовқин-суронининг маънисига етмади. Кейин тушунса, Ирискул дев бармоғини ерда парча-парча бўлиб ётган товушқонга ниқтаб: “Қушинг ҳовлимдан эрка товушқонимни илиб кетди, хунини оламан!” - деб дағдаға қияпти. Бекеш яна осмонга қаради, учавер Барчиним, учавер, узоқроқ осмондан тушмагин!” - деб ичида топинди.

Кейин Ирискулнинг курс-тарсини бузиб: “Товушқонинг қанча турарди?” - деб сўради. Ирискул ўзини қора кучга уриб, зўраки хаҳолаб кулди. “Ўз товоғингни ўзингга тортиқ қиламан!” - деди пичинг билан у. “Йўқолган пичоқнинг сопи олтиндан экан-да!” - деб пичингга бурама қилди Бекеш, сўнг Лин-Жунинг қулоғига энгашиб, бир нималарни шипшиди. Лин-Жу Уланху билан пичирлашди-да иккаласи чўнтақларидан юз-юз доллар чиқазиб, Ирискулга узатишди. Ирискул кўзларини олайтирди, аввалига ноз қилмоқчи бўлди, кейин отдан тушса-да, эгарга ёпишиб: “Бундан нари кўшнингнинг қошини таниб юргин!” - деди-ю, пулларни юлиб олганича, ўзининг туя товонларида тайтоқлаб, ҳовлидан чиқиб кетди.

Бекеш унинг кетидан осмонга қарата ҳуштак чалди...

* * *

Болалигида Бекеш каптар этига оғиб, қопқон тўрига тушиб қолган лочинни кўрган эди. У бир ёндан ўлжасини қўймас, темир тирноқларини унга сайганича, кўркини сақларди, бошқа ёндан нарироқда тошдан тўла ясаб олиб қараб ўтиришган Байсал той-оғаю Бекеш тўр таёқчаларига боғланган ипларни тортишар экан, тўрга ўрала бошлаган қуш тирпираб, қанотларини тўрдан озод қилишга тирмашар, учинчи ёндан эса буни кўрган қора қузғунлару қарғалар қағала,б тўр устида учишару, фурсат келса “кўк итга кўп ит” деганидек, лочину унинг ўлжасига чангал солишни чамалашарди.

Негадир ана ўша сахна туп-тугул Бекешнинг кўз ўнгидану хаёлидан кетмас, уни у бир Барчинга чоғлар, лекин кўпроқ ўзига ўлчар – худди сўзлару хангомалар тўрлари уни ҳар томондан ўраб келаётгандек ва у қанча талпинмасин, тўкмай-сочмай йиққан ўлжаси-ю тушуми билан бирга уни қора қузғунлар тўдаси талагундек, чунки илгари тош тўласидан чиқиб, қопқондан озод қиладиган Байсал-отами, Саттор-тоға бор эса,

эндиликда унга қайрилар куюмли кишиси йўқ...

Ёки айна шу боис у Шапақ-манасчи олдига йўлашга шу қадар қўрқяпти, чунки Шапақ-ота ушбу тўрларни ўзи қўйгандек туюлмадими ўшанда Бекешга. Лекин эшикдан кирибоқ, тўр меники демасдан, балки айна ўша Шапақ-чолнинг олдига кириб бориши керакдир. Қопқон қўйган одам ундан озод қилишни ҳам билади эмасми?!

Осмонда эркин-эркин учиб, сўнг Бекеш қўлига қайтаётган Барчинга қараб, буларнинг барини хаёлидан кечирди у. Барчин қўнди. Бошига тўмаға кийдирган Бекеш уни қизганмай, ошиққан Уланхуга узатди. Ўзида йўқ бу тўп йигит кушни силаб-сийпади, орада, болтасини сувга туширган ўрисдай, нима қиларини билмай турган Лин-Жуга Бекеш ўрисчалаб: “Келаси дам олиш куни Уланху билан овга чиқамиз, айт унга”, - деди. Лин-Жу бу сўзларни Уланхуга чевирди. “Кал қувонса, дўпписини осмонга отади”, - дейишмайдими, Уланху ҳам негадир чўнтагига қўл суқиб, яна юз долларлик қоғозини суғурди. Бекеш илло-билло дея, қўлини қайтарди, ва Лин-Жуга қирғизчадан русчага ўгириб, бундай деди: “Куракда ҳайдаган ер қоп тўлдирмайди!”, - сўнг буюрди: “Эвир буни!”

* * *

Ким тутаб сиғарга жой тополмай қолди бу кез – Бекешнинг галдирвой қайни Адолат. Дапаннинг айтишича, у ҳафтадами, икки ҳафтада бир тоққа, гўёки ўт йиғишга чиқиб келар, кейин уникага тун остида ё ҳайдовчи титмасоқол Жўмарт, ё хитойларнинг жиблажибон таржимони Мимтимин келар, ва қисқа олди-бердидан сўнг қоронғига тўниб, йўқ бўлишарди. Адолат ўнтача мардикор ёллаб, ўз уйи ёнига янги ер-сув, томтош қилиб, данғиллама иморат солдира бошлади, ер тагида илон қимирлаганини билган Дапан анави оғзига шайтон тупурган Жўмартнинг: “Бир келишимда сенга янги машина олиб

келаман”, - деганини ҳам эшитибди. Бу баҳонами, Дапаннинг энаси ҳам тўшакдоши ёнида тинчиб қолди.

Адолат шу қадар пишқириб кетдики, бир куни Дапанни ўртага солиб, Бекешга бундай дарак юборибди: “Сен энди янги куш боқибсан. Туморни менга сот. Қанча сўрасанг – икки ҳисса қилиб тўлайман. Қовоғи тушунти Дапан бу гапларни кўнгилланмасдан, қийилиб айтди, ва икки ёғига тўна-термула қаради-да, негадир пастки лабини тишлаганича, бошини икки чайқади. “Йўқ!” - деб кесди Бекеш, ўйланмасданоқ. “Мол тукини кўрмаган яғир бўлиб қолсам ҳам, Туморни бериб бўпман! Отасининг тўрини таниб юрсин!” Дапан бу гапларни яширин қувонч билан қабул қилди, чамаси, ортиқча ўтирмасдан уйига қайтиб кетди. Бироқ, унинг кейинроқ айтишича, бу сўзларни эшитган Адолатнинг ўнгу туси қочиб, қовоғини тириштириб, етим бошига мушт егандек: “Отам топган бургутни харом сийдик ўғил бузди”, - дея кек сақлабди-ю сир туйибди.

* * *

Оқ туянинг қорни ёрилган, баракали куз турарди. Бекеш, келишилгандек, келаси дам олиш кунлари Уланхуни олиб, Барчинни илк бор овга олиб чиқиш тараддудида эди. Дапан ҳам: “Мен чиқай, мен чиқай”, - деб хархаша қилар, лекин Бекеш унга “Туморга ким қарайди?” – дея, олдиндан иш буюриб қўйди. Анави банги кўёвининг фитнес-кирдикорига қарши Лин-Жу ҳам Бекешларникида ётиб қоладиган бўлди. Бироқ, буларнинг бари ўз йўлига, Бекешни бом-бошқа нарса алаҳситарди. Уланхунинг тупроғи ҳам Олтой томонлардан олинган эмасми, у Дапан билан чуғурлашиб юриб, Дапан хитойчани қай даража олган эмаса-да, сал берироқ, бироқ унча-мунча қирғизчани ўрганиб олиб, энди дўсти Лин-Жуга ҳам кўп муҳтожлик кўрмай, Бекеш билан овга тайёрланиш баҳонасида у-бу нарсалар тўғрисида сирлаша бошлаган эди. “Қирғиз бўлсам бўладими?” - деган галварсона

бир савол унинг миясига қозик бўлиб қоқилган, ва у қулоғи кар одамга тўтал қилгандек, Бекешдан нукул шуни сўрайверарди.

Ишдан чиқиб, ювинибок, у Бекешларникига кириб келар, қўл беришиб кўришиб, тўшни тўшга теккизибок, у яна шу саволни ўртага ташлар, ва ҳар янаги гал бунга кўпроқ сабабу далил қалаштирарди: “Сиртдан қирғизга ўхшайман, қирғизчани аямай яхши ўрганиб олсам – ошиқ-камим қолмайди. Тап-тақир қирғиз бўламан...” - “Нима қиласан қирғиз бўлиб?” - деб куюкарди Бекеш. “От минаман, бўза ичаман, овга чиқаман, қирғиз сулувини оламан, ўргатсанг – Манас айтаман...” - “Э-э, бўлмайди!” - дер эди бир энсаси қотиб, бир мой тўшаб сўйлаб Бекеш. “Бунинг учун қирғиз бўлиб туғилиш керак... Белинга қора холинг бўлиши керак!” - “Хол дегани нима?” - деб тушунмасди Уланху. Бекеш кўйлагини кўтариб, белидаги менгини кўрсатди. “Менда ҳам худди шундоғи бор”, - деди бузуқ қирғизчада Уланху ва ўз навбатида кўйлагини иштонидан чиқариб, белини-ю холини кўрсатди.

“Мўғил бўлиб юравермайсанми?” - деб далилларини соб этди Бекеш. “Чингизхонинг бор, оту бўзани шундай ҳам қилаверасан...” - “Йўқ, – деди жиддийлашиб Уланху. – Жунғўда ҳамма хан бўлиши керак. Мен шу ерда қолмоқчиман!” - “Ҳа, бу ер Тожикистон-ку! – деб тўқилган косасини қайта тўлдирди Бекеш. – Унда тожик бўлишинг керак!” Уланху бир зумга ўзини йўқотиб қўйди, ер тубига бориб қайтгандек уф тортди, ва: “Йўқ! – деди. – Сендек қирғиз бўлайин: отли, қушли, жўмоқли...” - “Жўмоқ деган сўзни қаердан ўрганиб олибди? – деб тонг қолди Бекеш. – Дапан айтган бўлса керак. Бу гапларнинг барини ҳам Дапаннинг ўзи мана шу тўп мўғил йигитга сингдирганмикан?” - “Менинг онам тожик бўлган”, - деб айтди Бекеш, ва қўшиб қўйди: “От, қуш, ривоятлар тожикларда ҳам қайнаб ётибди...” Шундай дейишга деди-ю, ичида ўкинч билан унга оту қуш Байсал той-оғасидан мерос бўлиб қолганини-ю, Саттор-

тоғасидан эса фақат ривояту маталлар етишганини ўйлади.

“Хол-чи, хол?” - деб янгидан ўрганган сўзини пеш қилди Уланху, ва писка билан кесилгандек қийғоч кўзларини қувларча қисиб қўйди...

* * *

Қайдан Бекеш ўзини қирғизликка олиш-олмаслик бўйича бош қилиб қўйибди. Бир ўзи қолгач у ўзича ўйларди: “Таласга қурган боғинг йўқ, талтайиб ётар чоғинг йўқ, нега Уланхунинг қирғиз бўламан деган тилагига ҳукм чиқариб, қарши бўласан? Байсал-ота айтса экан бу гапни, ё демаганида Дапан, сенга ким қўйибди? Ўзинг ярим қирғиз, ярим тожик барингу дурагай бўлсанг. “Тиқилган бўз ўтовдан бўсағали том яхши”, - дейишмайдами, балки Уланху сендан тузукроқ қирғизга айланар.

Сен қирғиз бўлиб, иддаонгни унданам баланд қилдинг – қирғиз бўлганда ҳам қирғизнинг нақд данаги, магизи бўлмоқчи бўлдинг – ўзингни манасчи қилдинг. Шапақ-отадек сир-синаот билмасанг, Байсал той-оғангдек чўққилардан ҳаётнинг тубларига тушмаган бўлсанг – эришганинг шаҳарда гап сотиб, бурма бўйин бўлиб керилганингми?! Шу ерда Бекеш мастликка қирган буғродек ўз-ўзига бурқуллаб кетди. Ўзининг ўйлари ўзининг безига тегиб кетди чамаси, ўтирган ерида типирчилаб ўзига жой тополмай қолди.

Истасин-истамасин, Бекешнинг мушкуллари ечими бир одамга бориб тақалар – унинг ичини равшан шишадек кўрган Шапақ-манасчига. Қанчалик уни ўз ўйларидан ҳайдамасин Бекеш, у миясининг бир чеккасига ҳамиша жилмайиб қоқилган суратдек турарди.

Мана ким Уланхуга-ю Бекешга барча жавобларини бериши мумкин. Балки-да Барчинига ҳам ўзининг оминини аямас. Шу ўйларда Бекеш товушёзарини олиб, ҳали эшитмаган

тасмаларидан бирини қўйган эди, унинг ўзига нотаниш бачканароқ радио овози хона жимжитлигини бузиб: “Байсал-ота, қирғизчилик бу нима?” - деб сўраса бўладими. Байсал-ота томоқ қириб: “Бу сўровингга Манасдан айтайин, – деди-да, қўлига қўбизини олди: “Ирчувул бориб Чўвоқни Олмаамбетга қайраб, бундай сўзларни айтибди:

*Айтиша келса отанг тенг,
Кафтинг очсанг, қўлинг тенг,
Қипчоқнинг юрти икки уруғ,
Хивадан юради беш уруғ,
Мўйғут билан тайит бор,
Чарқов билан галча бор.
Қирдаги қирғиз қанча бор.
Оқ варанг отса туз-да бор,
Олти ота ўғли Жуз-да бор.
Қалмоқдан келган қизталоқ
Олмаамбет қулдан каммисан?!
Хукминг олди қўлингдан,
Ўрнинг олди йўлингдан,
Ҳисобин олди элингдан,
Қутириб кетган қув қалмоқ,
Қувватинг олди белингдан...*

Унга Чувок бундай деди:

*Ўкинчим тоғдай чўнг бўлди,
Ўлмай қараб туришидан,
Одам ўлмас экан-ку,
Хорлик-хўрлик юмушдан.
Қалмоқдан келган, бой топмай,
Қозоқдан келган, жой топмай,*

*Таги-тубин ким билди?
Тентиган бир қул сой топмай,
Хитойдан чиқиб тузидан,
Қийинсиниб не чиқар
Қирғизнинг босган изидан?!*

Бироқ Чувоққа Бақайнинг Олмаббет ҳақидаги жавобини айтай:

*Уқсанг ақл нақд ўша,
Қарилик сўзим менинг,
Халқни бузиб юришинг,
Қандай юмуш сеники?
Олмаббетни кўрганда
Кимки уни қалмоқ дер –
Ақлидан озгандир бу эр.
Қийнади жонин биз учун,
Қилган хизмати сиз учун.
Қирғизга хизмат қилганга
Қийқириб чопиш не учун?!*

* * *

Қирғизларнинг бир мақоли бор: “Отни кўрса, яёв босганнинг оёғи толийди”. Ҳозиргина эшитган тасмасини шу ерда тўхтатиб, Бекеш ўйга толди. Агарда Уланху “қирғиз бўламан” демасдан, “тожик бўламан” деганида ҳам Бекешнинг худди шундай қизғанчиқлиги келармиди? “Йўқ, – дермиди шунда у, – сен “Шоҳнома” ё “Маснавий”ни билмайсан. Мен сенга уни айтиб берай деб, ё Рустам ва Сухроб ҳикоясини қилармиди, ё Манасига яқинроқ Сиёвуш достонини айтармиди.

“Кайковуснинг ўғли Сиёвушни Рустам-полвон эр йигитнинг барча хунарларига ўргатади. Бироқ Сиёвушнинг ўғай онаси

Рўдоба уни йўлдан оздириб, ўз хирсига ем қилмоқчи бўлади. Сиёвуш бунга кўнмагач, уни фитна-ю чақим билан така-тақ йўқ қилмоқчи бўлади. Шу пайт Турон шоҳи Афросиёб Эрон шоҳи Кайковус билан тинчлик битими тузади. Кайковус эса бундан фойдаланиб, Туронга хужум қилмоқчи бўлади ва бу ишга Сиёвушни танлайди. Бироқ Сиёвуш бу каби юзи қораликка кўнмайди ва Туронга, Афросиёб ёнига қочади. Турон шоҳи Афросиёб уни кенг кучоқ очиб қабул қилади ва ўз қизига уйлантиради.

Бироқ Олмаамбетга қарши Чувоқ чиққандек, Сиёвушга қарши Афросиёбнинг биродари Герсиварз чақимчилик қилиб, уни Афросиёб кўзи олдида хоинга чиқаради. Ана шу нуқтада Чувоқ билан Олмаамбет, ораларини очик қилгач, ярашган эсалар, Герсиварз Сиёвушга уни кутаётган хавф ҳақида шипшибди ва уни қочишга ундабди. Сиёвуш унга ишониб, бошини олиб қочаётса, йўлда туронликларнинг қоровули уни тутиб, Герсиварзнинг ўзи Сиёвушнинг калласини олиб ташлайди...”

Бу ҳикояни сўзлаб берса, Уланху тайинки тожик бўлишдан воз кечади. Айнан бунга ўйлаётган эдими Бекеш? Аслида, Уланху Бекешнинг ичида йиллар давомида чигаллашиб ётган тугуннинг бир ипини тортиб қўймадимми?! Бу ип учини Бекеш ҳеч кимга кўрсатмай тортиб оламан деса, унинг кимлигининг тугуни баттар чигаллашиб бормоқда эмасми?! Қирғизлар айтмиш: “Сичқон инига киролмай, думига ғалвир боғлабди”. Ё тожиклар айтгандек: “Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушқилхо” “Кўринди ишқ осон аввал, вале тушди мушқуллар”.

* * *

Барчин билан илк бор овга чиқишга шайланган Бекеш бу кунлари Тумор олдида кўпроқ вақт ўтказарди. Бунда алланечук айбсиниш бордек эди, Тумор ҳам сезгандек эгасига кўнглини кўпам илитмас эди. Бекеш Туморга янги боғу янги тўмағалар

кесди-тикди, товушқон эти билан боқди, куя бериб ичларини тозалади. Бир нарсани пайқади шу кунлари Бекеш, Туморга кўзини толита қараб: Тумор унинг ўтмиши экан. Байсал-ота-ю бойбича каби, болалиги-ю Манаси каби. Барини тамом айтса – Барчин унинг ноаён келажаги бўлиб кўринди. Худди Дапанидек... Омон бўлса бу бола – оламга татир. Бироқ бир зум ўтмай, хайрон қолди ўз фикрига-ю ўз тияноғига у. Агарда Байсал той-оғаси тирик бўлганида: “Кўзилигида сутга тўймаган, кўчқорлигида турткисини кўймас”, - дермиди?

Туморга қанчалик берилган эса, Байсал-отани шунчалик эсларди у. Аллақандай қарздорлик ҳиси унинг кўнглидан кўтарилмас, ва у ниҳоят мана нечадир ойки, тахмонга беркитиб кўйган ҳужжатларни эслади. Ўшанда бир кўз югуртирган эди-ю, бошқа кўли тегмади. У тўшагу талпоқлар орасидан докага ўралган ҳужжатларни қайта олди. Бу сафар жиний ишни шошилмай ўқий бошлади. Мана камашга берилган буйруқ, мана биринчи сўроқ қоғози.

Савол: “Сиз урушдан қайтиб, қишлоқ чойхонасида контрреволюцион тарғибот олиб борганингизни тан оласизми?”

Жавоб: “Йўқ, мен чойхонада ҳеч қандай контрреволюцион тарғибот олиб бормаганман”.

Савол: “Сиз Имоналиев ва Рысбеков уйларида Совет ҳокимиятининг ағдарилиши ҳақида гапирганмисиз, уни ёмонлаганмисиз?”

Жавоб: “Йўқ, Имоналиев ва Рысбеков уйларида ва бошқа ҳеч қаерда Совет ҳокимиятини ёмонламаганман.”

Савол: “Сиз “хайит” куни масжиддан чиқиб, одамларга Худога ишониш кераклигини, йўқса дўзахга тушишлари ҳақида гапириб, диний ташвиқот юргизганмисиз?”

Жавоб: “Йўқ, мен хайит куни ҳеч қандай ташвиқот юргизмаганман”.

Савол: “Сиз, Манас деган реакцион дostonни ўқиб,

одамларни Совет ҳокимиятига ва колхозларга қарши қайраганмисиз?”

Жавоб: “Мен, қайтариб айтаман, ҳеч кимни ҳеч қачон Совет ҳокимияти ва колхозларга қарши қайраган эмасман.”

Бекеш кейинги қоғозни қўлига олди. Буниси гувоҳ Жеенов Саримсоқнинг кўрсатмаси экан.

Савол: “Сизга бетма-бет ўтирган Жақипов Байсални биласизми? Қачондан ва ким сифатида биласиз?”

Жавоб: “Мен юзма-юз ўтирган Жақипов Байсални 1933 йилдан мулла, қулоқ, контрреволюционер сифатида биламан. Урушга мен борганим йўқ, бироқ урушдан қайтгач, у ўзининг Совет ҳокимиятига қарши фаолиятини давом эттирди.”

Савол: “Бунга қандай мисоллар келтира оласиз?”

Жавоб: “Масалан, у “ҳайит” куни масжиддан чиқиб, одамларга Худодан кўрқиб кераклигини айтди, йўқса дўзахга кирасанлар, деб диний контрреволюцион тарғибот олиб борди...”

Бекешнинг муштлири тугилди, у қоғознинг охирини ўқимай, кейингисини қўлига олди. Яна юзлаштирув протоколи. Бу сафар Тўқўмбай Қарасаев дегани билан.

Савол: “Жақипов Байсалнинг одамларга “Манас” реакцион достонини айтганини кўрганмисиз?”

Жавоб: “Кўрганман. Юзлаб совет одамларига реакцион, контрреволюцион бу достонни ўқиб, Совет ҳокимиятига қарши, совет халқларининг Хитой Халқ республикаси халқи билан дўстлигига қарши қайраган”.

Бекешнинг кўзи тинди. Миясининг чеккасига қадалган Шапақ-манасчининг сурати кўзини қисиб қўйди-да: “Ай, қырғизым, буга таман тиреп койсон, эртен эле сен жоғолосун”, - деб қирғизча сўйлади.

* * *

Барчиннинг Шапақ-ота кўрсатган бўғотидаги овига ҳам кун пишди. Бойбича келинчақларини олиб, қизиникига бешик тўйга кетган. Уйда аразсинган Дапан билан Лин-Жуни қолдириб, Бекеш кўлига Барчинни кўндирди, Тўпонига эса Уланхуни ҳам учқаштириб, аввалига Асқарқоя томон йўл олди. Улар тубанлаб оққан сой бўйлаб боришди. Чегарачилару аскарларнинг қораси ўчгач, от толиқмасдан таймашиб, тоғ томон чиқа бошлади. Тайпоқ ерлар орқада колди, сўқмоқ тикроқ кетарди.

Бекеш билан дўстлашибу тўшлашиб қолган Уланху ўз тили билан аралаш қирғизчасида бир нарсаларни сўрагандек бўлар, бироқ Бекеш унга алахсимасдан, олдидаги тарама йўлни ўйлар: аввал овга борсами ё Шапақ-отанинг оминини олганими? У ҳануз бир ечимга келмасдан, унисинингу бунисининг ортиқчилиги-ю камчиликларини чамаларди. Ахир, от юганини хийла бўшатди-да, от қаёққа юрса, танловим – шу, деган қарорми-беқарорликда тинди.

Йўл айрисига етишганда, орқада учқашган Уланху бир туйшалди-ю, от паст томонга кетган сўқмоқни танлади. “Мен - овчи, сен - қоқмачи!” - деди Бекеш кўпроқ бу сўзларни барибир тушунмайдиган Уланху учун эмас, балки ўзини ростлагандек. Уланху бир нарсаларни бижирлар, лекин Бекеш энди тойма фикрларидан чиқиб, келажак овни ўйларди.

Бирор соатда улар юлғуну тобулға тўқайларига етиб боришди, отдан тушган Уланху от ёнида борар экан, унинг қисик кўзлари бу бойликдан тайғаланиб кетганини кўрарди Бекеш. У отини тўхтатди. Тепадан туриб, атрофга қаради, Барчинни овга шайлади. Барчин ҳам эгаси кетидан бошини ҳар томонга буриб боқди, гилосдек кўзларини чархлаб, буталар орасига тикилди. Бирданига эллик қадамлар нарида тошу кум оралаб бир нарса силжиди-ю тумтарақай қочди. Бекеш дарҳол Барчинни мээлидан бўшатиб, ҳавога ирғитди. Лочин тапир-тупир қанот қоқиб, қочган қуён томон учди. Тўпоннинг найза

қулоқлари динг турди. Бекеш бақирмаса-да, Уланху мўғилчасида улулулаб қолди. Барчин куённи кўпам қувлагани йўқ, ўзига бошданок чизик чиздими, бу чизик сўнгида шув этиб ерга шўнғиди-ю, қанотлари шап-шап ўлжа олқишини ура бошлади.

Бекеш отини у томон чоптирди. Отдан қолишмай, қувончга тўлган Уланху югурди. Етиб боришса, куённи бўғизлашга пичок ҳам керак эмасмиш, Барчин куённинг ичини чангали билан ёриб, тумшуғи билан юрагини чўқиб бўлибди. Қонга тўйишга қўйди қонхўрни Бекеш. Уланху ҳам бир мўғилча сўзлаб, бир бу сўзга қирғизча “аябай”ни қўшиб қўяр, кўзидан эса севинч ёши ўн дала бўлиб қуйиларди.

* * *

Уйку тўшак танламайди. Эрта тонгдан овга чиқишгани учунми, ови мўл бўлгани кетиданми, туш қийшайиб келаётганида, булар нон-чой қилатуриб, оёғидан боғланган бешта куён тўшини шохи кўркам толга осилтиришди-да, буларга қоровул қилиб, Барчинни боғида ўтқазишди, ўзлари Уланхуга эгар ўрнида олинган кенг талпоқни нарироқдаги ўтга ёйиб, бир мизғиб олишди. Куз ҳавоси эмасми, тоғда кўпам ургулаб элимайсан киши, от кишнашидан иккиси ҳам уйғониб кетиб қарашса, толнинг нарига тарафида икки кўзини толда осилган куёнларга тикиб, бир тулки турибди. “Ш-ш-ш!” - деб шивирлади Бекеш Уланхуга, ва кескин ҳаракатдан қўли билан тийди. Тулки зоти айёр эмасми, у қоровул қўйилган лочинни кўриб турар, бироқ унинг толга боғланганини ҳам туйгандек, чамалаб ўлчарди: кўп куёндан бир куённи олиб қочсам, бу овчи қуш менга етадими-йўқми...

Тулкиларнинг нафақат қувлиги, балки терслиги ҳам бор, буни Бекеш яхши биларди. Аслида бу терслик ўша қувликнинг давоми: мен барингни барибир тақалаб кетаман деган безбетлик.

Отдан кўркиш тугул, нарироқда ётган бир эмас, икки одамдан ҳам кўркмаса у. “Ҳап сеними!” - деди ичида Бекеш, бироқ милтиғи ҳақида эмас, қандай қилиб тулки узоққа қочмасидан толга етиб, Барчинни боғидан ечиш жўнида. Ана ундан кейин кўрайлик: сен айёрми ё қуш кучлими...

Тулки одамларни энди сезгандек, ярим кўз билан улар томон қаради. Лекин бу қарашда ҳали ҳам ўша сурбетлик бор эди. “У биз ётган томонга югурмаса бўлгани, чунки орқада тоғ қаваклари бор, улардан бирига кириб кетса, на қуш, на одам боласи уни олиб бўпти!” - деб ўйлади тулки нигоҳи остида Бекеш. Аммо тулкимисан тулки экан-да, ажойиб тебетей қалпоққа ярайдигани... У тулкининг қайта толга қарашини кутди, ва бурилмасдан, Уланхуга: “Бир... Икки... Уч!” - деди-ю, сапчиб уч қадамда толга етди, ва тулкининг эсанкираганидан фойдаланиб, Барчиннинг боғини кесди.

Унгача Уланху ҳам қалқиб, тулки томон ташланганидан, тулки тескари томон – юлғунзор сари қочди. Боятдан бери мазах-масхара туйган Барчин тулки кетидан учди. Тулки лочиндан яқин тўрт карра каттароқ бўлгани учун, Бекеш милтиғини қўлига олиб, Тўпонга минди-ю, уларнинг кетидан елди. Отнинг дупури қуш қанотларининг қоқишига ва Уланхунинг мўғилча қийқирикларига улашди.

“Тулкининг толик ери қора тумшук”, - дейишади билганлар, Барчиннинг биринчи чангали-ю биринчи чўқиши унинг тулкига бас келиш-келмаслигини кўрсатади деган хаёл Бекешнинг миясида ярқ этди ва ўчди. Унинг кўзи - олдинда улкан қадамларда изини йўкотаётган тулкидан узилмас, ва Барчин тулкига етиб, энди темир тирноқларини унга санчай деганида, айёр тулки ёнга сакраб, бир айланди-да, икки мучасини қушга ирғитди. Қуш ўз қанотларида чатиша бошлади, тулки оғзини йирганини кўрди Бекеш ва ортиқча чидамай, от устидан туриб икки ўқ отди. Тулки билан Барчин тугунчаги икки типирчилаб

тинди. Отини аямай қамчилаган Бекеш улар ёнига тушиб борди.
Иккисининг қони ерга оқиб, буланиб, иккиси ҳам ўлик эди...

* * *

*Бекешга барқинг боринда,
Полапон лочин чоғингда
Қоқилиб ажсал тумшукқа,
Қанотинг синди тоғингда.*

*Ойда чопса пойга олган,
Арғумоқ қолди ўтловда.
Азобинг тортиб буржираб,
Бекешинг туради йўқловда.*

Куюкди, йиғлади, ўқирди – бу сўзлар кошки бирон нарсани англатса! Юраги сув бўлди унинг. Айтмабмиди у ўзига ўзи, Барчинни Тумор қарамоғида боқса бўлмасмиди... Шунда “лоп” этиб Байсал-ота унинг кўзига Тумору, ўзи эса ўз-ўзига Барчин бўлиб кўринди... Ҳа-да... худди шундай...

Уланху Тўпоннинг устига ўлжа ва ўлачани юклаб, отни бошлаб борар экан, кўлию кўнгли тап-тақир бўш Бекеш худди ўлик Барчиндек қаерга ва нимага кетаётганини билмасди. Тўпоннинг ўзи буларни тепага – тоз чўққи томон кетаётган сўкмоқ сари бошлаб борарди. Уланхунинг ҳам ўти сўнган, Бекешни овутишга етарли сўзи йўқ, балки ўзининг мўғилчасида касри урганиними ўйлаб борарди. Булар қанча вақту қанча йўл юрганини ҳам сезишгани йўқ, фақат бир тош отиш узоқлигида тоғ ичига қурилган тўрткўл уй кўринганида, Бекеш худди тушидагидек, Шапақ-манасчининг кулбасига етиб боришганини англади.

Одатдагидек, тош ҳовлида учта-тўртта кўй, нарироқда Шапақ-отанинг тузоқ узиб қопқон синдирган эшаги, фақат

хамиша тиниб-тинчимас чолнинг ўзи кўринмасди. Ахир, томоқ учун осмондаги куш тўрга тушганидек, Бекеш ҳам чолнинг олдига етишибди-ку! Эс-хушини бир оз бўлса-да йиғиб, Бекеш жиловини тошга боғлади, олдига эшак олдидан бир оз хашак олиб, Тўпон ўнгига ташлаб қўйди, қўлига икки энг йирик қуённи тутиб, ичкари қараб юрди. Уланху ҳам унга эргашди. Қоронғи, шамсиз-чироқсиз ичкарига салом бериб кириб борса, кампир-бойбичанинг сўниқ алиги эшитилди-да, кўзлари қоронғиликка кўниккач, Бекеш кўрпа-тўшак қилиб ётган чол устида кампир мункайиб ўтирганини пайқади.

У бир пайтлари ўзи ётган қора бурчакка яқинлашди. Эшикдан билинар-билинемас нур кириб турарди. Назарини чолда учлаган Бекеш Шапақ отанинг оқ сўпи дўппида ётганин-ю, лаблари бир нарсаларни пичирлаётганини кўрди. У кампир ёнига ўтирди ва қўлларига чол қўлини олиб ўпди, сўнг кўзларига сурди. “Келишингни билдим... – деди нафаси оғирлашган Шапақ-ота. – Сен билан туздош бўлиб қолдик...” Сўнг Бекешнинг ўкинчли фикрларини ўқигандек: “Эртароқ келсанг эди қошки... Сенга қоқмачи бўлмасам-да, ёрдамим тегармиди...Кўнгил қушингни ҳам асраб қолармидик...” - деди ва узоққа тинди.

Бекешнинг ёнида ўтирган кампир юм-юм йиғларди. Бекешнинг юраги туйлаб кетди. Қани энди у ҳам - ўтган сафар худди шу талпоқ-тўшакда Шапақ-манасчи уни отдек қилиб турғизгани сингари - бу сафар чолга малҳам бера олса эди...

“Овдан қуён олиб келдим, мойли бир шўрва қилиб берай!” - деб сунишлади Бекеш. Шапақ-ота майин жилмайди. “Оғзи ошга текканда тумшуғи тошга тегади...” - деди. “Кўнглингга тукканинг кўп, сўзингга тузу мой қўшмай, барисини сўйла-чи!” Бекеш ўйланиб қолди. Қай бир чигали-ю қай бир ишкалидан бошласа экан? Ўз овулига қайтишига туртки берган тушидан бошласами? Энди айтмоқчи эди, нафасини ростлаган Шапақ-

манасчи бошини ёстиқдан кўтармай у томон бурди-да: “Душман не демас, тушга не кирмас...” - деб кўшиб кўйди.

Балки орқарокда чўккалаган Уланхунинг қирғиз бўлиш иштиёқини айтсами? Ё Шапақ-отанинг ҳозиргина шивирлаган сўзлари шунга ишорамиди? Тўнқайган тоғлардек улкан-улкан саволларни тусмоллаб юрарди Бекеш бу учрашув учун, энди эса магар миясига кўй қумалоғидек бир фикр келса! Байсал-отасининг Тумордек ҳайбатинию, ўзининг Барчиндек ҳечлигини сўзласами? Худди борар ери-ю босар тоғи қолмаган, ит минган томоёқдек... Шапақ-манасчи яна бир нарса деб пичирлади. Бекеш қулоғини тик тутди ва фақат гапнинг сўнгини эшитиб қолди: “Ит тумшуғига сув етганда сузади”. Манаснинг залвори-ю, уни ким кўтара олиши ҳақида сўрамоқчи эдим Бекеш?

* * *

“Тоғларни ўйлайман, – деди хўрсиниб Шапақ-манасчи, – одамлару элатлар ҳам шундай: кўрки бировни урибу талқонлаб эмас, елкама-елка туришидан”. Кейин Бекешга: “Сен томоққа қара, эжанг тулга ўтириб, тўкилиб қолди...” - деб ўчоқ томон имлади. Бекеш ўз тўридан ўзи қутулган қушдек туриб, Уланхуни ҳам қозон томон бошлади. Улар, қирғизлар айтмиш: “Туйтулунглаб, чирдашмай, борингизни беринглар!” – дея, икки эмас, бор бешта куённинг терисини бирпасда шилиб, ичак-чавоғидан тозалаб, тўшларини ўти қаланган қозонга солишди. Ўтдану бугдан уй исиди. Кунни кутган совуққа тўнади, бойга боққан очдан ўлади, эмасми, бироқ бу сўзларни ўтга қараб эслаган Бекеш, уларнинг илгари сезмаган бошқа маъносини ҳам сизди. Ўтган сафар Тўпоннинг туёғини ерга милғитиб, Туморини кўкка ирғитиб, бу ерга келганида, ўзи ночор ҳолатда эди. Бу кез ўзи кўзга тўлимли йигит бўлиб, яна бир бўз болани бошлаб келганида, Барчини қани-ю Тўпони нечук?!

Шапақ-отадану ҳеч нарсани яшириб бўлмас, бироқ билган

қора эл ҳам кўти билан кулади эмасми: Тумори турганда, тўла ёшга етмаган қушни тулкига қўйибди деб. Байсалнинг мероси овсарга тегибди деган гапнинг ўзгинаси эмасми бу?! Бу ўйдан ўчоқ олдида турди-да, тумшуғи совиди Бекешнинг. У зўрлаб ўзини томоққа алаҳситди. Ўчоқ бошида тўрвага солинган тоғ пиёзидан олиб, қозонга тўғради, кейин тўнгишга бўйин бермай, қолган сабзидан беш-олтитасини биқир-биқирга қўшди.

Булбул уни билан, тўти жуни билан қилиб, Уланху ҳам ўзининг ов халтасига хитой тузи-ю мурчларидан тоза солган экан, уларни Бекешга тиржайиб узатди. “Ўлим тўшагида ётганлардан нимани ҳам сўрайсан? – деб ўйларди ўзича Бекеш. – Ўлим олдида барча сўроқларинг шу қадар майдаки, ўчоқ ёнса-да айланангни қоронғилик қоплаб, кўзни кўришдан тойдириб келади...” Бекеш яна арча ўтига тик қаради. Эндигина кўзида ўчган ўти қайта томиб, ўлган жони тирилгандек бўлди. Қорда, қоронғида овулга қайтаётиб қолиб кетган тунини эслади у. Қачон эди бу, қайси ҳаётида?!

Бу тизгинсиз ўйлар орасида ош-томоқ ҳам пишди. Бекеш қайноқ шўрвани товоқларга сузди. Йилки ёки мол бўлса, у қайси қисмини Шапақ-отага узатишни яхши биларди, бироқ чолнинг ҳозирги ҳолатида нима қилса экан? “Эрлик қилиб қуён сўйди, итлик қилиб тўш тортди!” – демасмикан? Бу фикрда у энг йирик қуённи бўлак-бўлак бўлди, энг майинини эса бутунлай кенг товоққа қўйиб, Уланхуга тутқазди. Шўрванинг бирини Шапақ-отага, иккинчисини эжасига элтди. Сўнг Шапақ-отанинг орқасига - деворга суяб - бир қанча болиш қўйди-да, чолнинг қуш тўшидек енгил баданини авайлаб кўтариб, ўтқазиб қўйди.

“Келинга тойлоқ бойлатиб, кампирга қўйруқ чайнатиб, мен чолга нималар қайнатдинг?” - деб кулимсиради у. “Ов шўрваси”, - деб жавоб берди Бекеш. Унинг кетидан Уланху катта товоқда қуён этини келтирди. “Сен кимнинг ўғлисан, тухуминг қаердан?” - деб сўради чол. Уланху каловланди. “У

мўғиллардан”, - деб тушунтирди Бекеш. Шапақ ота эшитмаганга олиб: “Ўзимизнинг япалоқ қирғизлардан экансан...” - деди. Бу сўзни эгик бети билан тушунган Уланху ўзида йўқ қувонч билан, “Ўва, мен қирғиз, қирғизман” - деб яшнади...

* * *

Шўрва ичилди, куён эти ейилди. Шапақ-манасчи, “Сафарим узок, бутларимга қурч-қувват керак”, - деб ҳазиллашди ва куённинг майин сонидан татиб боқди, кейин қуюқ омин қилиб, бирданига худди дoston айтгандек, “Бироқ менинг армоним: олдимдан чиққан тўсқин йўқ, кетимдан келган қувғин йўқ, сайишиб чиққан ботир йўқ – озод қушдек келдим, озод қушдек кетдим”, - деди ва чалқанчасига ётди. Унинг қуруқ кўзлари намланди. У шипга қарата шивирлади: “Мени туз кўмгандек кўмсанг ҳам, ё тош қўрумлаб кўмсанг ҳам, майлинг. Эжангни ёлғиз қолдирма эла...” - ва узокқа тинди.

Бекеш товоқларни йиғиштириб, ўчоққа йўғон ғўлаларни қалади. Ташқари чиқиб, мол-йилқига ўт солди. Иш билан алахсимоқчи бўлди. Ташқари қисман совиган, тоғли ер эмасми, қорсиз бўлмаганидек, ҳавода қорнинг нафаси келар эди. Унинг кетидан ташқарига Уланху ҳам чиқиб келди. Иссиқ нафаси совуқ ҳавода қотганиданми, сийрак муртига муз тўнгди. Улар тезда жунжикиб, ичкари киришди, рост, Бекеш ичкаридан бир ширдоқу бир талпоқ олиб чиқиб, каттасини оти устига, кичигини эшакка ёпди.

Бекешнинг кўнгли нотинч, кўти кўпиллаб, ҳеч бир ерда ўтиргиси йўқ эди. Яна ўчоқ олдига борди, косов билан ўчоқ кўрини янгилагандек бўлди. Бекордан бекор ёнидаги Уланхуга: “Косов узун бўлса кўл куймайди”, - деди. Уланху буни тушундими-тушунмадими – иши бўлмади.

Тўшакда ётган Шапақ-манасчи бир нарсаларни эсладими, ё босинқирай бошладими: “Чечак чиқса улуғ тумов деб, ирим

қилиб, қора кийик деб, айиғнинг этини беришганида... Қуш учди... қушнинг олганидан солгани қизиқ... Яхши ит ўлигини кўрсатмайди... Бола-чи?..” Бекешнинг қулоғига чалинган бу сўзлар, у маъносини тушунмаса-да, худди танишдек туюлди ва кўкрагига кўрғошиндек ёпишди. “Юзгачайинни ясов дейди, минггачайинни қўл дейди, мингдан ошиғини қўшин дейди...” Чолнинг уни уламдан-улам кубулжиб-жилваланиб, бирида кўнғир, бирида ичга тушиб эшитиларди. “Бояги ўзинг кўрган уч эчкининг қаймоғи, тўйимлик учун эмас, кўнгиллик учун...” Шу ерда кампир ўкириб йиғлай бошлади:

*Ой остонамда чиним ой,
Ойдаи сулув чолим ой,
Оламда бирга қолдирмай,
Ажратди бизни худой ой!*

Бирданига ола тўполон бошланди. Бояда товушлатмай аста ёпилган эшик шарақлаб очилди-ю, ичкарига изғирин билан бирга туман-туман оқ капалак каби қор учқунлари буркураб, ер билан осмонни, ичкари билан ташқарини бир гўр қилди. Бу бўрон ичида Бекешнинг кўзи сочларини юлган кампирга тушди, унинг додда анғшайган оғзидаги темир тишлари худди жез кампирникидай мудҳиш бўлиб, Бекеш ўлим юзини энди тушида эмас, ўнгида яққол кўрди...

* * *

Тонг сахарда Шапақ-отанинг чумчукдек жуссасини оқ матога ўраб, Бекеш Тўпон устига ортди. Кўчини йиққан эжа кампир эшагига минди ва Уланху буларнинг етим қолган қўйларини хайдаб, бари бўзтўрғай бўлиб тўнгиб қолган сўқмоқ бўйлаб, ўзларини тайғалишдан авайлаб, аста-аста Чекбел томон юришди. Тунги қор кўчирганми, ё изғиринми, бир-икки жойда

сўқмоқни тоғ бошидан келиб қолган қўрим тошлар босган, кучи етганини Уланху билан бирга Бекеш пастроқ думалатишди, кучи етмаганини бир амаллаб айланишди. Кези келганда, аввалига бири тош тепасидан ўтиб, бир отни, бир эшакни, бир кампирни, бир қўйларни, жар ёқалаб арқон боғлаб, қўлма-қўл узатишди.

Чол ўлимидан иссиқ ёшлар барининг қўйинини тўлдирмаса, йўлда музлаб қолармиди булар? Кампир ҳеч ўзига келолмас, бир чолини эслаб: “Бурни кетди қўнқайиб, кўзи кетди чўнқайиб”, - деб йиғлар, бир чолини тезроқ ерга топширишга орзиқиб: “Ўсган-унган қўнишга бормай, нетиб қолайлик?” - деб эшагини товонлари билан ниқтарди.

Кун ярмида булар Чекбел чекига етиб келишди. Кампиру отдаги кафанни кўрган сийрак одам булар томон келиб, қўшқўллаб тўсиб олишди, омин қилиб, ўлган отанинг кўковига қўшилишди. Ана шу ерда Бекеш Шапақ-манасчининг кеча ҳазилнамо: “Мени туз кўмгандек кўмсанг ҳам, ё тош қўрумлаб қўйсанг ҳам, майлинг”, - деган сўзлари маъносини энди тушунди. Чекбел мозори тожик қишлоқда эди, булар эса қирғиз овулига кириб боришаётган эди. Энди қандай қилиб Қирғизистон томондаги мозорга ўтиб боришади? Шапақ-манасчи-ю кампирнинг паспорти тугул, умр давомида туморлардан бошқа ҳеч қандай қоғози бўлмаган эса... Ё хитойларни ишга солишсамикан? Бекеш шундай деб ўйлади-ю, ўзини ўзи сўқди: “Кўзим кўрмаса, кўтимни бўри есин экан-да! Қандай қилиб қирғизларнинг авлиё отасини хитойлар қўлига топшириб бўларкан?!”

Овул яқинлашгани сайин эжа-кампирнинг йиғиси тобора кучаярди.

*Қизариб ётган чўғ эла,
Қилт этса қайта йўқ эла.
Қирда йўлбарс ётар деб,*

Қирғиз кўнгли тўқ эла...

Бу йиғини эшитиб, уй-томдан кизу кампир чиқа бошлади, улар ҳам йиғига кўшилишди. Чекбелда ўполон-тўполон турди. Булар чегарага яқинлашганида, тожик чегарачиларининг ўзи издиҳом олдига келиб: “Ким ўлди? Ким ўлди?” - дея фотиҳа ўқиша бошлашди. Аллақаердан совут топилди. От устидан Шапақ отанинг оқ кафан майити совутга солинди ва йигитлар уни тожик чегарачилари билан алмашиб, қирғиз чегарачилари томон кўтаришди.

Бекеш отини Уланхуга тутқазиб, уни уйга юборди. Дурустки, унга кўшиб, эжа-кампирни ҳам юбормаган экан, чунки қирғиз чегарачилари бирданига ўжарлик қилиб, чолнинг ўлим қоғозини берасан, деб туриб олишди. “Ў-ўв, кўтан хўрозлар, қанақа қоғоз?! Бу қирғизнинг манасчиси, сенларни руҳи уради!” - деб қанча пасту баланд гап қилмасин Бекеш, қани энди кўнишса! Аксига олиб, ёнида радиоқоғози ҳам йўқ экан унинг. Шунда эшагидан тушмаган кампир эжа чегарачилар бошлиғини ёнига чақирди-да, бировга эшиттирмасдан бир нарсаларни шивирлади, кўринишидан кўйин-кўлтиғига кириб борди. Кўмондон эриди, кампирнинг кўйларига қаради ва энг семиз қора кўйи томон имлаб: “Бўлмаса, – деб жарлади, – йигирматанг ўтасан. Хотинларнинг барисини қора эличак тул қилиб, уйларингга қайтар!” - деди.

Бир зум ўтмасдан совут кўтарган эркаклар бир томон, йиғи кўтарган хотинлар бошқа томон юришди, кўйнинг семизи эса эт кўрмаган чегарачиларга қурбонлик бўлиб қолди.

*Тўқайли ерда чорва ўтлайди,
Тўлган гулга сув тўхтайдди.
Шапақ-отанинг кўзи ўтди,
Бечора мени ким йўқлайди...*

* * *

Тожик кишлоқда совутни кўтаришга тожик эркаклари-ю йигитлари кўшилишди. Чекбел аҳолиси бир-бирига ичикиб қолган эканми, алмашиб совут кўтарганлар жимжит, бироқ орқадагилар бир-бири билан эзилишиб-сўрашиб, ярим овозда ҳасратлашиб боришарди. Иккала томоннинг ҳам суягига етган экан, чамаси: касал бўлсанг, дўхтир бошқа томонда, ўлсанг мозор тескарида... ҳаммаси айқаш-уйқаш. Иккала томонда бемалол юрган эса Чекбел халқи эмас, ибир-жибир хитойлар... “Эчки эгиз туғиб ҳам, кўйдан ошмайди”, - деди бир қирғиз, унга тожик шериги Ҳофиздан байт айтди:

*Агарчи дўст ба чизе намехарад моро,
Ба оламе нафурушем мўе аз сари дўст...*

Буларга Бекеш кулоқ осиб, эт-юрагин алжиратиб, кўзини ёшга ювғузиб борар экан, худди ташида у танимаган икки ёш тугул, ичида Байсал той-оғаси билан Саттор-тоғаси Шапақманасчининг сўнгги йўлига йўлдош тушишгандек эди. Улар мозорга етишди. Паға-паға қор ёға бошлади. Мозорда ҳеч қачон гўрков бўлмаганидан, кираверишда бир даста курагу кетмон қолдирилган, шунга, совутни бир чеккага қўйиб, йигитлар гўр қазиша бошлади. Кўрган-билганлардан бири ўлик жанозасини ўқиди. Совутдан майитни олиб ерга беришди. Қабр оғзига тош қўйилди-ю, гўрга Бекеш бош, кетмонларда тупроқ тортилди. Ҳамма яна чўккалади, ва бояги мулла энди тиловатини бошлаганида, тўполон тўзитиб, оёғи остидаги тупроқни сўзитиб, гўристонга алланарсаларни валжираб бақирган Уланху кириб келди.

Ҳамма тиловатга кулоқ осиб, ҳеч ким у томон аланг ҳам қилгани йўқ, фақат Бекеш: “Бу мўғил ҳам ўзини қирғиз билиб, ҳойнаҳой бир сиқим тупроқ ташлагани энтикаётгандир”, - деб ўйлаб қўйди. Бироқ, мозор бошидаги сукунату, сукунатдаги

тиловатга қарамай, Уланху эпанглаб югуришини-ю, тушуниб бўлмас бақирини кўймасди. Ҳамма омин деб, кўлини фотиҳага тортганида, у издиҳом ичидан Бекешни топиб, ўзига тортди ва кўзида жикқа ёш: “Тумо! Тумо!” – деди, ва кўлларини қанот қилиб қокди. “Туман тушар эканми, шундан огоҳ қияптими?” - деб ўйлади аввалига маросим ўнгида ўнғайсизланган Бекеш. Лекин тушган туманга ҳам ота гўри қозихонами?! Бекеш бу фикрни ўйлади- ю миясининг бир чекасида кулиб турган Шапақ-манасчини эласлади. “Тумор... Тумор...” - деб тортди Бекешни енгидан бу чулчут мўғил. Шунда Бекешнинг юраги шув этиб тушиб кетди. Тумор! Ҳа, Тумор...

* * *

Қайтишда чегарачилар паспортларни текшира бошлаганини кўрган Уланху Бекешни қайта тожик қишлоққа тортди. Тузукки, Бекеш йигитларга: “Бизникига ошга йиғиламиз”, - деган экан. Уланху уни ўзининг қинғир-қийшиқ йўллари билан хитой ўрдаси томон олиб тушди-да, бир тожик хонадонининг ҳовлисига бошлади. Бекеш дастлаб бош тортди, қош қорайди, бировнинг уйига кириш уят дегандек бўлди, бироқ, Уланху уни кўлидан тортиб, ҳовлига, ҳовлидан қудуққа, қудуқ қопқоғини очиб, арчадан ясалган нарвонида - элакраниб турган сув сатҳидан икки қадам тепароқдаги эшикча орқали - ер ости ўрасига бошлади, ва бу ўрадан ўтиб, улар хитойларнинг ўрдасидан чиқиб боришди...

Дурустки, эрта окшомнинг урул-бурули кириб, ҳамма ишчилар вагончикларига кириб кетишган, буларни кўрган одам ҳам бўлмади, сўз деб эла бир нимани сўзлаган ҳам топилмади. Қирғиз овулга Уланху билан Бекешнинг иккиси ертўла эмас, қонуний эшикдан чиқиб боришди, ва ҳаллослаб, сойнинг тўсма сувини ёнлаб тепага, тераклар томон – Бекешларнинг кўрғони тараф чопишди.

Уйдан йиғи овозлари келар, бироқ бу Бекешни ажаблантиргани йўқ – эжасини эртароқ бойбичаси олдиға жўнатиб юбормаганмиди... Лекин бояғи йигирма эмас, элликми-олтмиштача қорайиб турган йигит-яланг уни шоширди. “Булар Шапақ-манасчи ўлимини эшитиб, ошиға келишибдими, ё...” Издиҳомни ёриб, Уланху Бекешни ичкари бошлар, ичкарида хотинлар уввос тортиб йиғлашларига қарамай, ҳовлида худди охурға чўғилган таранчилардай ивир-живирлаган болалар орасидан Бекешни хонаси-ю овхонаси томон тортар, нима демоқчи эди бу тилуқмас мўғил...

Бекеш хонасига кириб борди-ю, қалпоғи бошидан узилиб, талпоғи тошға ейилди ва юрағи қарс этиб синди. Хона ағдар-тўнтар бўлиб ётар, ҳаммаёқ қон, Бекешнинг Байсал-ота овози билан сақлаган тасмалари ўргимчак тўридек хонани бурчакдан бурчакка қоплаган, тескари деворға эса қип-қизил хом қон билан катта қилиб:

上天

хитойча икки тамға ёзилган эди. “Ўқи!” - деб бақирди ўзида йўқ Бекеш Уланхуга. Уланху маъносидан бўлмаса-да, оҳангидан тушунди чоғи, “Шиёнғ Тиён”, - деб тилини тинғиллатди. “Бу нима?” - деб сўради Бекеш кўзларини олайтириб. Уланху бу осон саволни юзлаб марта эшитганидан яхши билар, бироқ жавобға келар сўзни қирғизчада билмаганидан, кўрсаткич бармоғини осмонға ўқтади ва қанот қоққандек бўлди. Кейин бунга қўшимча кўзини юмди, оғзидан тилини осилтирди ва қўшқўлиға ёнбошлагандек бўлди. “Тумор ўлдими?” - деб бўшашди, бирданиға ҳолдан тойиб Бекеш. Уланху керакли сўзни эслади, чамаси, девордағи анави икки қонли тамғаға кўрсатиб, Шапақ-манасчи ғорида эшитган сўзини қайта-қайта айтди: “Ўлди... ўлди... ўлди...”

* * *

Чалди-куйди, бошоломон овхонани кўргач, Бекешнинг кўзи қоронғилашди. Бирон нарса қолмаганки, остин-устун бўлмаса. Худди Мамай қўшини бир эмас, икки хонани босиб ўтгандек. Бекешнинг қонга тўлган кўзи яна “Ўлим” деган хитойча ёзувга тушди. Қаердадир кўргандек эди у, мундоқ ёзувни. Нима деди боя Уланху? “Шиён-Тиён”миди? Ҳаҳ! Ахир бу Тиён-Шиённинг бир нав тескариси-ку! Қирғизнинг Олатоғини ўлимга айлантирибди-да бу хитой! Бекеш миясида Манасдан мана бу сўзлар қалқди:

*Қалмоқдан қаттиқ куч келди, ўва!
Ўйласам, панжаси бут келди, ўва!
Қамалиб, қирғиз энди ўладими, ўва?
Халқимнинг бари хитой бўладими, ўва?!
Кўрқувни юракка соладими, ўва?!
Турқи совуқ, қора хитойлар
Туйтанглаб бизларни чопадими, ўва?!
Қумурсқадай кўп бу халқ
Тепамиздан келиб босадими, ўва?!*

Балки-да бу сўзларни бақириб, оғзи-бурнини кўпиртириб, ёш-яланг олдига чиқиб борди у. Эрни худо урса, эллигида ҳам ёш бўлади эмасми, Бекеш сотқину аблаҳ Лин-Жудан ўчини оламан деб, нақд ўн беш яшар болага айланиб қолди. Кўзига на эмшайиб уни тўхтатмоқчи бўлган эжа-кампир, на кетидан жон ҳолатда негадир: “Тош эмчагини юмшатган, ўзининг кўз очгандаги кўрган боласи, тинч қўй уларни!” - деб ҳайқирган бойбичаси илинди, у қизишган оломонни хитойлар ўрдаси томон бошлади.

Кўлида милтиқ, белида пичоқ, гавғоланиб-қавғоланиб,

қахрда ўзи нима деётганини ўзи билмай, бурканган осмону музлаган ерни тўғотмасдан, бу кетиши ёмон эди. Кими машъалу шамона ёқди, кими кетмон кўтариб қўшилди, кими калла кесиш учун ўроғу чалғисини қўлга олди. Қолгани йўлдан тош териб боришди.

“Кўп тупурса кўл бўлади”, - дейишмайдими, ҳар кимнинг хитойга қарши айрича кеки тўпланиб қолган экан, бири уларни сўкиб, “боламини йўлдан урди” деса, бошқаси “салом берсам, алиқ олмади” деди. Яна бири: “овулни саситиб юборишди” деб ўзини қайраса, бўлаги: “тўрт теваракда итниям-битниям еб юборишди, энди хўтик овлашга ўтишибди” дея оғзидан тупук сочди. Сўнгиси Бекеш бағрини қайта эзиб-сиқиб, қон қилди. Туморини ҳам Лин-Жу деган ҳаромзада ўзининг япалок товасида қовуриб ётган бўлса-я! Сезган эди-я Бекеш унинг чалғинчилигини! Нега ишонди унга Туморини-ю Дапанини?! Нега?!

* * *

Ўт кетди ўша кеча хитой қурувчиларининг сой ёқасидаги ўрдасига икки тоғнинг икки ёнбағридан. Ғалаённи кўрган тожик овбошлари ҳам ўрдага ур-тўполон учун тушиб келишди, қирпичоқ бошланди у ерда. Аввалига, хитой борки, ёна бошлаган вагончиклардан яримьяланғоч, қор ҳавога чиқиб, қулоқлари кўрққан қуённинг қулоқларидек аланглади, кейин тошбўронун қий-чув остида улар ҳам ўзларини ҳимоя қилиб, бири ушусини кўрсатди, бошқаси бульдозерга сакраб чиқиб, уни оломонга қарши бостирди, бир сўз билан айтганда, қирғинбарот бўлди.

*Ошга тўйиб қанжиқлар
Ютуниб қолган экан-ку,
Ўнгай-ўлтанг ўлжага*

*Қизиқиб қолган экан-ку!
Мундай бўлса Жунғўнинг
Попугин босиб қўяйлик,
Қамалда қолган эл учун
Нетиб жонни аяйлик?!
Хукмлик қилса хитойлар
Барин қириб солайлик,
Сўнгин кўрса сўқишининг
Таг-тугин қириб ташлайлик!*

Бекеш, “оғриғимнинг эмини ҳеч ким топмайди!” - деб Лин-Жуними, унинг қўлидаги Тумору Дапанни қидирар, қани энди бу дўзах ичида биронтасининг қорасини топса. Милтиғидаги ўқларини шайтон Лин-Жуга асраб, кимга йўлиқди у бирдан – жинқарча Мимтиминга. Милтиғининг қўндоғи билан уриб, ерга йиқитди уни, ва шу заҳоти устига миниб ҳалқумига панжасини солди. “Лин-Жу билан Дапан қаерда? Айт!” - деб пишқирди у. Бўғилган Мимтимин бир нарсаларни вишиллади, чанг-тўполонда Бекеш унинг сўзларини эшитмай, чангалини бўшатди. “Айт, қанжиқ, талпак! Ўлдираман бўлмаса!” - “Кеча сеникидан ўлигини олиб чиқишди-ку. Мен болани ўлдирганим йўқ! Отаси отди, отаси... Бургуту кўктош қидирган банги отаси... Лин-Жуни қушинг ўлдириб қочганида...” - деб хириллади Мимтимин. “Нима?!” Шу тобда Бекешнинг бошига тўқмоқ тушди...

* * *

Нега “Манас”нинг барча достони ўлим билан тугайди? “Ўлим – ўртоқ, даъво - кез-кез” дейишмайдими, худди дoston кетидан дoston ҳаёт оғриғини яширса, ўлим унинг ҳақиқатини ошкора қилгандек. Манаснинг ўзи Бейжинга қилган Буюк Юришида яраланиб, ўз хотини Қаникей қўлида жон беради.

Унинг ўғли - шўрпешона Семетей – орага онаси Қаникею, хотини Ойчурак қанча кириб тойитмасин, ўзининг жўраси Қончўранинг ҳийласига ишониб, ўз чериги кўлидан ўлади. Семетейнинг ўғли Сейтек, Сейтеكنинг ўғли Кененим, Кененимнинг ўғли Сейитлар ҳам қурулай эрлик қиламан деб, ахир зое-зое ўлишади.

Сейитнинг ўғли Бекбача ҳам қирғизларнинг эмин-омон турмушини кўрғаш учун умр бўйи жонига жой топмай уруш-чопишда юради. Тўқсонга кирганда қалмоқнинг бир сулув қизи билан туриб қолиб, ундан Сўмбилек деган ўғил кўрадио, бевафо хотини қимизига оғу томизиб Бекбачани ўлдиради. Кошки бунинг эвазига Сўмбилек фаровон яшаса экан, меҳнату машаққатга тўла ҳаётининг ўртасида аёвсиз ёв уни ҳам найзалаб кетади. “Манас”нинг энг сўнги – саккизинчи достони қаҳрамони – Сўмбилекнинг ўғли Чигитей ҳам бошини ёйлик билан боғлаб, тинимсиз жангу жадал қилади, бироқ минган оти чилвирга чалиниб-йиқилиб, унинг ўзи отдан кулаб, ёв кўлидан ярадор бўлиб оламдан ўтади... Ўлим устига ўлим, ўлим устига ўлим...

Худди ҳаёт ҳовузига ўлимнинг оғир қора тоши ташлангану, ундан айлана-төварак мавж кетидан мавж кетгандек... Нимани уқитмоқчи дoston кетидан бу дoston? Ўлим ҳукминими, ё унинг кетидаги ҳаёт кучини? Ахир Манас ўлар экан, унинг ўрнини Семетей, Семетей ўрнини Сейтек, унинг ўрнини эса Кененим босмайдими... Балки вақт ҳам сени мўлжалга олиб отилган теккисйўл найза тугул, “давр” дейлмайдами, - ана ўша мавж кетидан мавждир – бир кўкка капалак қилиб учуриб, бир қора ерга қурт қилиб кўмар...

...Ҳамма ёқ бўрон-чопқин... Оқ қору қора осмон бутун борлиқни қоплаган. Боғини темир тумшуғи билан узган қора бургут бировнинг бошини чангаллаб учади. “Қанотлига

қоқтирма, тумшуқликка чўқтирма...” - деган овоз келади. Бола овози... Яна изғирин буларнинг барини кўтариб кетади. “Ўлар хўкиз болтадан тоймайди”, - дейди бошқа овоз. Кимнинг овози бу? Кимнинг кимга сўзлари? Қор эмас, қора дори сепилибдими бутун дунёга, фикр, фикр тутқич бермайди. “Ки писарра кушта?” – “Ким болани ўлдирди?” Қор қуюни қора осмон томон аждархога ўхшаб кўтарилади. Оқ қимизми, дори қуйилган товоқ ағдарилиб, оғуси ерга оқади. Чак-чак-чак... Кимдир хитойча гаплашяптими? Нима деётган экан? Уйида кўпни далада урмайди? Аскар, олов, қирғин... Қорга қарши учган учқунлар. Яна аллакимнинг сўзлари:

*Кунун қорғар шуд, ки бекор гаит,
Писар пеши чаими падар хор гаит...*

Шамол, бурганак барини айлантириб ётибди, ерда буюм-тайимдан ҳеч нарса қолмай, ер юзи устара билан олингандек, тақирлаб қолган... одамсиз кийимлар пўпанак босган нонлар билан учади, аччиқ арча ҳиди... бос деган ёғига бораверсанг-чи, ориқ кўйдаи тиришмай... капалак устига капалак, кўплигидан қора ер аранг тутиб тебралар... оқ этингнинг иссиғи арчали ўтин тобидай... Эгасиз сўзлар, йиғи...

*Болакай деб қуйганнинг
Бошин кесиб олишиди.
Қариганда Тўпонни
Эшак қилиб олишиди.
Қайғуга тушган бойбича
“Ёлғизимдан қолмай”, деб
“Ёпишиб юриб ўлмай”, деб.
“Тирик юриб кўрдикни,
Бу дунёдан кўрмай”, деб.*

*“Ханжарни олиб кўрай”, деб.
Ёринмоқ бўлди “ўлай” деб.*

*Ошал кезде
Қандуу жашын ағзып
Тырмақ тийген бетинен
Кочкул канын тамызып,
Зарланып туруп кеп айтат,
Кеп айтканда деп айтат...*

.....

